

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΕΙΔΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ
*«Συμβουλευτική στην Ειδική Αγωγή,
την Εκπαίδευση και την Υγεία»*

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
«Ποιότητα Αδελφικής Σχέσης και Διαζύγιο»

Επιμέλεια Εργασίας: Χατζογιάννη Δήμητρα

Επιστημονική Εποπτεία Εργασίας – Μέλη τριμελούς επιτροπής:

Τσαμπαρλή Αναστασία (επιβλέπουσα), Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Αιγαίου

Κλεφτάρας Γεώργιος, Καθηγητής Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

Λουμάκου Μαρία, Καθηγήτρια Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

Βόλος, Ιανουάριος 2016

Υπεύθυνη δήλωση περί μη λογοκλοπής

Η Χατζογιάννη Δήμητρα, γνωρίζοντας τις συνέπειες της λογοκλοπής, δηλώνω αυστηρά ότι η παρούσα εργασία με τίτλο «Αδελφική Σχέση και Διαζύγιο» αποτελεί προϊόν αυστηρά προσωπικής εργασίας και όλες οι πηγές που έχω χρησιμοποιήσει έχουν δηλωθεί κατάλληλα στις βιβλιογραφικές παραπομπές και αναφορές. Τα σημεία όπου έχω χρησιμοποιήσει ιδέες, κείμενο ή /και πηγές άλλων συγγραφέων, αναφέρονται ευδιάκριτα στο κείμενο με την κατάλληλη παραπομπή και η σχετική αναφορά περιλαμβάνεται στο τμήμα βιβλιογραφικών αναφορών με πλήρη περιγραφή.

Η Δηλούσα

Χατζογιάννη Δήμητρα

Σύντομη Περίληψη

Η ποιότητα της αδελφικής σχέσης συνιστά ένα σχετικά πρόσφατο πεδίο έρευνας στη διεθνή βιβλιογραφία. Οι παράγοντες που καθορίζουν την ποιότητά της είναι άμεσα συνυφασμένοι με τη δυναμική του οικογενειακού περιβάλλοντος. Το διαζύγιο αποτελεί ένα θεμελιώδες γεγονός του κύκλου ζωής της οικογένειας και διαμορφώνει τη δυναμική της. Σκοπός της συγκριτικής έρευνας είναι να διερευνηθούν οι επιπτώσεις που επιφέρει το διαζύγιο στην ποιότητα της αδελφικής σχέσης όταν τα παιδιά βρίσκονται στη σχολική ηλικία.

Τον πληθυσμό της έρευνας αποτέλεσαν 136 άτομα ($N=136$). Συγκεκριμένα, το δείγμα αποτέλεσαν 34 διαζευγμένες ή σε διάσταση μητέρες και ένα από τα παιδιά τους ηλικίας 6 έως 14 ετών (συνολικά 34 παιδιά). Συγκροτήθηκε επίσης μία ομάδα ελέγχου που αποτελούνταν από 34 μητέρες ακέραιων οικογενειών με παιδιά (34) στο ίδιο ηλικιακό φάσμα. Όσον αφορά τα μέσα συλλογής δεδομένων, στις μητέρες χορηγήθηκαν οι εξής δοκιμασίες: (α) το Ερωτηματολόγιο Δημογραφικών Στοιχείων, (β) η Κλίμακα Μέτρησης για την αδελφική σχέση (Furman & Buhrmester, 1985), (γ) το Ερωτηματολόγιο Κοινωνικής Υποστήριξης (Καφέτσιος, 1998) και (δ) απάντησαν στην κλειστή ερώτηση εάν χαρακτηρίζουν το διαζύγιό τους *Ήπιο ή Συγκρουσιακό*. Στα παιδιά χορηγήθηκε η εξής δοκιμασία: Κλίμακα Μέτρησης για την αδελφική σχέση (Furman & Buhrmester, 1985). Αναφορικά με τη στατιστική επεξεργασία των δεδομένων μας, χρησιμοποιήθηκε το λογισμικό πακέτο Statistical Package for Social Sciences (SPSS 22).

Σύμφωνα με τα ευρήματα της έρευνας στις οικογένειες με διαζύγιο, η αδελφική σχέση είναι περισσότερο συγκρουσιακή από τις οικογένειες χωρίς διαζύγιο. Επίσης τα αδέλφια των διαζευγμένων οικογενειών βιώνουν λιγότερα πλέγματα στήριξης από αυτά των ακέραιων οικογενειών.

Λέξεις- κλειδιά: αδελφική σχέση, διαζύγιο, αδέλφια σχολικής ηλικίας, οικογένεια

Abstract

The quality of sibling relationship is a relatively recent field of research in the international bibliography. The factors that determine its quality is directly intertwined with the dynamics of family environment. Divorce is a fundamental fact of the family life cycle and inevitably affects and modulates the family functioning. The aim of this study is to investigate the effects that the parental divorce induces on sibling relationship quality, when children are at school age.

The sample consisted of 136 participants (N=136). Specifically, the subjects were 34 divorced or separated mothers and one of their children aged 6-14 years (total of 34 children). A control group of 34 mothers of intact families with children (34) at the same age was also formed. Regarding the data collection, the following tests were administered to mothers: (a) The demographic questionnaire, (b) The Sibling Relationship Questionnaire- Revised (Parent) 3/90 -SRQ- (Furman & Buhrmester, 1985), (c) The Short Form Social Support Questionnaire -SSQ- 6- (Kafetsios, 1998) and (d) they answered the closed question whether they characterize their divorce *Mild* or *Conflictive*. The following test was given to children: The Sibling Relationship Questionnaire- Revised (Parent) 3/90 -SRQ- (Furman & Buhrmester, 1985). Regarding the statistical analysis of our data, the software package Statistical Package for Social Sciences (SPSS 22) was used.

The research findings suggest that the quality of sibling relationship is more conflictive in divorced families than in intact families. It is also aroused that siblings of divorced families, compared to those of intact families, face lack of social support.

Keywords: sibling relationships, divorce, siblings at school age, family

Εκτενής Περίληψη

Σε μια οικογένεια, η σχέση των γονέων συνιστά έναν παράγοντα διαμόρφωσης της αδελφικής σχέσης πάνω σε κάθε παιδί, ανεξάρτητα από τις όποιες αλληλεπιδράσεις μπορεί να υπάρχουν ανάμεσα στο ίδιο και τη μητέρα ή τον πατέρα του ξεχωριστά. Επίσης, η προκατάληψη των γονέων προς το ένα παιδί (προτίμηση, υψηλότερες προσδοκίες, αδιαφορία ή κάτι άλλο) προκαλούν ποικίλα συναισθήματα στα αδέλφια του, επηρεάζοντας τη μεταξύ των παιδιών επικοινωνία, η οποία με τη σειρά της μπορεί να επηρεάζει τόσο τον καθένα από τους γονείς ατομικά όσο και τη μεταξύ τους σχέση. Σημαντικές αλλαγές στο σύστημα της οικογένειας, οι οποίες μπορεί να επέλθουν μετά από ένα διαζύγιο, αναμένεται να επηρεάσουν το αδελφικό υποσύστημα. Η αδελφική σχέση φαίνεται να είναι προστατευτικός παράγοντας κατά τη διάρκεια του χωρισμού, ενώ μετά το διαζύγιο τα αδέλφια βιώνουν μεγαλύτερη ένταση.

Σκοπός της παρούσας έρευνας είναι να μελετηθούν οι επιπτώσεις του διαζυγίου στην αδελφική σχέση σε παιδιά σχολικής ηλικίας. Συγκεκριμένα, διερευνήθηκαν οι διαστάσεις της ποιότητας της αδελφικής σχέσης όπως διατυπώθηκαν από τους Furman & Buhrmester (1985). Διερευνήθηκαν οι εξής διαστάσεις: Θαλπωρή/ Εγγύτητα στην αδελφική σχέση, η Σύγκρουση ανάμεσα στα αδέλφια, το Στάτους/Εξουσία που κατέχει το κάθε παιδί στο αδελφικό υποσύστημα και το ευρύτερο σύστημα της οικογένειας. Τέλος διερευνήθηκε η ύπαρξη Αντιζηλίας-Ανταγωνισμού μεταξύ των αδελφών και τα πλέγματα στήριξης της μητέρας μετά το διαζύγιο.

Τον πληθυσμό της έρευνας αποτέλεσαν 136 άτομα (N=136), που κατανέμονται ως εξής: 34 διαζευγμένες ή σε διάσταση μητέρες και ένα από τα παιδιά τους ηλικίας 6 έως 14 ετών (συνολικά 34 παιδιά). Συγκροτήθηκε επίσης μία ομάδα ελέγχου, που αποτελούνταν από 34 μητέρες ακέραιων οικογενειών με παιδιά (34) στο ίδιο ηλικιακό φάσμα. Όσον αφορά τα εργαλεία, οι μητέρες συμπλήρωσαν: (α) Ερωτηματολόγιο Δημογραφικών Στοιχείων, (β) την Κλίμακα Μέτρησης για την αδελφική σχέση (Furman & Buhrmester, 1985), (γ) το Ερωτηματολόγιο Κοινωνικής Υποστήριξης (Καφέτσιο, 1998) και (δ) απάντησαν στην κλειστή ερώτηση εάν χαρακτηρίζουν το διαζύγιο τους *Ήπιο ή Συγκρουσιακό*. Τα παιδιά συμπλήρωσαν: την Κλίμακα Μέτρησης για την αδελφική σχέση (Furman & Buhrmester, 1985).

Αναφορικά με την στατιστική επεξεργασία των δεδομένων χρησιμοποιήθηκε το λογισμικό πακέτο Statistical Package for Social Sciences (SPSS 22).

Μέσα από την ποιοτική ανάλυση της «κλειστής ερώτησης» εστίασαμε στο εάν επρόκειτο για ένα ήπιο διαζύγιο, χωρίς ένταση και εχθρότητα ανάμεσα στους γονείς, ή εάν επρόκειτο για ένα διαζύγιο έντονα συγκρουσιακό με άσχημες σχέσεις και επιθετικότητα ανάμεσα στους γονείς. Αρχικά πραγματοποιήθηκε κατηγοριοποίηση των απαντήσεων σε Ήπιο και μη Ήπιο (Συγκρουσιακό) διαζύγιο, ανάλογα με το είδος του χαρακτηρισμού που έδωσαν οι διαζευγμένες μητέρες στο διαζύγιο τους. Υπήρχαν, ωστόσο, περιπτώσεις κατά τις οποίες δεν αναφερόταν ξεκάθαρα το είδος του διαζυγίου και κατά συνέπεια πραγματοποιήθηκε ανοιχτή κωδικοποίηση. Κατά τη διαδικασία αυτή το ποιοτικό υλικό κωδικοποιήθηκε με βάση λέξεις ή φράσεις κλειδιά των συμμετεχόντων σχετικά με το πώς χαρακτηρίζουν το διαζύγιο τους μέσα από τα παραδείγματα που έδωσαν στις απαντήσεις τους. Μέσα από την κωδικοποίηση των χαρακτηριστικών όπως δόθηκαν από τις διαζευγμένες μητέρες, προέκυψε ο σχηματισμός των κατηγοριών *Ήπιο/ Μη Ήπιο (Συγκρουσιακό)* διαζύγιο, ο οποίος τροφοδότησε την ποσοτική ανάλυση του δείγματος. Σύμφωνα με τα ευρήματα της παρούσας έρευνας το διαζύγιο φαίνεται να ενισχύει την ανάπτυξη συγκρουσιακής σχέσης ανάμεσα σε αδέλφια σχολικής ηλικίας. Τα αδέλφια στις

διαζευγμένες οικογένειες βιώνουν μεγαλύτερη αντιζηλία, ανταγωνισμό, κυριαρχία του ενός αδελφού, έλλειψη οικειότητας, έλλειψη συντροφικότητας και μειωμένη ανάπτυξη κοινωνικών δεξιοτήτων σε σύγκριση με τα αδέλφια που δεν βιώνουν διαζύγιο. Επιπλέον, στη σχέση μεταξύ γονέα και παιδιού, η γονικότητα εμφανίζεται προκατειλημμένη. Οι γονείς φαίνεται να αντιμετωπίζουν διαφορετικά τα δύο αδέλφια. Η προτίμηση, η αδυναμία και η προσοχή των γονέων παρατηρείται σε ένα από τα αδέλφια. Τα πλέγματα στήριξης όσων βιώνουν διαζύγιο τα οποία θεωρούνται σημαντικά, καθώς συνεισφέρουν στην αναδιοργάνωση και προσαρμογή των διαζευγμένων ατόμων στα νέα δεδομένα, στην παρούσα έρευνα φαίνεται να μην τους βοηθάνε.

Ευχαριστίες

Η συγκεκριμένη διπλωματική εργασία σηματοδοτεί την ολοκλήρωση των σπουδών μου στο Μεταπτυχιακό πρόγραμμα «Συμβουλευτική στην Ειδική Αγωγή, την Εκπαίδευση και την Υγεία». Η διαδρομή, μέχρι να φτάσει στο τέλος, είχε πολλές όμορφες και ευχάριστες στάσεις μα και αρκετά εμπόδια.

Αισθάνομαι την ανάγκη να ευχαριστήσω τους ανθρώπους που συνέβαλλαν στην ολοκλήρωση αυτής της προσπάθειας.

Ευχαριστώ την επιβλέπουσα καθηγήτριά μου, κ. Τσαμπαρλή Αναστασία, για την πολύ καλή συνεργασία, για την αμεσότητά της, για τη σωστή καθοδήγηση, για τις ουσιαστικές παρεμβάσεις της. Μέσα από την επαφή μαζί της, έλαβα νέα γνώση.

Ευχαριστώ τον πρόεδρο του Μεταπτυχιακού προγράμματος, κ. Κλεφτάρα Γεώργιο, διότι ήταν πρόθυμος να ακούσει, να βοηθήσει και πάντα αντιμετώπιζε με θετική στάση τα αιτήματα των φοιτητών του και, προσωπικά, τα δικά μου.

Ευχαριστώ την καλή μου, Σκουληκάρη Ευδοκία, σπουδαία φιλόλογο και συγγραφέα, που ανέλαβε τόσο πρόθυμα τη γλωσσική επιμέλεια της εργασίας.

Ευχαριστώ τους γονείς μου, Σοφοκλή και Μαρία, οι οποίοι στάθηκαν στο ύψος των περιστάσεων και με στήριξαν υλικά και ηθικά από την αρχή των σπουδών μου μέχρι και σήμερα.

Ευχαριστώ τον αγαπημένο μου γιο, Γιώργο, ο οποίος συμμετέχει σε αυτό το ταξίδι από τα μισά του. Για την ακρίβεια το ζήσαμε μαζί, «αισθανόταν και άκουγε» τον Βόλο αρχικά μέσα από μένα και έπειτα μέσα από τις δικές του αισθήσεις. Τον ευχαριστώ πολύ, διότι μου αφιέρωσε πολύ από τον σημαντικό του χρόνο και υπομονετικά περίμενε να ολοκληρώσω αυτή την εργασία.

Ευχαριστώ τον σύζυγό μου, Δημήτρη, συνοδοιπόρο μου σε αυτό το μεγάλο ταξίδι, τον άνθρωπο που με τη στήριξη του, ουσιαστική και ολοκληρωτική, μου έδωσε ώθηση να αρχίσω, να συνεχίσω και να ολοκληρώσω. Τον ευχαριστώ για όλα όσα περικλείουν αυτά τα 4 τελευταία χρόνια.

Πίνακες – Σχήματα

Λίστα Πινάκων

Πίνακας 1. Δημογραφικά χαρακτηριστικά συμμετεχόντων και συμμετεχουσών (N = 136)	49
Πίνακας 2. Στατιστικοί έλεγχοι κανονικότητας Kolmogorov-Smirnov και Shapiro-Wilk	69
Πίνακας 3. Αδελφική σχέση σε διαζύγιο και σε ακέραια οικογένεια (γονείς – Γ) ...	71
Πίνακας 4. Αδελφική σχέση σε διαζύγιο και σε ακέραια οικογένεια (παιδιά – Π)...	72
Πίνακας 5. Αδελφική σχέση σε ήπιο και μη ήπιο διαζύγιο (γονείς – Γ)	75
Πίνακας 6. Αδελφική σχέση σε ήπιο και μη ήπιο διαζύγιο (παιδιά – Π)	76
Πίνακας 7. Αδελφική σχέση πρώτο αδερφάκι και δεύτερο αδερφάκι (γονείς – Γ)..	77
Πίνακας 8. Αδελφική σχέση πρώτο αδερφάκι και δεύτερο αδερφάκι (παιδιά – Π)..	78
Πίνακας 9. Πλέγματα στήριξης σε διαζύγιο και σε ακέραια οικογένεια	79

Λίστα Σχημάτων

Σχήμα 1. Q-Q γραφήματα οπτικού ελέγχου κανονικότητας «Κλίμακας Αδελφικής Σχέσης» (SRQ)	60
Σχήμα 2. Q-Q γραφήματα οπτικού ελέγχου κανονικότητας «Μικρή κλίμακα κοινωνικής στήριξης» (SSQ)	66

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Υπεύθυνη δήλωση περί μη λογοκλοπής	i
Σύντομη Περίληψη	ii
Σύντομη Περίληψη (Abstract)	iii
Εκτενής Περίληψη	iv
Ευχαριστίες	vi
Πίνακες – Σχήματα	vii
Εισαγωγή	4

Α΄ ΜΕΡΟΣ: ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ

Κεφάλαιο 1^ο. Οικογένεια και Διαζύγιο	9
1.1 Η οικογένεια ως σύστημα	9
1.1.1. Η έννοια της προσαρμοστικότητας	10
1.1.2 Η δομή της Οικογένειας	11
1.1.3 Τα όρια στην Οικογένεια	12
1.1.4 Τρίγωνα/ Συμμαχίες στην Οικογένεια	15
1.2 Κύκλος Ζωής της οικογένειας	17
1.3 Αγχογόνες καταστάσεις και προσαρμοστικότητα της οικογένειας	18
1.4 Ο κύκλος της ζωής της Οικογένειας με Διαζύγιο	19
1.4.1. Οι επιπτώσεις του διαζυγίου στα στάδια του κύκλου ζωής της οικογένειας	20
1.4.2. Οικογένεια με παιδιά στη σχολική ηλικία	21
1.4.3. Η ζωή μετά το διαζύγιο	24
1.4.4. Πλέγματα Στήριξης	24
Κεφάλαιο 2^ο. Αδελφική Σχέση και Διαζύγιο	27
2.1 Ποιότητα Αδελφικής Σχέσης	27

2.2 Μεταβλητές που επηρεάζουν την Αδελφική Σχέση	29
2.2.1 Ηλικία/ Σειρά Γέννησης	29
2.2.2 Φύλο	30
2.2.3 Ιδιοσυγκρασία παιδιών	31
2.3 Η επίδραση του Γονικού Υποσυστήματος στην Αδελφική Σχέση	31
2.4 Το διαζύγιο και η ποιότητα της αδελφικής Σχέσης	34
2.5 Συγκρουσιακή Αδελφική Σχέση	37
2.5.1 Συζυγική Διαμάχη/ Συγκρουσιακό Περιβάλλον	37
2.5.2 Διαφορετική μεταχείριση των γονέων	38
2.5.3 Συναισθήματα σύγχυσης, αδυναμίας, ανασφάλειας των παιδιών	39
2.6 Εγγύτητα στην Αδελφική Σχέση	40
2.7 Άλλοι Παράγοντες που Συνδέονται με τις Επιπτώσεις του Διαζυγίου στην Αδελφική Σχέση	41
2.7.1 Ηλικία	41
2.7.2 Φύλο	41
2.7.3 Σειρά γέννησης	42
Υποθέσεις	44

Β' ΜΕΡΟΣ: ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

Κεφάλαιο 1^ο. Μεθοδολογικός σχεδιασμός της έρευνας	46
1.1 Δείγμα	46
1.2 Εργαλεία συλλογής δεδομένων	50
1.2.1 Ερωτηματολόγιο Δημογραφικών Στοιχείων	50
1.2.2 Κλίμακα Μέτρησης Αδελφικής Σχέσης Sibling Relationship Questionnaire- Revised (Parent) 3/90 (SRQ)	50
1.2.3 Ερωτηματολόγιο Κοινωνικής Υποστήριξης- Σύντομη Μορφή (ΕΚΣ) (Short Form Social Support Questionnaire [SSQ- 6])	54
1.2.4 Κλειστή Ερώτηση	55
1.3 Στατιστική ανάλυση	55
1.3.1 Ποσοτική Ανάλυση	55
1.3.2 Ποιοτική Ανάλυση	56

1.4 Διαδικασία συλλογής ερευνητικού υλικού	57
1.5 Ηθικά ζητήματα	58
Κεφάλαιο 2. Αποτελέσματα	59
2.1 Προετοιμασία δεδομένων και αναλύσεων	59
2.2 Έλεγχος υποθέσεων	71
2.2.1 Έλεγχος Υπόθεσης 1	71
2.2.2 Έλεγχος Υπόθεσης 3, Υπόθεσης 4 και Υπόθεσης 9	73
2.2.3 Έλεγχος Υπόθεσης 2 και Υπόθεσης 5	75
2.2.4 Έλεγχος Υπόθεσης 6	77
2.2.5 Έλεγχος Υπόθεσης 7 και Υπόθεσης 8	79
Κεφάλαιο 3.	
Συζήτηση – Συμπέρασμα – Περιορισμοί/Προτάσεις	81
3.1 Συζήτηση	81
3.2 Συμπεράσματα	89
3.3 Περιορισμοί της Έρευνας/ Προτάσεις	90
Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία	92
Ελληνική Βιβλιογραφία	95
 ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α	 96
 ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β	 105

Εισαγωγή

Παρά το γεγονός ότι οι περισσότεροι άνθρωποι μεγαλώνουν με τουλάχιστον έναν αδελφό ή μια αδελφή και το ότι η αδελφική σχέση αποτελεί τη μακροβιότερη σχέση στη ζωή των ανθρώπων (Whiteman, McHale & Soli, 2011), δεν υπάρχουν πολλά ερευνητικά δεδομένα στο θέμα της αδελφικής σχέσης, συγκριτικά με έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί αναφορικά με άλλες σχέσεις μέσα στην οικογένεια.

Από τις μέχρι τώρα έρευνες έχει συναχθεί ότι τα αδέλφια αναπτύσσουν μια σχέση αμοιβαίας αλληλεπίδρασης, στην οποία η ανταπόκριση του ενός αδελφού στις ανάγκες του άλλου διαδραματίζει εξαιρετικά σημαντικό ρόλο. Η στάση και η συμπεριφορά του καθενός ασκεί επιρροή στο είδος της αδελφικής σχέσης και στη δημιουργία δεσμών προσκόλλησης μεταξύ των αδελφών (Whiteman et.al, 2011). Η αδελφική σχέση προσφέρει εγγύτητα, ενδιαφέρον, προστασία, ασφάλεια, που συνιστούν σημαντικές λειτουργίες για τη δημιουργία στενής σχέσης (Noller, 2005). Επιπρόσθετα, η έρευνα για την ποιότητα της αδελφικής σχέσης έχει δείξει ότι η εγκάρδια στάση των γονέων και η καλή συνεργασία του ζευγαριού σχετίζεται ξεκάθαρα με την αρμονική συνύπαρξη των αδελφών. Αντίθετα, στην περίπτωση που τα αδέλφια παρουσιάζουν ανταγωνισμό και συγκρούσεις στη μεταξύ τους σχέση, επηρεάζεται αρνητικά η στάση των γονέων απέναντί τους. Εάν, δηλαδή, στις αδελφικές σχέσεις επικρατούν συχνές και τεταμένες αλληλεπιδράσεις, οι γονείς ενδεχομένως να νιώθουν ντροπή, να κατηγορούν τον εαυτό τους και να διακατέχονται από άγχος και αδυναμία όταν χρειάζεται να διαχειριστούν συγκρουσιακές καταστάσεις (Yu & Gamble, 2008).

Επιπλέον, οι όποιες αλλαγές συμβαίνουν στην αδελφική σχέση, συνδέονται τόσο με τις συνθήκες που επικρατούν στην οικογένεια και τις αλλαγές που βιώνει η τελευταία, όσο και με τις οικογενειακές σχέσεις και τις μεταβολές που υφίστανται τα μέλη της οικογένειας γενικότερα. Ίσης καθοριστικής για την ποιότητα και εξέλιξη της αδελφικής σχέσης σημασίας είναι η θετική ματιά της μητέρας και η αρνητική του πατέρα απέναντι στα παιδιά. Συγκεκριμένα, η αποδοχή της μητέρας ενισχύει την οικεία αδελφική σχέση, ενώ η συγκρουσιακή σχέση ανάμεσα στα παιδιά και τον πατέρα, τη δυσχεραίνει (Kim, 2006). Το διαζύγιο είναι ένα πολύ σημαντικό γεγονός στη ζωή μιας οικογένειας λόγω του ιδιαίτερα στρεσογόνου χαρακτήρα του. Η ύπαρξή του παίζει καθοριστικό ρόλο στην ψυχολογική ευεξία των μελών, των σχέσεών τους εντός και εκτός οικογένειας. Τις τελευταίες δεκαετίες, έχει γίνει μια σειρά από σχετικές μελέτες που αφορούν την

οικογένεια ή τη σχέση γονέα-παιδιού όσον αφορά το διαζύγιο. Σύμφωνα με τα ερευνητικά ευρήματα, οι επιπτώσεις του διαζυγίου έχουν δείξει ότι, στις οικογένειες που το βιώνουν, φαίνεται ότι εξασθενούν οι συναισθηματικοί δεσμοί (Amato, 2005). Η σχέση του παιδιού με τους γονείς γίνεται άνιση διότι αυτό απομακρύνεται από τον ένα γονέα (Frank, 2008), παρατηρείται ένα είδος διάσπασης ανάμεσα στο γονέα και το παιδί (Amato, 2005). Αυτό μπορεί να οφείλεται στο γεγονός ότι οι γονείς, μπροστά στις νέες συνθήκες και προκλήσεις που καλούνται να διαχειριστούν σε προσωπικό αλλά και οικογενειακό επίπεδο -λόγω του διαζυγίου-, έρχονται αντιμέτωποι με τον γονικό τους ρόλο, ο οποίος στην παρούσα φάση είναι υπό αμφισβήτηση. Συνεπώς η σχέση γονέας- παιδιού κλονίζεται διότι σε πολλές περιπτώσεις η καθημερινή επαφή ανάμεσα στα παιδιά και τους γονείς μειώνεται (Garriga, 2010) και τα παιδιά αισθάνονται έλλειψη ψυχολογικής στήριξης από τους γονείς τους (Amato, 2005. Clarke- & Stewart, 2000). Άλλοι παράγοντες που συμβάλλουν στις παραπάνω επιπτώσεις είναι οι εξής: τα υψηλότερα επίπεδα κατάθλιψης στις διαζευγμένες μητέρες από ό,τι στις έγγαμες (Clarke- & Stewart, 2000) και η τάση των διαζευγμένων μητέρων να είναι λιγότερο εγκάρδιες και περισσότερο απορριπτικές απέναντι στα παιδιά τους (Kelly & Emery, 2003). Επιπλέον, φαίνεται να υπάρχει οικονομική δυσχέρεια στις οικογένειες με διαζύγιο (Amato, 2005), το αίσθημα της απώλειας σημαντικών προσώπων (φίλοι, μέλη της ευρύτερης οικογένειας) ενώ, τέλος, υπάρχει μεγαλύτερος κίνδυνος ανάπτυξης προβλημάτων συμπεριφοράς αλλά και κοινωνικές και ακαδημαϊκές δυσκολίες όσον αφορά τα παιδιά (Kelly & Emery, 2003).

Η έρευνα για την ποιότητα της αδελφικής σχέσης στις οικογένειες με διαζύγιο έχει δείξει ότι οι διαδοχικές αλλαγές οι οποίες μπορεί να επέλθουν από ένα διαζύγιο, αναμένεται να επηρεάσουν το αδελφικό υποσύστημα (Bush & Ehrenberg, 2008). Η στάση των γονέων μετά το διαζύγιο, επηρεάζει την εξέλιξη της αδελφικής σχέσης. Γενικότερα, οι ερευνητές υποστηρίζουν πως, όταν οι γονείς διατηρούν θετικές σχέσεις με τα παιδιά τους κατά τη διάρκεια του διαζυγίου, παρουσιάζουν και τα αδέλφια θετική σχέση. Αντίθετα, όταν υπάρχει αρνητική σχέση μεταξύ παιδιού και γονέα στη διάρκεια του διαζυγίου, θα επηρεάσει αρνητικά και την ποιότητα της αδελφικής σχέσης (Frank, 2008). Επίσης, η σύγκρουση των γονέων κατά τη διάρκεια του διαζυγίου επενεργεί καθοριστικά στην ποιότητα της αδελφικής σχέσης. Πολύ συχνά, τα αδέλφια αναπαράγουν τη συγκρουσιακή σχέση των γονέων τους και την μεταφέρουν ως πρότυπο συμπεριφοράς και στη μεταξύ τους αλληλεπίδραση (Poortman & Voorpostel, 2009).

Παρά το γεγονός ότι η ελληνική κοινωνία χαρακτηρίζεται από ισχυρούς δεσμούς με τους οποίους συνδέονται τα μέλη της οικογένειας (Georgas, 1999), δεν έχουν πραγματοποιηθεί μελέτες που να εστιάζουν στην έννοια και την ανάπτυξη της αδελφικής σχέσης και στον τρόπο που η σχέση αυτή λειτουργεί μέσα σε μεταβολές που μπορεί να υποστεί το σύστημα της οικογένειας, όπως όταν –και εν προκειμένω- οι γονείς χωρίζουν. Είναι φανερό ότι πρόκειται για ένα θέμα που δεν έχει επαρκώς διερευνηθεί στον ελληνικό πληθυσμό και δεν έχουν μελετηθεί οι επιμέρους επιπτώσεις του διαζυγίου στο αδελφικό υποσύστημα της οικογένειας.

Η διερεύνηση του θέματος αυτού είναι σημαντική, διότι η αδελφική σχέση είναι μοναδική για τους εξής λόγους: μπορεί να διαρκέσει χρονικά περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη σχέση στη ζωή των ατόμων. Το υποσύστημα των αδελφών αποτελεί την πρώτη ομάδα στην οποία το παιδί θα μάθει να μοιράζεται, να συνεργάζεται, να υποχωρεί, να ανταγωνίζεται, να διεκδικεί και να ασκεί δεξιότητες που απαιτούνται για την εκτέλεση αυτών των διεργασιών. Όταν τα παιδιά έρχονται σε επαφή με συστήματα εκτός οικογενειακού πλαισίου, συμπεριφέρονται με τον τρόπο που έχουν μάθει να συναλλάσσονται με τα αδέρφια τους.

Θεωρούμε σημαντικό να διερευνήσουμε τις επιπτώσεις του διαζυγίου στην αδελφική σχέση κατά τη σχολική ηλικία. Πρόκειται για μια ηλικία κατά την οποία η προσωπικότητα του παιδιού βρίσκεται σε εξέλιξη και συνεπώς το διαζύγιο μπορεί να διαδραματίσει δομικό ρόλο στην εξέλιξη της προσωπικότητας του παιδιού. Επιπλέον, το διαζύγιο αποτελεί παράγοντα που καθορίζει την ψυχική συγκρότηση ενός παιδιού στην πορεία της ζωής του, διαμορφώνει την αδελφική σχέση, η οποία αποτελεί πηγή σταθερότητας και προστασίας για τα παιδιά και τα βοηθά να αντεπεξέλθουν στις νέες και δύσκολες καταστάσεις που βιώνουν εξαιτίας του διαζυγίου. Είναι, επίσης, ένα θέμα το οποίο δεν έχει μελετηθεί επαρκώς. Συνεπώς, έχει ιδιαίτερη σημασία να εξετάσουμε τα χαρακτηριστικά που κυριαρχούν στα αδέρφια σχολικής ηλικίας μετά από ένα διαζύγιο, δεδομένου ότι η ποιότητα της αδελφικής σχέσης εδραιώνεται κυρίως στην παιδική ηλικία, όταν τα παιδιά ζουν μαζί (Bush, 2014). Είναι σημαντικό να δώσουμε έμφαση σε αυτή τη σχέση, μιας και αποτελεί ένα υποσύστημα στο ευρύτερο σύστημα της οικογένειας, με ιδιαίτερη δυναμική και αλληλεπίδραση ανάμεσα στα μέλη της.

Σκοπός της παρούσας έρευνάς είναι να διερευνηθούν οι επιπτώσεις που επιφέρει το διαζύγιο στην ποιότητα της αδελφικής σχέσης όταν τα παιδιά βρίσκονται στη σχολική ηλικία. Ο τρόπος που το είδος του διαζυγίου, οι συζυγικές διαμάχες και η σχέση γονέων-

παιδιών επηρεάζουν και συνδέονται με την ποιότητα και τη διαμόρφωση της αδελφικής σχέσης. Μέσα από τη σύγκριση διαζευγμένων και ακέραιων οικογενειών, διερευνάται η ποιότητα της αδελφικής σχέσης ως προς τα εξής (Furman, 1985): ύπαρξη συγκρουσιακής σχέσης ανάμεσα στα αδέλφια, κατά πόσον προκύπτει μεγαλύτερος ανταγωνισμός, αντιζηλία και έλλειψη συντροφικότητας μεταξύ τους όταν βιώνουν το διαζύγιο. Επιπλέον, μελετάμε τη «γονική μεροληψία» υπέρ του ενός αδελφού. Μέσα από την παρούσα έρευνα αναμένουμε τα μεγαλύτερα σε σειρά γέννησης παιδιά, τα οποία βιώνουν διαζύγιο, να φροντίζουν περισσότερο τα μικρότερα αδέλφια τους, σε σύγκριση με τα αδέλφια που μεγαλώνουν σε ακέριες οικογένειες. Τέλος, εξετάζουμε το υποστηρικτικό δίκτυο των μητέρων, θεωρώντας πως η οικογένεια καταγωγής αποτελεί, για τη διαζευγμένη μητέρα, αποτελεί σημαντικό παράγοντα προσαρμογής της στη νέα ζωή.

Αναλυτικά, η εργασία αποτελείται από δύο μέρη, (1) το θεωρητικό και (2) το ερευνητικό, και διαρθρώνεται σε κεφάλαια. Το πρώτο κεφάλαιο του θεωρητικού (1) μέρους αναφέρεται στην οικογένεια και το διαζύγιο. Πιο συγκεκριμένα, παρουσιάζεται η οικογένεια ως σύστημα με τη δομή και τα όρια και τις συμμαχίες που χαρακτηρίζουν τη λειτουργία της. Στη συνέχεια, ακολουθεί μια σύντομη περιγραφή των αναπτυξιακών σταδίων του κύκλου ζωής της οικογένειας. Γίνεται επίσης αναφορά στις μεταβαλλόμενες καταστάσεις που αντιμετωπίζει η οικογένεια, που συνδέουν το σύστημα της οικογένειας με αγχογόνες καταστάσεις, όπως είναι το διαζύγιο. Το διαζύγιο αλλάζει τη δομή της οικογένειας και δημιουργεί στα μέλη την ανάγκη να πενήθουν για αυτό που έχασαν. Συνεπώς, περιγράφονται τα στάδια του διαζυγίου, οι επιπτώσεις που αυτό έχει στην οικογένεια με παιδιά στη σχολική ηλικία, οι απώλειες που το συνοδεύουν καθώς και τα στάδια πένθους που περνά το ζευγάρι, μέχρι να ξαναβρεί τη σταθερότητα στη ζωή μετά το διαζύγιο.

Το δεύτερο κεφάλαιο πραγματεύεται την αδελφική σχέση σε συνάρτηση και με το διαζύγιο. Αρχικά, καταγράφουμε τι γνωρίζουμε για την αδελφική σχέση, ποιες μεταβλητές την επηρεάζουν, τί δυναμική έχει το συγκεκριμένο υποσύστημα και πώς επηρεάζεται από το συζυγικό και γονικό υποσύστημα. Κατόπιν, παρατίθενται πρόσφατα ερευνητικά ευρήματα σχετικά με το θέμα του κεφαλαίου. Τέλος, γίνεται αναφορά στις επιπτώσεις του διαζυγίου στην αδελφική σχέση, στους παράγοντες που συνδέονται με τη συγκρουσιακή ή την ένθερμη αδελφική σχέση και σε ποιους τομείς μεταβλητές, όπως το φύλο, η ηλικία, η σειρά γέννησης ή η ιδιοσυγκρασία του παιδιού, μπορεί να καθορίσουν αυτή τη σχέση.

Στο τέλος του κεφαλαίου, έχοντας ως βάση το θεωρητικό υπόβαθρο και τα ερευνητικά δεδομένα προηγούμενων ερευνών, παρατίθεται μια σειρά από υποθέσεις που πρόκειται να μελετήσει και να διερευνήσει η παρούσα έρευνα.

Το ερευνητικό μέρος της εργασίας αναφέρεται στον σχεδιασμό της μελέτης, στην περιγραφή του δείγματος και στον τρόπο συλλογής δεδομένων. Καταγράφονται αναλυτικά τα αποτελέσματα που αφορούν στον έλεγχο εσωτερικής συνοχής των ψυχομετρικών μέσων που χρησιμοποιήθηκαν. Τέλος, στο τελευταίο κεφάλαιο του ίδιου μέρους, σχολιάζονται αναλυτικά τα αποτελέσματα της μελέτης.

A. ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ

Κεφάλαιο 1^ο.

Οικογένεια και Διαζύγιο

1.1 Η οικογένεια ως σύστημα

Η οικογένεια αποτελεί κάτι πολύ περισσότερο από ένα σύνολο ατόμων που μοιράζονται ένα συγκεκριμένο φυσικό και ψυχολογικό χώρο. Η οικογένεια είναι ένα φυσικό κοινωνικό σύστημα με δικά του χαρακτηριστικά και ιδιότητες, το οποίο έχει αναπτύξει ένα σύνολο κανόνων, είναι γεμάτο ανατιθέμενους και αποδιδόμενους ρόλους για τα μέλη του, διαθέτει μια οργανωμένη δομή εξουσίας και έχει αναπτύξει τρόπους επικοινωνίας και επίλυσης προβλημάτων που επιτρέπουν διάφορα καθήκοντα και εκτελούνται με αποτελεσματικό τρόπο. Οι σχέσεις ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας είναι πολυεπίπεδες και βασίζονται σε μεγάλο βαθμό στην κοινή ιστορία, στις κοινές εσωτερικευμένες αντιλήψεις και υποθέσεις για τον κόσμο, καθώς και σε μία κοινή αίσθηση στόχου. Μέσα σε ένα τέτοιο σύστημα τα άτομα συνδέονται μεταξύ τους με ισχυρές, ανθεκτικές, αμοιβαίες συναισθηματικές προσκολλήσεις και πίστη που μπορεί να παρουσιάζουν διακύμανση όσον αφορά στην ένταση τους μέσα στο χρόνο, αλλά που ωστόσο διατηρούνται για ολόκληρη τη ζωή της οικογένειας (Goldenberg & Goldenberg, 2005). Μια λειτουργική μορφή οικογενειακής δομής είναι αναγκαία, προκειμένου να διεκπεραιωθούν τα βασικά καθήκοντα της οικογένειας, να υποστηριχθεί η εξατομίκευση των μελών, καθώς και η αίσθηση ότι ανήκουν κάπου (Minuchin & Fishman, 2007).

Η οικογένεια συνιστά ένα σύστημα που είναι ανοιχτό στον μετασχηματισμό. Η συνέχεια και η διατήρηση του συστήματος εξαρτάται από την ύπαρξη βασικών λειτουργιών μέσα στην οικογένεια. Είναι σημαντικό να αναφερθεί πως οι λειτουργίες εκτελούνται από όλα τα μέλη της οικογένειας, συμπεριλαμβανομένων και των παιδιών, θεωρούνται καθημερινές δραστηριότητες μέσα στην οικογένεια και για αυτό πρέπει να εκτελούνται από την πρώτη στιγμή σύστασης της οικογένειας. Διακρίνονται δύο βασικές κατηγορίες λειτουργιών στην οικογένεια (Sholevar, 2003): η ενδο-οικογενειακή διαδικασία, μέσω της οποίας δημιουργείται και ενισχύεται η εγγύτητα και η οικειότητα ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας. Συγκεκριμένα, περιλαμβάνει 1) τον *ψυχοκοινωνικό χώρο της οικογένειας* (στέγαση, καταφύγιο), 2) *οικιακές προμήθειες*, κυρίως το φαγητό, 3)

οικονομικά θέματα (χρήματα, εργασία) και 4) *ζητήματα υγείας*. Τα παραπάνω θεωρούνται θεμελιώδεις ανάγκες της οικογένειας, διότι χωρίς την ύπαρξη τους, το σύστημα της οικογένειας δύσκολα διατηρείται. Η επόμενη διαδικασία παρατηρείται εκτός οικογενειακού περιβάλλοντος και καλλιεργεί δεσμούς με τον ευρύτερο κοινωνικό περίγυρο. Η συγκεκριμένη ομάδα οικογενειακών λειτουργιών περιλαμβάνει την παροχή εκπαίδευσης, την μετάδοση αξιών και γενικότερα ότι σχετίζεται με δραστηριότητες οι οποίες φέρνουν σε επαφή τα μέλη της οικογένειας με την κοινότητα. Συνεπώς η οικογένεια δέχεται συνεχώς ερεθίσματα από το εξω-οικογενειακό περιβάλλον, στέλνει άλλα προς αυτό και προσαρμόζεται στις διαφορετικές απαιτήσεις των αναπτυξιακών σταδίων στα οποία διέρχεται (Minuchin, 1974).

1.1.1. Η έννοια της προσαρμοστικότητας

Μία οικογένεια ως σύνολο, ή ένα ή περισσότερα από τα μέλη της, μπορεί να παρουσιάσει δυσλειτουργική συμπεριφορά κατά τη διάρκεια περιόδων κρίσεων ή επίμονου άγχους, όμως αυτό δεν σημαίνει ότι το σύστημα ή τα μέλη που το αποτελούν στερούνται απαραίτητα δυνάμεων ή πόρων ή εκείνων των αλληλεπιδραστικών διαδικασιών που ενισχύουν την αντοχή της οικογένειας (Goldenberg & Goldenberg, 2005). Η προσαρμοστικότητα δεν πρέπει να θεωρείται ένα στατικό σύνολο δυνατοτήτων ή γνωρισμάτων, αλλά περισσότερο ως μία αναπτυξιακή διαδικασία μοναδική σε κάθε οικογένεια που της δίνει την δυνατότητα να έχει προσαρμοστικές αντιδράσεις απέναντι στο άγχος και να ευημερήσει και να αναπτυχθεί ως αντίδραση στους αγχογόνους παράγοντες (Goldenberg & Goldenberg, 2005).

Όλες οι οικογένειες αντιμετωπίζουν προκλήσεις κατά τη διάρκεια του κύκλου της ζωής τους- μερικές είναι αναμενόμενες εντάσεις (που επιφέρουν πιθανές κρίσεις όπως είναι η συνταξιοδότηση, το διαζύγιο, ή ένας δεύτερος γάμος), ενώ άλλες είναι ξαφνικές και άκαιρες (ξαφνική απώλεια εργασίας, απροσδόκητος θάνατος κάποιου σημαντικού μέλους της οικογένειας). Ο τρόπος που η οικογένεια οργανώνεται, ο τρόπος που διατηρεί τη συνοχή της, το πόσο ανοιχτά επικοινωνεί και το πώς επιλύει από κοινού τα προβλήματα της για να αντιμετωπίσει την απειλή καθορίζει σε μεγάλο βαθμό την ικανότητα της να αναρρώνει (Goldenberg & Goldenberg, 2005).

Όπως όλα τα έμβια συστήματα, το οικογενειακό σύστημα τείνει προς την διατήρηση και την εξέλιξη. Αιτήματα για αλλαγή μπορούν να ενεργοποιήσουν κατασταλτικούς οργανισμούς, η εξέλιξη του συστήματος όμως οδηγεί στην αύξηση της πολυπλοκότητας

του. Παρότι οι διακυμάνσεις της οικογένειας γίνονται μέσα σε ένα δεδομένο εύρος, η ίδια διαθέτει την ικανότητα να προσαρμόζεται και να αλλάζει, ενώ διατηρεί το συνεχές της (Minuchin & Fishman, 1981).

Ο τρόπος με τον οποίο η οικογένεια αντιμετωπίζει και ελέγχει μια διασπαστική εμπειρία, προφυλάσσεται από το άγχος, αναδιοργανώνεται αποτελεσματικά, και συνεχίζει τη ζωή της θα επηρεάσει την άμεση και μακροπρόθεσμη προσαρμογή για όλα τα μέλη της οικογένειας (Goldenberg & Goldenberg, 2005).

1.1.2 Η δομή της Οικογένειας

Η δομή ορίζεται ως το αόρατο άθροισμα λειτουργικών απαιτήσεων που οργανώνει τους τρόπους αλληλεπίδρασης των μελών μιας οικογένειας (Minuchin, 1974). Η οικογένεια είναι ένα σύστημα που ενεργεί μέσα από επαναλαμβανόμενες λειτουργίες, οι οποίες εγκαθιδρύουν πρότυπα σχετικά με το πώς, το πότε και με ποιον τα μέλη θα συσχετιστούν. Αυτού του είδους τα πρότυπα ενισχύουν το σύστημα και ρυθμίζουν τη συμπεριφορά των μελών της οικογένειας. Ο τρόπος με τον οποίο επικοινωνούν τα μέλη ορίζει τους κανόνες βάσει των οποίων είναι οργανωμένη η κάθε οικογένεια (Minuchin, 1974). Οι κανόνες αυτοί, που συνήθως είναι αδήλωτοι, χαρακτηρίζουν, ρυθμίζουν και βοηθούν στην σταθεροποίηση του πώς – και πόσο καλά- λειτουργούν οι οικογένειες ως μονάδες. Οι κανόνες μιας οικογένειας αποκαλύπτουν τις αξίες της, βοηθούν στη δημιουργία οικογενειακών ρόλων που συμβαδίζουν με τις αξίες αυτές, και στην πορεία εξασφαλίζουν αξιοπιστία και κανονικότητα στις σχέσεις μέσα στο οικογενειακό σύστημα (Goldenberg & Goldenberg, 2005). Οι κανόνες συχνά μεταφέρονται από προηγούμενες γενιές και συχνά φέρουν ένα ισχυρό πολιτισμικό συστατικό στοιχείο.

Μέσα στην οικογένεια διαμορφώνονται επιμέρους συστήματα, τα υποσυστήματα. Το οικογενειακό σύστημα διαφοροποιείται και διεκπεραιώνει τις λειτουργίες του μέσω υποσυστημάτων. Κάθε άτομο ανήκει σε διαφορετικά υποσυστήματα, στα οποία έχει διαφορετικά επίπεδα ισχύος και μαθαίνει ξεχωριστές δεξιότητες (Minuchin 1974). Τα υποσυστήματα μπορεί να δημιουργηθούν με βάση το φύλο, τη γενιά, τα ενδιαφέροντα και τα μέλη τους εμπλέκονται σε κοινές λειτουργίες συμπληρωματικού χαρακτήρα (Τσαμπάρη, 1999).

Οι ρόλοι που αναλαμβάνουν τα μέλη σε μια οικογένεια καθορίζονται από τη θέση τους σε αυτήν (αν είναι γονείς, παιδιά κλπ.), από την κατανομή των ρόλων που έχει κάνει το συζυγικό υποσύστημα στην οικογένεια, από τα βιώματά τους στην οικογένεια καταγωγής,

από τα στερεότυπα για τους ρόλους των δύο φύλων που επιβάλλει το ευρύτερο κοινωνικό σύστημα καθώς και από τις εμπειρίες κάθε μέλους ξεχωριστά. Μέσα στην οικογένεια τα μέλη αναλαμβάνουν παραπάνω από έναν ρόλους, οι σύζυγοι, δηλαδή, είναι ταυτόχρονα και γονείς, τα παιδιά είναι ταυτόχρονα και αδέρφια (Γιώτσα, 2004).

Επίσης, κάθε μέλος της οικογένειας ανήκει ταυτόχρονα σε διαφορετικά συστήματα. Ένας άνδρας μπορεί να είναι ταυτόχρονα σύζυγος και πατέρας στην τωρινή του οικογένεια, γιός και αδελφός στο σύστημα της οικογένειας καταγωγής και διευθυντής στο σύστημα εργασίας του. Ο ρόλος που κατέχει ένα άτομο σε κάθε σύστημα καθορίζει και τη συμπεριφορά του. Για παράδειγμα, διαφορετικά συμπεριφέρεται ένα άτομο ως γιος /κόρη και διαφορετικά όταν γίνεται γονέας ο ίδιος. Παράλληλα με το εξελικτικό στάδιο που διανύουν τα άτομα, τον κύκλο ζωής που βρίσκεται η οικογένεια και τις κοινωνικές συνθήκες, οι ρόλοι των μελών στην οικογένεια διαφοροποιούνται και αλλάζουν (Γιώτσα, 2004).

Τα κύρια υποσυστήματα τα οποία ορίζουν τη δομή στο σύστημα της οικογένειας είναι το υποσύστημα των συζύγων, το υποσύστημα των γονέων και το υποσύστημα των αδελφών και περιγράφονται αναλυτικά στο Παράρτημα Α. Ο ρόλος που επιτελεί το καθένα από αυτά τα υποσυστήματα είναι διαφορετικός. Σε συνδυασμό, οι ρόλοι αυτοί συντελούν στη λειτουργία της οικογένειας (Παπαδιώτη, 2014).

1.1.3 Τα όρια στην Οικογένεια

Κάθε μέλος της οικογένειας ξεχωριστά αλλά και η οικογένεια στο σύνολό της τείνουν να εξασφαλίσουν την αυτονομία τους, συνεπικουρούμενοι από τα όρια που καθορίζουν τον βαθμό και την ποιότητα των συναλλαγών τους (Τσαμπαρλή, 1999).

Το όριο ορίζεται ως «ο αριθμός των κανόνων οι οποίοι καθορίζουν ποιος συμμετέχει στο υποσύστημα και πώς» (Minuchin, 1974). Μέσα σε ένα σύστημα όπως η οικογένεια, τα όρια περικλείουν και προστατεύουν την ακεραιότητα του, βοηθούν στον προσδιορισμό της ατομικής αυτονομίας των ξεχωριστών μελών, καθώς και στη διαφοροποίηση των υποσυστημάτων μεταξύ τους (Goldenberg & Goldenberg, 2005).

Η οικογένεια ως ψυχοκοινωνικό σύστημα οριοθετείται από συγκεκριμένα όρια, όπως ο χώρος του σπιτιού, και από όρια με συμβολικό χαρακτήρα, όπως οι αξίες και η ιδεολογία της οικογένειας. Προς την κατεύθυνση της διατήρησης της οικογένειας ως συστήματος αναπτύσσονται δύο κύριες ομάδες, η μία ομάδα αποτελείται από διεργασίες που σκοπό έχουν να προστατεύσουν την οικογένεια από ξένες επεμβάσεις, η δεύτερη ομάδα

αποτελείται από διεργασίες που σκοπό έχουν να διατηρήσουν τις σχέσεις μεταξύ των μελών και να προστατεύσουν αρχές της οικογένειας που είναι σημαντικές για την διατήρηση της ίδιας ως συστήματος καθώς και της ταυτότητας της (Παπαδιώτη, 2014).

Το σύστημα της οικογένειας έχει εξωτερικά και εσωτερικά όρια. Τα εξωτερικά προστατεύουν την οικογένεια από το εξωτερικό περιβάλλον, ενώ συγχρόνως επιτρέπουν την επικοινωνία με αυτόν (επαγγελματικός χώρος, σχολείο παιδιού, φίλοι). Τα ανοιχτά όρια επιτρέπουν την ανταλλαγή πληροφορίας από και προς το σύστημα της οικογένειας. Τα κλειστά όρια, αντίθετα, δεν επιτρέπουν την ανταλλαγή πληροφορίας.

Οι οικογένειες ως σύστημα είναι περισσότερο ή λιγότερο ανοιχτά. Ένα ανοιχτό σύστημα οικογένειας όχι μόνο είναι σε θέση να επιβιώσει, αλλά εξελίσσεται συνεχώς. Αντίθετα, ένα κλειστό σύστημα οικογένειας απομονώνεται από τις εξωτερικές επιδράσεις και έχει κακή προσαρμογή.

Η λειτουργικότητα των ορίων για οποιοδήποτε υποσύστημα μπορεί να αλλάζει από σχετικά κλειστά σε σχετικά ανοιχτά όρια, ανάλογα με τις ανάγκες του συστήματος και την εξελικτική του πορεία. Για παράδειγμα, μετά τη γέννηση του πρώτου παιδιού, τα εξωτερικά όρια γίνονται περισσότερο ανοιχτά, ώστε να επιτρέψουν στο νέο σύστημα που δημιουργήθηκε να δεχτεί υποστήριξη και βοήθεια από το εξωτερικό περιβάλλον (παππούδες, άλλα άτομα κλπ.).

Στην περίπτωση που τα όρια είναι πολύ ανοιχτά, το σύστημα δεν οριοθετείται ούτε προστατεύεται από τον έξω κόσμο. Έτσι, το σύστημα παρουσιάζει δυσλειτουργίες που μπορούν να φτάσουν έως την αποδιοργάνωσή του. Δεν υπάρχει ο απαραίτητος βαθμός διάκρισης μεταξύ των μελών του, ώστε να μπορέσει το σύστημα να διαφοροποιηθεί από το περιβάλλον και ταυτόχρονα να διατηρήσει και την δική του ταυτότητα. Στην αντίθετη περίπτωση, όταν τα όρια είναι πολύ στενά, δεν εισρέει ο βαθμός πληροφορίας που απαιτείται για τη συντήρηση και εξέλιξη του συστήματος. Τα μέλη δεν επικοινωνούν μεταξύ τους, η απόσταση που υπάρχει μεταξύ των μελών ως προς τη συναισθηματική εμπλοκή και την επικοινωνία δεν τους επιτρέπει να έχουν την αίσθηση ότι ανήκουν σε μία οργανωμένη ομάδα. Συνεπώς η ταυτότητα του συστήματος απειλείται εξαιτίας της απομάκρυνσης των μελών μεταξύ τους.

Η διαφοροποίηση των ορίων από πιο κλειστά σε περισσότερο ανοιχτά και το αντίστροφο ακολουθεί τις αναπτυξιακές ή άλλες αλλαγές του συστήματος. Ωστόσο, σε περιπτώσεις απότομων αλλαγών στο εξωτερικό ή στο εσωτερικό του συστήματος, η ποιότητα των ορίων εξαρτάται από το πόσο ευέλικτα είναι, από το πόσο, δηλαδή, εύκολα

αλλάζουν και γίνονται περισσότερο ή λιγότερο κλειστά ή ανοιχτά ανάλογα με την κατάσταση. Στην οικογένεια, η ευελιξία των ορίων καθορίζει τη δυνατότητα της οικογένειας να ξεπεράσει τις κρίσεις που συμβαίνουν είτε λόγω φυσιολογικών εξελίξεων στον κύκλο ζωής της, είτε σε καταστάσεις απρόσμενων κρίσεων.

Με βάση τη σχέση που υπάρχει ανάμεσα στα –υποσυστήματα– μέλη της οικογένειας, οι οικογένειες τοποθετούνται σε ένα συνεχές, στο ένα άκρο του οποίου βρίσκονται οι οικογένειες χωρίς σχέση ανάμεσα στα μέλη τους, οι ασύνδετες οικογένειες (*disengaged families*), και στο άλλο άκρο οικογένειες που έχουν τόσο στενή σχέση μεταξύ τους ώστε να μην διαφοροποιείται το ένα μέλος από το άλλο, οι μη διαφοροποιημένες οικογένειες (*enmeshed families*).

Μη διαφοροποιημένες οικογένειες (enmeshed families). Σε αυτή την περίπτωση τα όρια ανάμεσα στα μέλη είναι σχεδόν ανύπαρκτα. Υπάρχει μεγάλη συνοχή, δεν υπάρχει, όμως, αυτονομία και ανεξαρτησία. Στις οικογένειες αυτές το κάθε μέλος επεμβαίνει στην προσωπική ζωή των υπολοίπων και αποθαρρύνεται η διαφοροποίηση των μελών.

Ασύνδετες οικογένειες (disengaged families). Εδώ τα όρια ανάμεσα στα μέλη είναι σχεδόν κλειστά, συμπαγή. Τα άτομα είναι αποκομμένα το ένα από το άλλο, υπάρχει ανεξαρτησία, τα άτομα, όμως, υποφέρουν από συναισθηματική αποξένωση.

Κάθε άτομο και κάθε σύστημα έχει ανάγκη από ένα βαθμό ελευθερίας, αυτονομίας από τους άλλους και, ταυτόχρονα της αίσθησης ότι είναι «μαζί». Μια τέτοια κατάσταση εξασφαλίζει ένα σύστημα οικογένειας όπου ανάμεσα στα μέλη υπάρχει συνεξάρτηση. Έτσι, τα όρια μεταξύ των μελών είναι μεν σαφή, δηλαδή υπάρχουν, αλλά παράλληλα είναι τόσο ανοιχτά ώστε επιτρέπουν στα άτομα να έχουν την συναισθηματική υποστήριξη που εξασφαλίζει το «μαζί», καθώς και τον βαθμό ελευθερίας που χρειάζεται το κάθε άτομο για να μάθει από τις εμπειρίες του και να γίνει αυτόνομο (Minuchin, 1974).

Με άλλα λόγια, ανάλογα με την διαπερατότητα των ορίων, το σύστημα της οικογένειας μπορεί να χαρακτηριστεί περισσότερο ή λιγότερο κλειστό ή ανοιχτό. Το σίγουρο είναι πως και στις δύο περιπτώσεις η ακραία μορφή που μπορεί να πάρουν τα όρια (πολύ ανοιχτά ή πολύ κλειστά) δημιουργεί δυσκολίες στην οικογένεια, όταν τα μέλη της επικαλούνται προσαρμοστικούς μηχανισμούς για την αντιμετώπιση στρεσογόνων περιστάσεων. Συγκεκριμένα, οικογένειες που χαρακτηρίζονται από πολύ άκαμπτα όρια αντιδρούν με υπερβολή και ένταση απέναντι σε γεγονότα, με συνέπεια η επικοινωνία μεταξύ των υποσυστημάτων να καθίσταται ολοένα δυσκολότερη. Αντίθετα, οι οικογένειες με πολύ χαλαρά όρια τείνουν να μην αντιδρούν όταν η παρέμβασή τους θεωρείται απαραίτητη.

Υπάρχει επίσης ο κίνδυνος το σύστημα να «υπερφορτωθεί» και να στερηθεί των απαραίτητων πηγών που θα το καταστήσουν ικανό να προσαρμοστεί ή και να αλλάξει μπροστά σε στρεσογόνες καταστάσεις. Αντίθετα, άλλες οικογένειες αναπτύσσουν σε μεγάλο βαθμό πολύ άκαμπτα όρια.

1.1.4 Τρίγωνα/ Συμμαχίες στην Οικογένεια

Η έννοια των τριγώνων χρησιμοποιήθηκε από τον Bowen (1998) και παρέχει το θεωρητικό πλαίσιο για την κατανόηση των σχημάτων που λειτουργούν σε όλες τις στενές σχέσεις και αποδίδονται με τον όρο «συναισθηματικό σύστημα». Ένα τέτοιο είναι, για παράδειγμα, το συναισθηματικό σύστημα της πυρηνικής οικογένειας. Όσο πιο σημαντική είναι μια σχέση, τόσο πιο έντονα είναι αυτά τα σχήματα.

Το συναισθηματικό σύστημα δύο ατόμων είναι ασταθές, για αυτό και κάτω από την επήρεια στρες διαμορφώνεται από μόνο του σε σύστημα τριών ατόμων ή τρίγωνο. Ορισμένα από τα πιο χαρακτηριστικά της λειτουργίας ενός τριγώνου είναι τα ακόλουθα. Καθώς η ένταση συσσωρεύεται σε ένα σύστημα δύο ατόμων, συνήθως ο ένας νιώθει λιγότερο άνετα από τον άλλο. Αυτός που βρίσκεται στην άβολη θέση «τριγωνοποιεί» ένα τρίτο πρόσωπο, λέγοντας στο δεύτερο άτομο μια ιστορία για τον τρίτο. Αυτό απαλύνει την ένταση ανάμεσα στους δύο πρώτους και τη μεταφέρει ανάμεσα στο δεύτερο και στο τρίτο πρόσωπο. Ένα τρίγωνο σε κατάσταση ηρεμίας αποτελείται από μία άνετη δυάδα και έναν «αουτσάιντερ». Όταν στον «αουτσάιντερ» αυξάνεται η ένταση, η επόμενη προβλεπόμενη κίνηση του είναι να σχηματίσει δυάδα με το ένα από τα πρόσωπα του αρχικού ζεύγους, καθιστώντας το άλλο μέλος περιθωριακό. Έτσι οι δυνάμεις μέσα στο τρίγωνο αλλάζουν και μετακινούνται. Όταν το τρίγωνο βρίσκεται σε ένταση, η εξωτερική θέση είναι η προτιμότερη. Κάθε μέλος του τριγώνου κινείται διαρκώς, είτε για να ανακουφιστεί λίγο παραπάνω μέσα στην εγγύτητα είτε για να αποσυρθεί από την ένταση. Σε περιόδους πολύ μεγάλης έντασης ένα σύστημα θα τριγωνοποιήσει όλο και περισσότερα άτομα που δεν ανήκουν σε αυτό (γειτονιά, σχολείο) για να πάρουν μέρος στο οικογενειακό πρόβλημα. Έπειτα από μεγάλο χρονικό διάστημα τα μέλη ενός τριγώνου αποκτούν σταθερές συμπεριφορές και καθορισμένες λειτουργικές θέσεις το ένα προς το άλλο. Ένα τρίγωνο έχει δύο θετικές και μία αρνητική πλευρά. Για παράδειγμα, ένα μέλος από τη στενή δυάδα μπορεί να έχει θετικά συναισθήματα για τον «αουτσάιντερ», ενώ το άλλο να νιώθει αρνητικά για αυτόν.

Ένα συνηθισμένο σχήμα είναι αυτό στο οποίο η μητέρα και το παιδί σχηματίζουν τη στενή δυάδα και ο πατέρας είναι το «αουτσάιντερ». Η έννοια του τριγώνου είναι προσιτή για την κατανόηση ενός συστήματος τριών ατόμων. Για παράδειγμα, η σύγκρουση μεταξύ αδελφών συνίσταται σε ένα τρίγωνο μεταξύ της μητέρας και των δύο παιδιών, στο οποίο η μητέρα έχει μια θετική σχέση με το καθένα από τα παιδιά, με αποτέλεσμα η σύγκρουση να πραγματοποιείται ανάμεσα στα παιδιά.

Μέσα στην πυρηνική οικογένεια υπάρχουν τρεις περιοχές στις οποίες εμφανίζονται τα συμπτώματα. Αυτές είναι: (α) οι συζυγικές συγκρούσεις, (β) η δυσλειτουργία του ενός από τους συζύγους, και (γ) η προβολή σε ένα ή περισσότερα παιδιά.

Το τελευταίο, πρόκειται για μία ιδιαίτερη διαδικασία μέσω της οποίας οι γονείς προβάλλουν μέρος της ανωριμότητας τους σε ένα ή περισσότερα από τα παιδιά τους. Το πιο συνηθισμένο σχήμα είναι αυτό που λειτουργεί μέσω της μητέρας, μέσω ενός μηχανισμού που της επιτρέπει να νιώθει λιγότερο άγχος, συγκεντρώνοντας όλη της την προσοχή στο παιδί. Ο τρόπος ζωής των γονέων ή τραυματικά γεγονότα που διαταράσσουν την οικογένεια, καθορίζουν την «επιλογή» του παιδιού που θα εμπλακεί σε αυτή την διαδικασία. Το παιδί που γίνεται αντικείμενο αυτής της προβολής έχει το μεγαλύτερο συναισθηματικό δέσιμο με τους γονείς, αντίθετα το παιδί που μεγαλώνει σχετικά έξω από την διαδικασία προβολής της οικογένειας, διαφοροποιείται ίσως πιο εύκολα από τους γονείς του.

Ο τριγωνισμός μπορεί να εκφραστεί με διάφορους τρόπους στην δυσλειτουργική οικογένεια. Το κεντρικό τρίγωνο περιλαμβάνει συνήθως ένα παιδί στο οποίο ανατίθεται ρόλος γονέα ή ένα άτομο στο οποίο ανατίθεται το πρόβλημα. Επιπρόσθετα, το άτομο που αναπτύσσει το πρόβλημα θεωρείται ότι το ίδιο το σύστημα το διώχνει και το βάζει σε ρόλο «αποδιοπομπαίου τράγου».

Το παιδί σε ρόλο γονέα (parentification). Τριγωνισμός ενός παιδιού σε ρόλο γονέα παρατηρείται όταν το ζευγάρι- γονείς δεν μπορούν να ασκήσουν τον γονικό τους ρόλο και τον μεταβιβάζουν σε ένα άλλο μέλος, το οποίο δεν πρέπει να τον ασκεί. Το παιδί στο οποίο ανατίθεται γονικός ρόλος αναλαμβάνει με τον τρόπο αυτό ένα μεγάλο μέρος ευθύνης για τη λειτουργία της οικογένειας και του ζευγαριού. Φροντίζει και ελέγχει τα άλλα αδέλφια και πολλές φορές αναλαμβάνει και την φροντίδα των ίδιων των γονέων και της σχέσης τους. Πολύ συχνά, γονικό ρόλο αναλαμβάνουν τα πρώτα στη σειρά γέννησης παιδιά, τα οποία έχουν την τάση να είναι περισσότερο υπεύθυνα και να βρίσκονται πιο κοντά στους γονείς σε σύγκριση με τα επόμενα σε σειρά γέννησης αδέλφια (Παπαδιώτη,

2014). Το παιδί το οποίο εντάσσεται στο υποσύστημα των γονέων αποσπάται από το υποσύστημα των παιδιών και έτσι χάνει σημαντικό μέρος από τον ρόλο των παιδιών της ηλικίας του. Τα παιδιά αυτά συνήθως γίνονται ψευδο-ενήλικες και πολλά από αυτά αναπτύσσουν διάφορα συμπτώματα, όπως προβλήματα αποχωρισμού ή συναισθηματική απόσταση από την οικογένεια.

Το παιδί «αποδιοπομπαίος τράγος» (scapegoat). Τέτοιου είδους τριγωνισμός συμβαίνει όταν μία οικογένεια, και κυρίως όταν ένα υποσύστημα συζύγων- γονέων, έχει συγκρούσεις και στρες και μεταθέτει το πρόβλημα σε ένα άλλο μέλος. Ενώ στον τριγωνισμό με ανάθεση γονικού ρόλου το παιδί συμμετέχει στο προβληματικό υποσύστημα των γονέων, στην περίπτωση αυτή το παιδί διώχνεται έξω από το σύστημα. Κατ' αυτό τον τρόπο το υποσύστημα των συζύγων και όλη η οικογένεια φαίνεται να μην έχουν πρόβλημα.

Η λειτουργία του τριγωνισμού εξυπηρετεί τόσο τα εμπλεκόμενα άτομα, όσο και το σύστημα ως σύνολο. Συγκεκριμένα, περιστέλλει την ένταση στα άτομα και στο σύστημα (όταν οι γονείς ρίχνουν το βάρος στα παιδιά τους αποφεύγουν να ασχοληθούν με την σχέση τους), μεταθέτει τις συγκρούσεις των μελών του τριγώνου (διαπληκτίζονται για δευτερεύοντα θέματα και όχι για το ουσιαστικό που τους απασχολεί), βοηθά τη δυάδα να απωθήσει τα ενδότερα συναισθήματα της. Σε ατομικό επίπεδο εκτονώνει προσωρινά το άγχος, σε δυαδικό επίπεδο συγκαλύπτει διαφωνίες, σε συλλογικό επίπεδο εξυπηρετεί την ομοιοστάση και επιτρέπει στο σύστημα των σχέσεων να επιβιώσει χωρίς να αλλάξει (Ζερβάνος, 2009).

1.2 Κύκλος Ζωής της οικογένειας

Η οικογένεια είναι ένα μικρό κοινωνικό σύστημα, δυναμικό, που χρειάζεται να αλλάζει με πολλούς τρόπους μέσα στον χρόνο και να παρακολουθεί τις αλλαγές του κύκλου ζωής. Κάθε μέλος της οικογένειας, αλλά και η οικογένεια ολόκληρη εξελίσσεται και διανύει τον δικό της κύκλο ζωής, ο οποίος βρίσκεται σε συνάρτηση με την εξελικτική πορεία κάθε μέλους στις διάφορες ηλικίες.

Μέσα από τον κύκλο ζωής της οικογένειας διαφαίνεται η διεύρυνση, ο περιορισμός ή η επαναδιαπραγμάτευση των σχέσεων μεταξύ των μελών της. Με άλλα λόγια, μέσα από την πορεία της οικογένειας -στα διάφορα στάδια της-, καταγράφεται η ομαλή ή όχι εξέλιξη των μελών της.

Τα δύο πρώτα θεωρούνται τα αρχικά στάδια με κύριο χαρακτηριστικό τους την δημιουργία. Εδώ, μία νέα οικογένεια παίρνει μορφή και τα μέλη της ενσωματώνονται σε ένα νέο, δικό τους σύστημα. Παρατηρείται η διαδικασία της επέκτασης και των νέων εισόδων στο σύστημα. Το τρίτο και το τέταρτο είναι τα μεσαία στάδια και κάποια από τα μέλη ξεκινούν την διεργασία του αποχωρισμού από την οικογένεια. Συχνά στην περιγραφή αυτών των σταδίων συναντάμε το όρο «άδεια φωλιά», καθώς οι γονείς μπροστά στην απουσία των παιδιών τους βιώνουν το αίσθημα του κενού και δυσκολεύονται να διαχειρισθούν τα συγκεκριμένα αναπτυξιακά στάδια. Στο τελευταίο στάδιο έρχεται η ολοκλήρωση του κύκλου ζωής της οικογένειας. Το σύστημα μικραίνει και έρχεται αντιμέτωπο με τις απώλειες. Παρόλο που η συγκεκριμένη οικογένεια φτάνει στο τέλος της, η εκτεταμένη οικογένεια συνεχίζει να υπάρχει μέσα από την ιστορία της, τις παραδόσεις και τα βιώματα. Αυτή η συνέχεια δυναμώνει τις νέες γενιές και τα νέα συστήματα της οικογένειας. Αναλυτικά τα αναπτυξιακά στάδια του κύκλου ζωής της οικογένειας σύμφωνα με τους Blanck και Blanck (1986) περιγράφονται στο Παράρτημα Α.

1.3 Αγχογόνες καταστάσεις και προσαρμοστικότητα της οικογένειας

Η οικογένεια ως σύστημα καλείται να αντιμετωπίσει και να προσαρμοστεί σε εσωτερικές πιέσεις -οι οποίες προέρχονται από τις αναπτυξιακές αλλαγές που βιώνει- και σε εξωτερικές πιέσεις -οι οποίες ασκούν επιρροή στα υποσυστήματα της οικογένειας και στα μέλη που τα απαρτίζουν και καθορίζονται από τα κοινωνικά κατεστημένα-. Αυτή η μεταβατική διαδικασία προσαρμογής σε νέες καταστάσεις χαρακτηρίζεται από την έλλειψη προσδιορισμού του υποσυστήματος και από το συναίσθημα της ανησυχίας.

Οι στρεσογόνες πηγές μπορεί να προέρχονται εκτός της οικογένειας (π.χ. φυσικές, κοινωνικές καταστροφές) ή εντός της οικογένειας όπως για παράδειγμα οι δυσκολίες που συνδέονται με τον χαμηλό βαθμό διαφοροποίησης της. Το αποτέλεσμα είναι να εμφανίζει σύμπτωμα στη θέση της εξατομίκευσης των μελών της κατά την διάρκεια του κύκλου ζωής της οικογένειας, να υπάρχει παθολογία ή χρόνιο πρόβλημα.

Ένας παράγοντας που μπορεί να αποτελέσει στρεσογόνο γεγονός για την οικογένεια και αφορά άμεσα την εν λόγω έρευνα, είναι μια νέα φάση που μπορεί να προκύψει στην οικογένεια, μια αλλαγή που μπορεί να έρθει, η οποία απαιτεί διαπραγμάτευση των μελών σε νέους ρόλους. Μια τέτοια νέα κατάσταση εμφανίζει νέα υποσυστήματα και είναι σκόπιμο να δημιουργηθούν νέες γραμμές για τον προσδιορισμό των νέων αυτών

υποσυστημάτων. Σε τέτοιες διαδικασίες, οι συγκρούσεις είναι πιθανές. Η επιτυχής έκβαση ή επίλυση συνεπάγεται ωρίμανση και εξέλιξη των μελών, ενώ σε αντίθετη περίπτωση, όπου οι συγκρούσεις ενταθούν, μπορεί να προκύψουν σοβαρότερα προβλήματα.

Μια τέτοια κατάσταση μεταβατικής αλλαγής της οικογένειας που μπορεί να αναστατώσει την ομοιόσταση της αποτελεί το διαζύγιο. Όταν ένα ζευγάρι χωρίζεται, νέα υποσυστήματα δημιουργούνται. Η ομάδα, δύο γονείς και παιδιά μετά το διαζύγιο παίρνει τη μορφή ένας γονέας και παιδιά, με τον άλλο γονέα πολλές φορές να αποκλείεται από το σύστημα.

Εν κατακλείδι, τα ουσιαστικά ζητήματα μιας συνηθισμένης οικογένειας έχουν τρεις όψεις. Καταρχάς, η οικογένεια, μέσα στο πέρασμα του χρόνου, βιώνει αλλαγές, στις οποίες καλείται να προσαρμοστεί και να επαναπροσδιοριστεί, προκειμένου να συνεχιστεί η λειτουργία και η ανάπτυξή της. Στην περίπτωση που δεν αντιμετωπίσει αποτελεσματικά τα στρεσογόνα γεγονότα που θα προκύψουν από τις αλλαγές, το σύστημα προσκολλάται και εμμένει σε παλαιότερα δομικά σχήματα.

Δεύτερον, η οικογένεια έχει δομή και υιοθετεί συγκεκριμένες στάσεις και συμπεριφορές αναφορικά με την καθημερινή ζωή. Ωστόσο, η δυναμική της οικογένειας αναδεικνύεται στην ικανότητά της να μετατρέπει τα καθιερωμένα πρότυπα, όταν εσωτερικές ή εξωτερικές συνθήκες της οικογένειας απαιτούν αναδόμηση. Τα όρια στην οικογένεια χρειάζεται να είναι αφενός ευέλικτα ανάμεσα στα μέλη και τα υποσυστήματα, και αφετέρου διαπερατά, ούτως ώστε να επιτρέπεται η αναδιοργάνωση του συστήματος μπροστά σε επικείμενες αλλαγές.

Τέλος, η οικογένεια ανταποκρίνεται προς τα στρεσογόνα γεγονότα που της συμβαίνουν με τέτοιο τρόπο ώστε να διασφαλίζεται η συνέχεια της λειτουργίας της. Όταν η οικογένεια αντιμετωπίζει τις αγχογόνες καταστάσεις με ακαμψία, τότε οδηγείται στη δυσλειτουργική συμπεριφορά όπως αυτή συχνά εκφράζεται μέσα από την εμφάνιση των συμπτωμάτων σε ένα ή περισσότερα από τα μέλη της.

1.4 Ο κύκλος της ζωής της Οικογένειας με Διαζύγιο

Το διαζύγιο αποτελεί ξεκάθαρα ένα γεγονός στην οικογένεια, κατά το οποίο οι σχέσεις, ιδιαίτερα αυτές που χαρακτηρίζονται από δυνατούς δεσμούς, κλονίζονται ή σπάνε (Abbey& Dallos, 2004).

Τα μέλη βιώνουν το διαζύγιο ως μία νέα συνθήκη όπου χρειάζεται να διευθετήσουν ζητήματα που προκύπτουν από τον χωρισμό με αποτέλεσμα να εισέρχονται σε μία κρίση.

Η διαφοροποίηση αυτή βρίσκεται στη βάση αλλαγών στην ισορροπία της οικογένειας και συσχετίζεται με αλλαγές και απώλειες στο ευρύτερο σύνολο της οικογένειας. Παρατηρούνται ραγδαίες αλλαγές στο επίπεδο των σχέσεων ενώ σημαντικά συναισθηματικά ζητήματα θα πρέπει να αντιμετωπιστούν από τα μέλη της διαζευγμένης οικογένειας έτσι ώστε να προχωρήσουν στη μετέπειτα ζωή τους.

Οι παράγοντες που επηρεάζουν τις αντιδράσεις των ατόμων ποικίλουν: οι συνθήκες γύρω από τη διάλυση του γάμου, η ηλικία, το φύλο, η διάρκεια του γάμου, το στάδιο του κύκλου ζωής της οικογένειας στο οποίο βρισκόταν η οικογένεια όταν προέκυψε το διαζύγιο, η συναισθηματική κατάσταση των μελών, η μόρφωση, το κοινωνικοοικονομικό επίπεδο της οικογένειας, η ποιότητα της ζωής μετά τον χωρισμό του ζευγαριού, ο τρόπος αντιμετώπισης άλλων στρεσογόνων γεγονότων και η ύπαρξη ή μη πλαισίων στήριξης.

Η αλλαγή που επιφέρει στην οικογένεια το διαζύγιο γίνεται σταδιακά. Η έναρξη γίνεται πολύ πριν ληφθεί η επίσημη απόφαση, συνήθως όταν μόνο ο ένας από το ζευγάρι σκέφτεται να χωρίσει, θεωρώντας το διαζύγιο ως τη λύση στη δυσαρέσκειά του, και ολοκληρώνεται όταν η οικογένεια επανέρχεται με νέα μορφή αποδεκτή, πλέον, από την ευρύτερη οικογένεια. Στο Παράρτημα Α περιγράφονται αναλυτικά τα πέντε στάδια του διαζυγίου κατά τον Ahrons όπως καταγράφονται από τους Peck και Manocherian (1988), καθώς επίσης και οι απώλειες και τα στάδια πένθους που συνοδεύουν ένα διαζύγιο.

1.4.1. Οι επιπτώσεις του διαζυγίου στα στάδια του κύκλου ζωής της οικογένειας

Το διαζύγιο, όσον αφορά τον κύκλο ζωής μιας οικογένειας, βιώνεται ως μια κατάσταση κρίσης. Δημιουργεί μια έλλειψη ισορροπίας σε όλους (Bush, 2014). Η διαδικασία του διαζυγίου και τα επακόλουθα του αναπόφευκτα έχουν μια ισχυρή, αποδιοργανωτική επίδραση σε τρεις όψεις του κύκλου ζωής- ατομική, συζυγική και οικογενειακή- που πρέπει όλες να λαμβάνονται υπόψη για τη σωστή μέτρηση των επακόλουθων ανατροπών σε όλους τους συμμετέχοντες (Goldenberg & Goldenberg, 2005).

Ο βαθμός που θα επηρεαστεί η οικογένεια που βιώνει το διαζύγιο εξαρτάται από την εξελικτική περίοδο στην οποία βρίσκεται. Όταν ένας γάμος τελειώνει, υπάρχει αναδιοργάνωση στη δομή της οικογένειας (Bush, 2014). Η διαδικασία του διαζυγίου είναι πιθανότερο να σηματοδοτείται από μεγάλο άγχος, αμφιθυμία, αναποφασιστικότητα, αμφιβολία και αβεβαιότητα, ακόμα και όταν οι δύο σύζυγοι συμφωνούν ότι ο γάμος τους

δεν είναι βιώσιμος (Goldenberg & Goldenberg, 2005). Όταν εμπλέκονται τα παιδιά, ειδικά όταν αυτά είναι μικρά, η απόφαση είναι ακόμα πιο δύσκολη και οδυνηρή.

Σε κάθε στάδιο του κύκλου ζωής της οικογένειας, όπως αυτό περιγράφηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, οι επιπτώσεις του διαζυγίου παρουσιάζουν διαφορές, διότι η μορφή, οι λειτουργίες, τα πρόσωπα διαφοροποιούνται ή αλλάζουν. Παρακάτω, γίνεται αναλυτική αναφορά στη φάση, κατά την οποία υπάρχουν παιδιά στη σχολική ηλικία στην οικογένεια, καθώς η παρούσα έρευνα ενδιαφέρεται να μελετήσει το συγκεκριμένο στάδιο από τον κύκλο ζωής της οικογένειας.

1.4.2. Οικογένεια με παιδιά στη σχολική ηλικία

Οι επιπτώσεις του διαζυγίου, που προκύπτουν στις περιπτώσεις που υπάρχουν παιδιά στη σχολική ηλικία μέσα στην οικογένεια, είναι βαθιά εδραιωμένες και συναισθηματικά πιο έντονες. Η αιτία είναι ότι τα παιδιά σε αυτή την ηλικία είναι αρκετά μεγάλα για να κατανοήσουν τι συμβαίνει, αλλά δεν έχουν ακόμη αναπτύξει επαρκείς δεξιότητες, ώστε να διαχειριστούν αυτή τη διάσπαση της οικογένειας.

Σαν συνέπεια του διαζυγίου, τα παιδιά πολλές φορές είναι εκτεθειμένα σε δύο διαφορετικά πρότυπα στάσης και διαπροσωπικής αλληλεπίδρασης με τους δύο γονείς εξαρτώμενης και από το φύλο του κάθε γονέα (Frank, 2008).

Συχνά, τα παιδιά αισθάνονται υπεύθυνα για αυτό που συμβαίνει, βιώνουν βαθιά θλίψη και λαχταρούν τον γονέα που έχει φύγει από το σπίτι. Ταυτόχρονα, φαντασιώνονται ότι οι γονείς τους θα συμφιλιωθούν και πιστεύουν ότι τα ίδια έχουν τη δύναμη να το κάνουν πραγματικότητα.

Κάτι που επίσης μπορεί να συμβεί μεταξύ ζευγαριού και παιδιών είναι το φαινόμενο του «τριγωνισμού», μια έννοια που πρώτος εισήγαγε ο Bowen (1978). Όταν, δηλαδή, οι γονείς προσπαθώντας να αποφύγουν τη μεταξύ τους σύγκρουση και να μειώσουν την έντασή τους, δημιουργούν με κάποιο από τα παιδιά δυνατούς συναισθηματικούς δεσμούς και τα εμπλέκουν στη μεταξύ τους αλληλεπίδραση.

Στην πλειονότητα των διαζυγίων, τα παιδιά παραμένουν με τη μητέρα (Abbey& Dallos, 2004. Frank, 2008). Η επαφή με τον πατέρα είναι μειωμένη, εάν όχι ανύπαρκτη (Abbey& Dallos, 2004). Σε σύνδεση με το παραπάνω, η Engfer (1998) αναφέρει πως, μητέρες που βιώνουν συγκρουσιακές συζυγικές σχέσεις, έχουν την τάση να θεωρούν τα παιδιά τους ως τη μόνη πηγή αγάπης και αλληλεπιδρούν μόνο μαζί τους (Yu& Gamble, 2008). Επίσης, άλλα ευρήματα δείχνουν πως, όταν οι μητέρες χάνουν την αγάπη του συντρόφου με το

πέρασμα του χρόνου προσκολλώνται στα παιδιά τους, αφιερώνοντάς τους περισσότερο χρόνο. Στην περίπτωση αυτή, οι πατέρες, εξαιτίας της μείωσης της συζυγικής αγάπης, αποκτούν παρεμβατική/ παρεισφρητική συμπεριφορά απέναντι στα παιδιά (Yu& Gamble, 2008).

Το διαζύγιο συνδέεται στενά με στρεσογόνα γεγονότα, τα οποία μπορεί να είναι επιζήμια για τα παιδιά (Amato, 2000. Poortman et.al, 2009.). Συγκεκριμένα, τα παιδιά βιώνουν άγχος λόγω της απώλειας συναισθηματικής υποστήριξης. Οι συναισθηματικοί δεσμοί που αναπτύσσονται ανάμεσα στους γονείς και τα παιδιά είναι σημαντικοί για τη συναισθηματική ευημερία των δευτέρων. Σε περιόδους έντονου άγχους και ανησυχίας, όπως συμβαίνει σε ένα διαζύγιο, τα παιδιά μπορεί να βιώνουν έντονη αγωνία και φόβο ότι κινδυνεύουν να χάσουν τον γονέα τους (Abbey & Dallos, 2004).

Άλλος παράγοντας μπορεί να είναι η έλλειψη οικονομικών πόρων, δεδομένου ότι η οικονομική κατάσταση της οικογένειας συχνά δυσχεραίνεται μετά το διαζύγιο (Poortman et.al, 2009). Ένας επιπρόσθετα σημαντικός στρεσογόνος παράγοντας είναι οι μεταξύ των γονέων συχνά παρατεταμένες συγκρούσεις που συνδέονται με το διαζύγιο και προκαλούν στα παιδιά έντονη ανησυχία (Kalmijn., 2005. Poortman et.al, 2009). Όσο πιο εχθρική είναι η αλληλεπίδραση των μελών της οικογένειας εν όψει κάποιας σύγκρουσης και όσο πιο αδύναμη μπροστά στην εξεύρεση λύσης, τόσο μεγαλύτερη ανησυχία προκαλείται στα παιδιά (Sheehan, Darlington, Noller, & Judith, 2008). Διαπροσωπικές συγκρούσεις πιθανότατα προκαλούν άγχος και στους γονείς, με αποτέλεσμα να γίνονται λιγότερο αποδοτικοί στην αντιμετώπιση των παιδιών τους (Sheehan et. al, 2008).

Το διαζύγιο και οι παραπάνω στρεσογόνοι παράγοντες συσχετίζονται με τη μείωση γονικού ελέγχου από την πλευρά των ενηλίκων προς τις δραστηριότητες των ανηλίκων και την αύξηση του απολυταρχικού τρόπου διαπαιδαγώγησης (Bush, 2014). Ως εκ τούτου, συχνά τα παιδιά αναλαμβάνουν ρόλους και ευθύνες των γονέων, γεγονός που τα καταρακώνει συναισθηματικά.

Έρευνες μαρτυρούν πως τα παιδιά νοιάζονται για τους γονείς τους με πολλαπλούς τρόπους. Αυτή η φροντίδα συχνά παίρνει τη μορφή προστασίας προς τους γονείς. Πολλά παιδιά είναι «συγχρονισμένα» στις διαθέσεις των γονέων τους και πολλές φορές «διορθώνουν» την πληροφορία η οποία ενδεχομένως θα θυμώσει ή θα αναστατώσει τους γονείς (Bush, 2014). Έρευνες επίσης δείχνουν πως η έννοια των παιδιών μεταφέρεται σε μεγάλο βαθμό στον γονέα που βλέπουν λιγότερο, που δεν ζουν μαζί του. Επιπλέον, τα παιδιά βρίσκουν τρόπους να ανακουφίζονται από τις ανησυχίες τους με το να τηλεφωνούν στον γονέα και να επιβεβαιώνουν πως όλα είναι υπό έλεγχο ή με το να γράφουν γράμματα

ή να φτιάχνουν ζωγραφιές και να τις δίνουν στον γονέα για να μην νιώθει μόνος (Bush, 2014).

Είναι σημαντικό οι γονείς να παρουσιάζουν την πραγματικότητα στα παιδιά, ώστε να τους δίνουν την ευκαιρία, τον χρόνο να σκεφτούν, να μιλήσουν και να καταλάβουν τις συνέπειες που θα έχει το διαζύγιο για τους ίδιους, για τις ζωές τους και για τις σχέσεις με τους κοντινούς τους ανθρώπους.

Οι γονείς όμως αντ' αυτού, πολλές φορές αντιδρούν και δεν λένε στα παιδιά τι συμβαίνει και τι πρόκειται να αλλάξει στη ζωή τους (π.χ. πού θα μείνουν, πότε θα βλέπουν τον άλλο γονέα) (Bush, 2014). Οι λόγοι για τους οποίους οι γονείς είναι απρόθυμοι να μιλήσουν είναι ότι και οι ίδιοι πολλές φορές δεν έχουν όλες τις πληροφορίες για το τι συμβαίνει, διακατέχονται από μια εσωτερική αντίσταση να αποκαλύψουν τις πιθανές αιτίες διάσπασης της οικογένειας και, δρώντας με τον συγκεκριμένο τρόπο, θεωρούν πως προστατεύουν τα παιδιά (Bush, 2014).

Σύμφωνα με έρευνες που βασίστηκαν σε απόψεις παιδιών, τέτοιου είδους προστασία από τους γονείς μπορεί να αυξήσει αισθήματα αγωνίας, ανησυχίας και ματαιώσης στα ίδια (Bush, 2014). Επιπρόσθετα, κάποια παιδιά αναφέρουν πως νιώθουν εγκαταλελειμμένα από τον γονέα που αρνείται να τους μιλήσει και αισθάνονται μοναξιά μέσα στην οικογένεια (Bush, 2014. Smart., 2006).

Κάποια παιδιά, ωστόσο, προσπαθούν να αποσπάσουν πληροφορίες για την αλλαγή που βιώνουν. Ακόμη και αν τους προκαλεί αναστάτωση αυτή η διαδικασία, την επιδιώκουν, έστω και αν χρειάζεται επανειλημμένη αναφορά στο θέμα. Σύμφωνα με τα παιδιά, η κατανόηση των αιτιών του διαζυγίου, τα βοηθά να ανταποκριθούν καλύτερα στα νέα δεδομένα (Bush, 2014).

Αυτό προϋποθέτει μια καλή σχέση ανάμεσα στον γονέα και στο παιδί πριν το διαζύγιο, ώστε να έχει ήδη δημιουργηθεί ένα περιβάλλον μέσα στο οποίο τα παιδιά έχουν δυνατότητα για συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων (Bush, 2014).

Συνήθως τα παιδιά δεν έχουν πάντα τη δυνατότητα να εκφραστούν ελεύθερα, καθώς οι γονείς πολύ συχνά εμπλέκονται σε συγκρούσεις και διαφωνίες περί κηδεμονίας, με αποτέλεσμα να μην υπάρχει το κατάλληλο περιβάλλον στο οποίο να είναι δυνατή η συνύπαρξη με το παιδί για δημιουργία διαλόγου (Bush, 2014).

Σε αυτό το στάδιο, όταν τα συζυγικά θέματα παραμείνουν άλυτα, υπάρχει το ενδεχόμενο τα παιδιά να φέρουν την απώλεια, το θυμό, την ενοχή για τους γονείς τους.

1.4.3. Η ζωή μετά το διαζύγιο

Μετά το διαζύγιο απαιτούνται μεγάλες αλλαγές στον τρόπο που η οικογένεια θα χειρίζεται τα νέα δεδομένα καθώς επίσης και ένας νέος προσδιορισμός της δομής της για τη δημιουργία μιας καινούργιας –όσο είναι δυνατόν- «φυσιολογικής» οικογενειακής ζωής. Ο γονέας που πλέον ζει μόνος, έχει να αντιμετωπίσει μια σειρά από δυσκολίες, πρακτικές και συναισθηματικές, προκειμένου να καταστήσει τον εαυτό του ως μια λειτουργική οντότητα. Αδιαμφισβήτητα, η οικογένεια μέχρι να φτάσει στο στάδιο της ζωής μετά το διαζύγιο, είναι σημαντικό να αντιμετωπίσει και να βιώσει τις απώλειες που συνοδεύουν ένα διαζύγιο, καθώς και τα στάδια πένθους αυτού, όπως αυτά παρουσιάζονται στο Παράρτημα Α.

Στη ζωή μετά το διαζύγιο, υπάρχει η διάκριση ανάμεσα στον πρώην σύζυγο και γονέα που ζει στην κύρια κατοικία μαζί με το παιδί ή τα παιδιά και τον πρώην σύζυγο που ζει μόνος σε δική του κατοικία.

Στην πρώτη περίπτωση, ο γονέας καλείται να είναι πρόθυμος να αναλάβει την οικονομική ευθύνη του σπιτιού, να διατηρεί επαφή με τον πρώην σύζυγο και να ενισχύει την επικοινωνία των παιδιών με τον πρώην σύζυγο και την οικογένειά του. Όσον αφορά όλα τα παραπάνω, ο γονέας που ζει με τα παιδιά χρειάζεται να ξαναχτίσει το οικονομικό, το γονικό αλλά και το κοινωνικό του υπόβαθρο.

Στη δεύτερη κατηγορία, που ο γονέας ζει μόνος και -τις περισσότερες φορές- σε νέο σπίτι, χρειάζεται και εκείνος, από την πλευρά του, να επαναπροσδιορίσει τη θέση και τον ρόλο του στη νεοσύστατη οικογένεια. Είναι σημαντικό να διατηρεί επαφή με τον πρώην σύζυγο στο πλαίσιο του γονικού ρόλου και να υποστηρίζει τη σχέση του με τα παιδιά. Είναι σημαντικό να διατηρεί τον ρόλο του αποτελεσματικού γονέα και να συμμετέχει ενεργά στην ανατροφή των παιδιών. Οι οικονομικές ευθύνες και υποχρεώσεις καθώς και η κοινωνική του δικτύωση μεταβάλλονται.

1.4.4. Πλέγματα Στήριξης

Τα πλαίσια κοινωνικής στήριξης των διαζευγμένων ατόμων αποτελούν σημαντικό και ξεχωριστό παράγοντα στη ζωή τους, διότι και το είδος κοινωνικοποίησης συμβάλλει στην πορεία και την εξέλιξη του ατόμου μετά το διαζύγιο.

παρατηρούνται μεταβολές στα πλέγματα κοινωνικής στήριξης των διαζευγμένων γυναικών κατά την περίοδο μετά το διαζύγιο (Albeck & Kaydar 2002). Από τα ευρήματα ερευνών προκύπτει πως τα ποσοστά κοινωνικής υποστήριξης, η ικανοποίηση από τα

πλέγματα στήριξης, η παρουσία της οικογένειας καταγωγής, των φίλων και άλλων σημαντικών προσώπων στη ζωή των διαζευγμένων γυναικών βρίσκονται σε χαμηλότερα ποσοστά σε σύγκριση με τις έγγαμες γυναίκες (Huurre, Junkkari, & Aro., 2005). Μολονότι τα πλέγματα στήριξης των διαζευγμένων γυναικών έχουν την τάση να είναι λιγότερα, διαφαίνεται πως η συναναστροφή με φίλους είναι πιο έντονη στις διαζευγμένες απ' ό,τι στις έγγαμες γυναίκες (Albeck & Kaydar, 2002. Kalmijn & Broese, 2005).

Επιπρόσθετα, τα μέλη από την οικογένεια καταγωγής, στα οποία τα άτομα καταφεύγουν τόσο για συναισθηματική όσο και για υλική βοήθεια, αποτελούν την πρωταρχική και πολύ σημαντική πηγή υποστήριξης (Albeck & Kaydar 2002). Ωστόσο, η οικογένεια καταγωγής, ως πλέγμα στήριξης, δεν φαίνεται να παρουσιάζει διαφορά -ως προς την προσφυγή τους σε αυτό- ανάμεσα στις διαζευγμένες και τις έγγαμες γυναίκες-μητέρες (Kalmijn & Broese, 2005). Συμπληρωματικά, αξίζει να σημειωθεί πως, σε κοινωνίες όπου οι οικογενειακοί δεσμοί είναι ισχυροί, η οικογένεια αναλαμβάνει υποστηρικτικό ρόλο για τα μέλη που έχουν ανάγκη. Επιπλέον, κατά την έντονη περίοδο του διαζυγίου, οι γονείς των διαζευγμένων γυναικών αναλαμβάνουν τον ρόλο των «σημαντικών» μελών της οικογένειας καταγωγής που παρέχουν στήριξη (Kalmijn, 2009). Ευρήματα πρόσφατων ερευνών φανερώνουν πως δεν υπάρχει μία ξεκάθαρη, επικρατούσα επίπτωση του διαζυγίου αναφορικά με την κοινωνική ενσωμάτωση των διαζευγμένων γυναικών. Αντίθετα, αναφέρονται δύο διαστάσεις (Kalmijn & Broese, 2005). Από τη μία παρατηρείται κοινωνική απομόνωση των γυναικών μετά το διαζύγιο και από την άλλη, παρατηρείται αίσθηση απελευθέρωσης των γυναικών μετά το διαζύγιο. Η πρώτη διάσταση οφείλεται στο ότι οι γυναίκες είναι λιγότερο διαθέσιμες στις κοινωνικές συναναστροφές, λόγω του ότι συνήθως έχουν την επιμέλεια των παιδιών και, συνεπώς, αισθάνονται συναισθηματική και σωματική εξουθένωση (Albeck & Kaydar 2002). Κάτι που επίσης παρατηρείται είναι πως, όσο πιο εξαρτημένος ήταν ο κοινωνικός κύκλος τους από τον σύζυγο, τόσο πιο δύσκολη καθίσταται η γρήγορη κοινωνική τους επανένταξη. Αναφορικά με τη δεύτερη διάσταση, οι διαζευγμένες γυναίκες, σε σύγκριση με τις έγγαμες, έχουν ευρύτερο φιλικό κοινωνικό περίγυρο ως πλέγμα στήριξης. Σε αυτήν την περίοδο της ζωής τους, αναζητώντας παρέα, επιδιώκουν συναναστροφή με άτομα που παρουσιάζουν παρόμοια κοινωνικά χαρακτηριστικά με εκείνες. Με αυτό τον τρόπο, νιώθουν ότι ανήκουν σε μια ομάδα, αφού μετά το διαζύγιο, όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, βιώνουν απώλεια στον ρόλο και την ταυτότητά τους (Albeck & Kaydar 2002).

Κατά την αρχική περίοδο μετά το διαζύγιο, οι διαζευγμένες μητέρες είναι απασχολημένες και αφοσιωμένες στη νέα κατάσταση, στην οποία καλούνται να ανταποκριθούν με επιτυχία. Μέσα σε αυτά που έχουν να αντιμετωπίσουν, η κοινωνικοποίησή τους δεν αποτελεί προτεραιότητα. Κατά συνέπεια, διευθετούν την κοινωνική τους ζωή με δυσκολία. Αυτό που χαρακτηρίζει την αρχική φάση μετά το διαζύγιο είναι πως οι διαζευγμένες γυναίκες δεν αναζητούν νέους φίλους. Αντίθετα, στη ζωή του κυριαρχεί έντονη ανησυχία.

Βελτίωση στις κοινωνικές σχέσεις σημειώνεται ύστερα από τα δύο πρώτα χρόνια, οπότε επέρχεται σταθεροποίηση στις νέες συνθήκες. Οι γυναίκες-μητέρες νιώθουν έτοιμες να ορίσουν ξανά τον εαυτό τους μέσα από τη διαδικασία της κοινωνικής συνδιαλλαγής (Albeck& Kaydar 2002).

Κεφάλαιο 2°.

Αδελφική Σχέση και Διαζύγιο

Διαδοχικές αλλαγές στο σύστημα της οικογένειας, οι οποίες μπορεί να επέλθουν μετά από ένα διαζύγιο, αναμένεται να επηρεάσουν το αδελφικό υποσύστημα. Παρά το γεγονός πως ερευνητές, που έχουν ασχοληθεί με το διαζύγιο, έχουν εξετάσει τις επιπτώσεις που μπορεί να προκαλέσει αλλαγές στο κάθε μέλος της μέλος ή στη σχέση του παιδιού με τον γονέα μέσα στο σύστημα, στην επίδραση που μπορεί να έχει αυτή η οικογενειακή αλλαγή στο αδελφικό υποσύστημα έχει δοθεί μικρή σημασία (Bush & Ehrenberg, 2008).

Το παρόν κεφάλαιο αναφέρεται στα χαρακτηριστικά της αδελφικής σχέσης και στο πώς η αδελφική σχέση επηρεάζεται από το συζυγικό και το γονικό υποσύστημα. Παρουσιάζονται ευρήματα ερευνών που έχουν πραγματοποιηθεί κατά την τελευταία δεκαετία και που σχετίζονται με τις επιπτώσεις που έχει ένα διαζύγιο στη διαμόρφωση και στην ποιότητα της αδελφικής σχέσης.

2.1 Ποιότητα Αδελφικής Σχέσης

Η αδελφική σχέση παίζει σημαντικό ρόλο στη ζωή των ανθρώπων και των οικογενειών ανά τον κόσμο (Milevski, Smooth, Leh, & Ruppe, 2013), η αδελφική σχέση είναι μοναδική και μεταβάλλεται μέσα στον χώρο και τον χρόνο (Whiteman et.al, 2011), καθώς τα παιδιά μεγαλώνουν και αναπτύσσονται (Noller, 2005).

Η ποιότητα της αδελφικής σχέσης δεν έχει μελετηθεί εκτενώς. Αν και πολλοί έχουν εξετάσει κάποιες μεταβλητές όπως η σειρά γέννησης, το φύλο του αδερφού/-ής, και η διαφορά ηλικίας. Ωστόσο, η έρευνα πάνω στις επιδράσεις άλλων μεταβλητών αναφορικά με την ποιότητα της αδελφικής σχέσης δεν έχει διερευνηθεί επαρκώς. Φαίνεται απίθανο ότι τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της αδελφικής σχέσης καθορίζονται αποκλειστικά από τις μεταβλητές του οικογενειακού αστερισμού (Furman & Buhrmester, 1985).

Πρώτος ο Adler ασχολήθηκε με την αδελφική σχέση (Whiteman et.al., 2011). Η θεωρία του βασίστηκε στη σειρά γέννησης και στο πώς αυτή επηρεάζει την προσωπική ανάπτυξη του κάθε παιδιού. Σύμφωνα με τον Adler, η αντιζηλία ανάμεσα στα αδέρφια οφείλεται στην ανάγκη του κάθε παιδιού να αντιμετωπίσει ή να ξεπεράσει τα δυνητικά συναισθήματα κατωτερότητας που πιθανόν προκύπτουν. Για τη μείωση του μεταξύ τους ανταγωνισμού, τα αδέρφια διαφοροποιούνται, αναπτύσσοντας διαφορετικές προσωπικές ποιότητες ή επιλέγοντας διαφορετικές θέσεις. Κατά αυτόν τον τρόπο, η διαφορετικότητα

των αδελφών στη μεταξύ τους σχέση, αποτελεί καταλυτικό στοιχείο για τη δυναμική της οικογένειας.

Μια γενικά αποδεκτή περιγραφή της ποιότητας της αδελφικής σχέσης είναι του Furman (1985), ο οποίος καθόρισε τις παρακάτω διαστάσεις της αδελφικής σχέσης: *Θαλπωρή/Εγγύτητα, Σύγκρουση, Ανταγωνισμός- Αντιζηλία, Στάτους/ Εξουσία* μεταξύ των αδελφών.

Η αδελφική σχέση αποτελεί την πρώτη βάση για την κοινωνικοποίηση των ατόμων. Στον κόσμο των αδελφών, τα παιδιά μαθαίνουν πώς να διαπραγματεύονται, να συνεργάζονται και να συναγωνίζονται. Μαθαίνουν πώς να κάνουν φίλους και συμμάχους, πώς να διασώζουν το γόητρό τους και πώς να επιτυγχάνουν την αναγνώριση των ικανοτήτων τους (Minuchin, 1974). Οι ρόλοι που από πολύ νωρίς έχουν πάρει τα αδέλφια μέσα στο υποσύστημά τους, μπορεί να αποδειχθούν σημαντικοί για τη συνολική πορεία της ζωής τους. Όταν τα παιδιά έρχονται σε επαφή με τον κόσμο των συνομηλίκων εκτός της οικογένειας, προσπαθούν να λειτουργήσουν και να επικοινωνήσουν σύμφωνα με τους τρόπους που χρησιμοποιούν στον κόσμο των αδελφών. Όταν μαθαίνουν εναλλακτικούς τρόπους «σχετίζεσθαι», επαναφέρουν τη νέα αυτή γνώση μέσα στον κόσμο των αδελφών.

Είναι γεγονός πως τα αδέλφια σχετίζονται μεταξύ τους με διαφορετικούς τρόπους και κατέχουν διαφορετικούς ρόλους (Noller, 2005). Μπορούν να λειτουργήσουν ως πρότυπα μίμησης και ταύτισης ρόλων για τον/ την αδελφή τους κατά την παιδική ηλικία και την εφηβεία, ως συνεργάτες, ως «το άλλο μισό», να θεωρηθούν άτομα εμπιστοσύνης, (Whiteman et.al, 2011) και να αποτελούν πηγή υποστήριξης κατά τη διάρκεια της ενήλικης ζωής (Whiteman et.al, 2011). Η κοινή ιστορία τους και οι δυνατοί δεσμοί που τους ενώνουν, κάνουν τα αδέλφια να παρέχουν το ένα στο άλλο συναισθηματική στήριξη, καθοδήγηση, συντροφικότητα καθώς και έντονα συναισθηματικά βιώματα, τα οποία κυμαίνονται από έντονη αγάπη έως έντονη εχθρότητα (Noller, 2005). Η επιθετικότητα και η σύγκρουση είναι τόσο κοινά χαρακτηριστικά ανάμεσα στα αδέλφια, όσο το γέλιο, το χιούμορ και η ευγένεια (Noller, 2005).

Τα αδέλφια αναπτύσσουν μια σχέση αμοιβαίας αλληλεπίδρασης, στην οποία η ανταπόκριση του ενός αδελφού στις ανάγκες του άλλου παίζει σημαντικό ρόλο. Η στάση και η συμπεριφορά του καθενός ασκεί επιρροή στο είδος της αδελφικής σχέσης και στη δημιουργία δεσμών προσκόλλησης μεταξύ τους. Τα παιδιά που μιλούν με τα αδέλφια τους για τα συναισθήματά τους, έχουν πιθανόν μεγαλύτερη ικανότητα να αναγνωρίζουν και να κατανοούν τα συναισθήματα των άλλων (Noller, 2005). Η αδελφική σχέση προσφέρει εγγύτητα, ενδιαφέρον, προστασία, ασφάλεια, ουσιαστικές, δηλαδή, λειτουργίες για δημιουργία στενής σχέσης (Noller, 2005). Μια αρνητική δυναμική στη σχέση τους ενέχει

τον κίνδυνο της δημιουργίας ενός φαύλου κύκλου, μέσα στον οποίο η επιθετική στάση των αδελφών εντείνεται όλο και περισσότερο (Noller, 2005).

Όπως έχει αναφερθεί και παραπάνω, η θεωρία των οικογενειακών συστημάτων τονίζει τη σπουδαιότητα των δυναμικών μέσα στην οικογένεια και, συγκεκριμένα, υποστηρίζει πως η ποιότητα της συζυγικής σχέσης και η σχέση ανάμεσα στον γονέα και το παιδί, επηρεάζουν την εξέλιξη της ποιότητας της αδελφικής σχέσης (Kim, McHale, Osgood, & Crouter, 2006).

2.2 Μεταβλητές που επηρεάζουν την Αδελφική Σχέση

Είναι γεγονός πως οι απόψεις και τα ευρήματα ερευνών διαφοροποιούνται σε σχέση με το ποιοι παράγοντες και σε ποιο βαθμό επηρεάζουν την αδελφική σχέση και στο κατά πόσον, εν τέλει, την καθορίζουν το φύλο, η ηλικία, η σειρά γέννησης. Ωστόσο, αξίζει να γίνει αναφορά σε κάποιες ενδεικτικές έρευνες οι οποίες δίνουν πληροφορίες για τις παραπάνω μεταβλητές.

Στο οικείο περιβάλλον της οικογένειας ενισχύεται η κοντινή σχέση μεταξύ των αδελφών και η δράση τους καθορίζεται βάσει της ηλικία και του φύλου τους.

2.2.1 Ηλικία/ Σειρά Γέννησης

η ανάγκη για ασφάλεια είναι η βασική ανάγκη του ατόμου κι αυτό συνδέεται με την συμπεριφορά της προσκόλλησης ,ιδιαίτερα , κατά την παιδική ηλικία. Τα αδέλφια ικανοποιούν αυτή την ανάγκη διότι δημιουργούν σημαντικούς δεσμούς. Για αυτόν τον λόγο, ευαισθητοποιημένα ή εμπλεκόμενα μεγαλύτερα αδέλφια γίνονται –για τα μικρότερα αδέλφια τους- αντικείμενα προσκόλλησης και δημιουργίας δεσμού (Whiteman et.al, 2011). Τα μικρότερα αδέλφια αποκτούν πιο ενεργητικό ρόλο κατά τη διάρκεια της προσχολικής ηλικίας. Τα μεγαλύτερα, από την άλλη, λαμβάνουν πιο σοβαρά υπόψη τα μικρότερα, πιθανότατα διότι γίνονται περισσότερο ανταγωνιστικά από ό,τι ήταν παλαιότερα. Επιπλέον, κατά τη διάρκεια της σχολικής ηλικίας, η αδελφική σχέση τείνει να γίνεται περισσότερο ισότιμη. Περίπου μέχρι την ηλικία των 10 ετών παρατηρούνται τα υψηλότερα ποσοστά όσον αφορά την ποιότητας της σχέσης (Derkman, Engels, Kuntsche, Vorst & Scholte, 2011).

Στην περίοδο της εφηβείας παρατηρείται μείωση της εγγύτητας μεταξύ αδελφών- κυρίως από την πλευρά των μεγαλύτερων παιδιών-, τα οποία φαίνεται να προτιμούν τη συνδιαλλαγή με συνομήλικους (Noller, 2005) ενώ παράλληλα αρχίζουν να εκδηλώνουν

ενδιαφέρον προς το αντίθετο φύλο (Derkman et.al, 2011). Αδέλφια που βρίσκονται κοντά στην ηλικία, παρουσιάζουν πιο κοινούς τρόπους συμπεριφοράς και, επομένως εγγύτητα. Αντίθετα, σε αδέλφια με μεγάλη ηλικιακή διαφορά, με ενίσχυση του ρόλου του μεγαλύτερου αδελφού και προώθηση της δικής του συμπεριφοράς λόγω δύναμης και κύρους, παρατηρείται απομάκρυνση (Whiteman et.al, 2011).

Σύμφωνα με τα ερευνητικά ευρήματα, η ηλικία φαίνεται να συσχετίζεται με την αδελφική σύγκρουση (Noller, 2005). Η ηλικία του μεγαλύτερου παιδιού καθορίζει τα επίπεδα διαμάχης στην αδελφική δυάδα. Συγκεκριμένα, παρατηρήθηκε πως η σύγκρουση ανάμεσα στα αδέλφια που η ηλικιακή τους διαφορά κυμαινόταν μέχρι τα δύο έτη είναι μεγαλύτερη απ' ό,τι με αδέλφια που είχαν διαφορά μεγαλύτερη των δύο ετών (Noller, 2005). Επιπλέον, σε άλλη έρευνα αναφέρεται πως η σύγκρουση φαίνεται να μειώνεται ανάμεσα στα αδέλφια κατά τη διάρκεια της μέσης εφηβείας και για τα δύο αδέλφια (Kim, et.al., 2006). Στην ίδια έρευνα, τα δευτερότοκα παιδιά τοποθετούν την ύπαρξη σύγκρουσης στη μέση παιδική ηλικία, ενώ τα πρωτότοκα αδέλφια αναφέρουν σύγκρουση κατά την προ-εφηβεία. Είναι σημαντικό να σημειωθεί πως, στην έρευνα της Kim (2006), η διαφορά ηλικίας μεταξύ πρωτότοκων και δευτερότοκων παιδιών ήταν δύομιση χρόνια.

Πρέπει να σημειωθεί, πως ο χρόνος, κατά τον οποίον επέρχεται η αλλαγή στη σχέση μεταξύ των αδελφών, δεν είναι προσδιορισμένος. Αυτό μπορεί να οφείλεται στην προσπάθεια αλλαγής κυριαρχίας των παιδιών ή και στην τάση των μικρότερων αδελφών να αυξάνουν τη δύναμή τους (Noller., 2005). Ακόμη, οι αντιδράσεις τους μπορεί να ποικίλουν ανάλογα με το φύλο στο οποίο ανήκουν (Derkman et.al, 2011).

2.2.2 Φύλο

Κατά τη διάρκεια της σχολικής ηλικίας και μέχρι τα πρώτα χρόνια της εφηβείας (12-13 ετών), αδέλφια που έχουν το ίδιο φύλο και που η σχέση του χαρακτηρίζεται καλή, δεν παρατηρείται ιδιαίτερη αλλαγή στη σχέση τους (Kim et.al,2006). Αντίθετα, κατά την ίδια χρονική ηλικιακή περίοδο, παρατηρείται απόσταση μεταξύ αδελφών του αντίθετου φύλου, με τις συγκρούσεις να υπερτερούν (Derkman et.al, 2011). Εντούτοις, μπορεί να υπάρξει θέρμη στη σχέση αδελφών διαφορετικού φύλου, όταν προκύψει ανάγκη συμβουλής ή υποστήριξης για θέματα σχέσεων με το άλλο φύλο, ενώ ταυτόχρονα θέματα αυτονομίας και ανεξαρτητοποίησης ενδέχεται να φέρουν συγκρούσεις στα αδέλφια αυτής της ηλικίας (Derkman et.al., 2011).

Επιπλέον, τα κορίτσια συγκριτικά με τα αγόρια, αυθόρμητα χαρακτηρίζουν ένθερμες και κοντινές τις σχέσεις με τα αδέλφια τους, χωρίς να δείχνουν προτίμηση στο φύλο των αδελφών (Noller, 2005).

2.2.3 Ιδιοσυγκρασία παιδιών

Επιπρόσθετα, διαπροσωπικές δεξιότητες των παιδιών, όπως η συναισθηματική ρύθμιση και ο έλεγχος της συμπεριφοράς, μπορεί να επηρεάσουν την αδελφική σχέση (Bush, 2014). Ερευνητές επίσης υποστηρίζουν πως η ιδιοσυγκρασία του κάθε παιδιού συμβάλλει στην ποιότητα της αδελφικής σχέσης (Bush, 2014. Kim et.al., 2006). Για παράδειγμα, παιδιά που θυμώνουν εύκολα, έχουν την τάση να συγκρούονται περισσότερο με τα αδέλφια τους, σε αντίθεση με παιδιά που προσαρμόζονται πιο εύκολα σε καταστάσεις (Bush, 2014). Αξίζει να σημειωθεί, ότι η αρνητική αλληλεπίδραση μεταξύ αδελφών περιορίζεται στο ελάχιστο, όταν ο ένας από τους δύο παρουσιάζει μια δύσκολη συμπεριφορά και ο άλλος μια πιο εύκολη (Bush, 2014), τα χαρακτηριστικά δηλαδή της ιδιοσυγκρασίας του ενός αδελφού αντισταθμίζουν, έρχονται σε αντιπαράθεση με τα χαρακτηριστικά του άλλου και τελικά έρχεται σε ισορροπία η μεταξύ τους σχέση.

2.3 Η επίδραση του Γονικού Υποσυστήματος στην Αδελφική Σχέση

Σε μια οικογένεια, η σχέση των γονέων συνιστά ένα παράγοντα διαμόρφωσης της αδελφικής σχέσης πάνω σε κάθε παιδί, ανεξάρτητα από τις όποιες αλληλεπιδράσεις μπορεί να υπάρχουν ανάμεσα στο ίδιο και την μητέρα ή τον πατέρα του ξεχωριστά. Επίσης, οι σχέσεις ανάμεσα στους γονείς και το ένα παιδί (προτίμηση, υψηλότερες προσδοκίες, αδιαφορία ή κάτι άλλο) προκαλούν ποικίλα συναισθήματα στα αδέλφια του, επηρεάζοντας τις μεταξύ των παιδιών επικοινωνία, η οποία με τη σειρά τους μπορεί να επηρεάζουν τόσο τον καθένα από τους γονείς ατομικά όσο και τη μεταξύ τους σχέση (Ναυρίδης, 2005).

Τα αδέλφια μαθαίνουν να αλληλεπιδρούν μεταξύ τους μέσω της αλληλεπίδρασής τους με τους γονείς τους (Bush, 2014. Noller., 2005). Όταν οι γονείς δεν συμπεριφέρονται ισότιμα απέναντι στα παιδιά, η αδελφική σχέση χαρακτηρίζεται από ανταγωνιστικότητα (Bush, 2014). Επίσης, η διαφορετική αντιμετώπιση των γονέων απέναντι στα αδέλφια και η εκδήλωση προτίμησης του γονέα προς τον έναν αδελφό συνδέεται με ανάπτυξη φτωχότερης αδελφικής σχέσης (Whiteman et.al, 2011). Οι γονείς αναγνωρίζουν διαφορές στη συμπεριφορά, την προσωπικότητα και τις ανάγκες των παιδιών τους και πολύ συχνά παραθέτουν τα παραπάνω χαρακτηριστικά ως αιτία που τους οδηγεί να συμπεριφέρονται

διαφορετικά στα αδέλφια της οικογένειας (Whiteman et.al, 2011). Επιπλέον, η αμφιθυμία και τα αντιφατικά συναισθήματα που μπορεί να έχουν για τα παιδιά τους, επηρεάζει αφενός την στάση των γονέων προς αυτά και αφετέρου την σχέση μεταξύ των αδελφών. Οι γονείς που έχουν αμφιθυμικά συναισθήματα, τα οποία δεν έχουν αναγνωρίσει και αποδεχθεί, συνήθως τα προβάλλουν στα παιδιά τους, κάνοντας διαχωρισμό ανάμεσα στο καλό και στο κακό παιδί, με όλες τις αρνητικές επιπτώσεις αυτής της στάσης στην ανάπτυξη της προσωπικότητας των παιδιών και στη σχέση των αδελφών μεταξύ τους (Παπαδιώτη, 2014).

Η ένθερμη αδελφική σχέση σχετίζεται με τη θετική ανάπτυξη της αυτοεκτίμησης του ατόμου (Donley & Likins, 2013) και των δεξιοτήτων κοινωνικής υποστήριξης. Σημαίνει επίσης την ανάπτυξη γνωστικών δεξιοτήτων, συναισθηματικής ισορροπίας και συνεργατικότητας. Με άλλα λόγια, το έντονο συναίσθημα, η οικειότητα των παιδιών στη μεταξύ τους σχέση και η βεβαιότητα ότι μοιράζονται ισότιμα τους γονείς τους, βοηθά την αδελφική σχέση να αποκτήσει μια τέτοια δυναμική που να επηρεάζει θετικά την ευημερία των παιδιών.

Αναφορές συζύγων μαρτυρούν πως η ικανοποίηση που λαμβάνουν από τη μεταξύ τους σχέση και οι χαμηλών τόνων διαπροσωπικές τους συγκρούσεις έχουν ως συνέπεια τις μειωμένες συγκρούσεις των αδελφών και τη δημιουργία θετικών σχέσεων μεταξύ τους (Yu & Gamble, 2008). Ωστόσο, η παρατήρηση και η μίμηση δεν οδηγεί πάντα σε θετικές συμπεριφορές. Συχνά τα αδέλφια ακολουθούν πρότυπα αρνητικών σχέσεων, όπως συγκρούσεις, εχθρότητα ή επιθετικότητα.

Ο τρόπος που πρέπει να διαχειρίζονται τις συγκρούσεις των αδελφών απασχολεί τους γονείς, διότι, συχνά, τους δημιουργούν άγχος, ανησυχία και αγωνία, γεγονός που επηρεάζει το γενικότερο συναισθηματικό κλίμα της οικογένειας (Yu & Gamble, 2008). Κατά συνέπεια, η αλληλεπίδραση μεταξύ των αδελφών επηρεάζεται όταν από τη γονική παρέμβαση στη μεταξύ τους φιλονικία. Το επίπεδο γονικής υποστήριξης ποικίλει ανάλογα με το εξελικτικό στάδιο του παιδιού (Derkman et.al., 2011).

Όταν οι γονείς χρησιμοποιούν λογικές δεξιότητες επίλυσης των συγκρούσεων και αποτελούν πλαίσιο στήριξης για τα παιδιά, το αποτέλεσμα είναι τα αδέλφια να χρησιμοποιούν στρατηγικές όπως η υποχωρητικότητα και ο σεβασμός για τη λύση των διαφωνιών τους (Whiteman et.al., 2011). Κατά την παιδική ηλικία τέτοιου είδους γονική παρέμβαση έχει θετική επιρροή στην αδελφική σχέση.

Κατά την εφηβεία, αυτός ο έλεγχος από τους γονείς θα πρέπει να περιορίζεται. Το ίδιο πρέπει να επιδιώκεται και από τα παιδιά, τα οποία επιλέγουν πλέον να διαθέσουν και να

περάσουν τον ελεύθερο χρόνο τους όχι μόνο με τα αδέλφια τους, αλλά και με συνομήλικους φίλους τους (Noller, 2005).

Αξίζει να σημειωθεί πως σε έρευνα των Reese-Weber (2000) όπου παρατηρήθηκε ότι ο τρόπος, με τον οποίο οι γονείς παρεμβαίνουν στην αδελφική σχέση προκειμένου να βρουν λύση στις διαφωνίες των παιδιών τους, σχετίζεται άμεσα με τον τρόπο που διαχειρίζονται τις δικές τους συγκρούσεις με τα παιδιά τους. Συνεπώς, τα αδέλφια υιοθετούν πρότυπα διαχείρισης και επίλυσης των συγκρούσεών τους σε συνάρτηση με τον τρόπο που αλληλεπιδρούν και λαμβάνουν από τους γονείς τους (Noller, 2005).

Θετική σχέση μεταξύ γονέα και παιδιού σχετίζεται με θετική αδελφική σχέση και, αντίστοιχα, αρνητική σχέση μεταξύ γονέα και παιδιού οδηγεί σε αρνητική συμπεριφορά μεταξύ αδελφών (Frank, 2008).

Μια «εχθρική» αντιμετώπιση της μητέρας προς τα παιδιά οδηγεί σε χαμηλής ποιότητας σχέσεις μεταξύ αδελφών. Η ίδια αντιμετώπιση από τη μεριά του πατέρα επιφέρει συχνότερες συγκρούσεις στα αδέλφια και ενισχύει την αντιζηλία τους (Yu & Gamble, 2008). Στο ίδιο συμπέρασμα οδηγήθηκε και η Bush (2014), ισχυριζόμενη πως, παιδιά που έχουν συγκρουσιακές σχέσεις με τη μητέρα, υιοθετούν μια αρνητική σχέση με τον αδελφό/την αδελφή τους.

Ομοίως, η κακή σχέση του πατέρα με το μεγαλύτερο παιδί μετά τον ερχομό ενός δεύτερου, οδηγεί σε αρνητική συμπεριφορά του μεγαλύτερου στο μικρότερο παιδί, ενώ η στενή σχέση ανάμεσα στον πατέρα και το μεγαλύτερο παιδί, σχετίζεται άμεσα με μια δυνάμει καλή κοινωνική συμπεριφορά του παιδιού προς τον αδελφό του (Bush, 2014).

Όταν οι γονείς έχουν εχθρικές σχέσεις μεταξύ τους, τα παιδιά «εκπαιδεύονται» απέναντι σε αρνητικές σχέσεις ανάμεσα στα ίδια και τους γονείς τους και συχνά τα μεγαλύτερα παιδιά αναπαράγουν αυτές τις αρνητικές συμπεριφορές προς τα μικρότερα αδέλφια τους (Yu & Gamble, 2008).

Μέσα στην οικογένεια ο ρόλος του πατέρα διαφοροποιείται από αυτόν της μητέρας. Η μητέρα είναι περισσότερο υπεύθυνη για τη φροντίδα των παιδιών και ο πατέρας οργανώνει το παιχνίδι και τον ελεύθερο χρόνο τους (Kim et.al., 2006). Η συνεχής και άμεση ενασχόληση της μητέρας με τη φροντίδα των παιδιών, θεωρείται ως μια αναμενόμενη αρμοδιότητα του ρόλου της μέσα στην οικογένεια και δεν προκαλεί ιδιαίτερη εντύπωση στα μέλη της οικογένειας. Από την άλλη μεριά, οι δραστηριότητες του πατέρα ίσως είναι περισσότερο αξιοπρόσεκτες, δεδομένης της μειωμένης διαθεσιμότητάς του για τα παιδιά, οπότε, με έναν τρόπο, ο ρόλος του εξιδανικεύεται. Δημιουργείται με αυτό τον τρόπο μια

πιο στενή σύνδεση ανάμεσα στις εμπειρίες των παιδιών με τον πατέρα και μια σειρά από νέα «δημιουργήματα» που εξελίσσουν από κοινού, συμπεριλαμβανομένης και της ενδυνάμωσης της αδελφικής σχέσης (Kim, et.al., 2006).

Συχνά η σχέση μεταξύ των αδελφών χαρακτηρίζεται ως ασύμμετρη. Αυτό συμβαίνει σε περιπτώσεις όπου τα παιδιά δεν είναι άμεσα συνδεδεμένα μεταξύ τους, ενώ καλούνται να αναλάβουν ρόλους και ευθύνες που δεν αναλογούν στη θέση και την ηλικία τους. Για παράδειγμα, τα μεγαλύτερα αδέλφια φροντίζουν τα μικρότερα λόγω της πολύωρης εργασίας των γονέων τους και της συνακόλουθης απουσίας τους από το σπίτι.

2.4. Το διαζύγιο και η ποιότητα της αδελφικής Σχέσης

Ευρήματα ερευνών της τελευταίας δεκαετίας δείχνουν πως η ύπαρξη διαζυγίου στο σύστημα της οικογένειας συσχετίζεται και επηρεάζει την ποιότητα και τη λειτουργία της αδελφικής σχέσης ποικιλοτρόπως.

Η αδελφική σχέση φαίνεται να αποτελεί για τα παιδιά προστατευτικό παράγοντα κατά την διάρκεια του χωρισμού (Noller, 2005. Sheeham et.al, 2008), ενώ μετά το διαζύγιο τα αδέλφια βιώνουν μεγαλύτερη ένταση.

Τα παιδιά συμπεριφέρονται στα αδέλφια τους με τον τρόπο που αλληλεπιδρούν με τους γονείς τους. Στην παρούσα έρευνα όπου μελετήθηκαν οι επιπτώσεις του διαζυγίου στην αδελφική σχέση, αλλά και η σχέση μεταξύ γονέα και παιδιού, προέκυψε πως, κατά το διαζύγιο, τα αδέλφια εκτίθενται σε δύο διαφορετικά μοντέλα συμπεριφοράς-αλληλεπίδρασης ανάλογα με το φύλο των γονέων (Frank, 2008).

Επιπλέον, στις περιπτώσεις που η σχέση μεταξύ γονέα και παιδιού είναι συγκρουσιακή, τέτοια πρότυπα συμπεριφοράς αντανακλώνονται και στην αδελφική σχέση (Noller, 2005. Frank, 2008). Σε συνάρτηση με τα παραπάνω, καταδεικνύεται πως η σύγκρουση των γονέων παίζει πιο καθοριστικό ρόλο στην ποιότητα της αδελφικής σχέσης απ' ό,τι το διαζύγιο αυτό καθ' αυτό. Όταν οι γονείς ανέφεραν καυγάδες πριν το διαζύγιο τα αδέλφια ανέφεραν μικρή επαφή, περισσότερες συγκρούσεις μεταξύ τους, χαμηλή ποιότητα σχέσης. Συνεπώς, σύγκρουση μεταξύ αδελφών είναι πιθανότερο να συμβεί όταν υπάρχει έντονα συγκρουσιακό διαζύγιο, διότι τα παιδιά ταυτίζονται με τα συγκρουσιακά πρότυπα των γονέων τους. Από την άλλη, όταν οι γονείς είχαν να αντιμετωπίσουν ένα ήπιο διαζύγιο, οι συγκρούσεις στη μεταξύ τους σχέση ήταν μειωμένες. Κατά συνέπεια, μειωμένη ήταν και η διαμάχη ανάμεσα στα αδέλφια (Poortman et.al, 2009).

Κάτι επίσης σημαντικό που προκύπτει από μαρτυρίες αδελφών σχετικά με το πώς πιστεύουν ότι το διαζύγιο των γονέων τους επηρέασε τη δική τους σχέση, είναι ότι το βίωμα του διαζυγίου δίνει στα αδέλφια μια αίσθηση μεγαλύτερης εγγύτητας μεταξύ τους καθώς και κοινής εμπειρίας (Bush, 2014. Sheehan et.al, 2008).

Επίσης, συχνά παρατηρείται η ανάληψη γονεϊκής ευθύνης και φροντίδας από τη μεριά των ανηλίκων. Συγκεκριμένα, διαφαίνεται πως τα μεγαλύτερα αδέλφια έχουν την τάση να αναλαμβάνουν χρέη γονέα και να προσφέρουν υποστήριξη στα μικρότερα (Noller, 2005. Frank, 2008). Πολλές φορές τα μικρότερα αδέλφια δυσανασχετούν από αυτή την φροντίδα, ενώ, σε άλλες περιπτώσεις αισθάνονται πικραμένα εξαιτίας του γονικού ρόλου που αναλαμβάνουν τα μεγαλύτερα παιδιά. Κατά συνέπεια, τα μεγαλύτερα αδέλφια εναντιώνονται στην αναμενόμενη νόρμα αμοιβαιότητας και ποιότητας της αδελφικής σχέσης, ενώ τα μικρότερα αμφιταλαντεύονται για το ποια στάση και συμπεριφορά πρέπει να κρατήσουν απέναντι στα μεγαλύτερα αδέλφια τους. Είναι σημαντικό να σημειωθεί πως ο ρόλος των αδελφών δεν περιορίζεται μόνο στην υπευθυνότητα που επιδεικνύουν απέναντι στα αδέλφια τους, αλλά πολύ συχνά τα αδέλφια αποτελούν πηγή στήριξης για τους διαζευγμένους γονείς τους.

Επιπροσθέτως, όταν υπάρχει διαζύγιο παρατηρείται μεροληψία των γονέων υπέρ του ενός αδελφού. Όπου υπάρχει διαφορετική στάση γονέα σε ένα από τα αδέλφια λόγω προτίμησης, το παιδί που βιώνει τη διαφορετικότητα, έχει χαμηλή αυτο-εκτίμηση, δεν επενδύει στις σχέσεις και παρουσιάζει υψηλότερους δείκτες ανασφάλειας και άγχους σε σχέση με τα «αγαπημένα» παιδιά. Ο τρόπος με τον οποίο τα αδέλφια αντιδρούν συναισθηματικά στη σύγκριση και τον ανταγωνισμό επηρεάζει την ποιότητα της σχέσης τους (Noller, 2005).

Τέλος, διαφαίνεται έντονα η ανάγκη των αδελφών να διαπραγματεύονται τον χρόνο που θα περάσουν με τους γονείς, κυρίως με τον γονέα που δεν μένει μαζί τους. Αυτή η ανάγκη συνεχούς παρουσίας και διαθεσιμότητας των γονέων τους δημιουργεί συναισθήματα άγχους και δεν βοηθάει τα αδέλφια να εστιάσουν στη μεταξύ τους σχέση.

Συχνά η παράλληλη συνύπαρξη υψηλών επιπέδων εχθρότητας αλλά και αγάπης και υποστήριξης που παρατηρείται στην αδελφική σχέση στο διαζύγιο, χαρακτηρίζει τη φύση αυτής της σχέσης σε ευρύτερα επίπεδα. Η συναισθηματική ένταση είναι συνυφασμένη με την αδελφική σχέση, όχι μόνο γιατί τα παιδιά μεγαλώνουν στο ίδιο περιβάλλον με τα αδέλφια τους, αλλά και γιατί ανταγωνίζονται μεταξύ τους, προκειμένου να κερδίσουν την εύνοια και την προσοχή των γονέων τους (Sheehan et.al, 2008).

Η πιθανότητα να στραφούν τα αδέλφια το ένα στο άλλο, όταν αντιμετωπίζουν τη συνθήκη του διαζυγίου των γονιών τους, αναζητώντας υποστήριξη, εξαρτάται και από την ποιότητα που χαρακτήριζε τη σχέση τους πριν από το διαζύγιο. Συνεπώς, εάν η σχέση τους ήταν στενή πριν το διαζύγιο, στενή θα παραμείνει και μετά. Αντιθέτως, εάν η σχέση τους χαρακτηριζόταν από εχθρότητα και αντιζηλία, με παρόμοιο τρόπο θα συνεχίσει να υφίσταται (Abbey & Dallos, 2004).

Σε έρευνα όπου μελετήθηκε η αδελφική σχέση, κατεγράφησαν τέσσερα είδη αδελφικής σχέσης, βασισμένα στα κριτήρια εγγύτητας και εχθρότητας (McGuire, Mchale, & Updegraff, 1996): «Εχθρική» (Hostile), όπου εμφανίζονται υψηλά επίπεδα εχθρότητας και χαμηλά επίπεδα εγγύτητας· «Στοργική-Σφοδρή» (Affect-Intense), όπου παρατηρείται μεγάλη εγγύτητα, μεγάλη εχθρότητα· «Αρμονική» (Harmonious), όπου παρουσιάζεται μεγάλη εγγύτητα, χαμηλή εχθρότητα· «Σύνδεση χωρίς Εμπλοκή» (Uninvolved) με χαμηλή εγγύτητα και χαμηλή εχθρότητα, αντίστοιχα. Ο όρος «εχθρότητα» αναφέρεται στο είδος της αλληλεπίδρασης των αδελφών, όπου κυριαρχεί ο ανταγωνισμός και οι διαμάχες (Bush, 2014).

Οι Sheehan, Darlington, και Noller (2004) επανέλαβαν την παραπάνω τυπολογία σε δείγμα παιδιών που προέρχονται από οικογένειες με διαζύγιο. Τα ευρήματα έδειξαν ότι η αδελφική τους σχέση ανήκει στην κατηγορία «στοργική- σφοδρή σχέση», σε αντίθεση με τα παιδιά που δεν βιώνουν διαζύγιο, των οποίων η αδελφική σχέση κατανεμήθηκε εξ ίσου και στις τέσσερις κατηγορίες (Bush, 2014). Μεγαλύτερη ανάλυση των χαρακτηριστικών αυτού του τύπου, αναδεικνύει πως η θετική σχέση έγκειται στη φροντίδα του ενός αδελφού προς τον άλλον και την αμοιβαιότητά τους στην επίλυση των συγκρούσεων. Η αρνητική σχέση προκύπτει από τα υψηλά επίπεδα κυριαρχίας και την προσβλητική συμπεριφορά κατά τη διάρκεια διαφωνιών (Sheehan et.al, 2008).

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, το διαζύγιο δημιουργεί ένταση ανάμεσα στα αδέλφια. Οι συνθήκες κάτω από τις οποίες θα παρθεί ένα διαζύγιο, η κατάσταση που θα επικρατήσει στη συνέχεια, ο τρόπος προσαρμογής καθώς και η ίδια η προσαρμογή των μελών της οικογένειας στα νέα δεδομένα, σαφώς επηρεάζουν την αδελφική σχέση. Μπορεί να την κάνουν ιδιαίτερα συγκρουσιακή ή πολύ στενή, ανάλογα με τις συνθήκες που βιώνουν τα παιδιά τη συγκεκριμένη περίοδο, αλλά και με τους παράγοντες που συνδέονται με το διαζύγιο και τις επιπτώσεις του. Οι παράγοντες αυτοί περιγράφονται παρακάτω.

2.5 Συγκρουσιακή Αδελφική Σχέση

Η αρνητική αλληλεπίδραση μεταξύ των αδελφών, δείχνουν μια τάση να αυξάνονται κάτω από συνθήκες οικογενειακών μεταβολών, τουλάχιστον για το πρώτο διάστημα των αλλαγών αυτών. Πιθανόν, αν και ακόμη δεν έχουν διερευνηθεί εκτενώς, πηγές αυτών των συγκρούσεων μπορεί να αποτελούν οι συζυγικές διαμάχες και το συγκρουσιακό περιβάλλον μέσα στο οποίο ζουν τα αδέλφια εν γένει, ο διαφορετικός χειρισμός των γονέων απέναντι στα παιδιά, τα συναισθήματα σύγχυσης, αδυναμίας, ανασφάλειας από την πλευρά των παιδιών (Abbey & Dallos, 2004. Bush, 2004. Sheehan et.al, 2008).

2.5.1 Συζυγική Διαμάχη/ Συγκρουσιακό Περιβάλλον

Οι αρνητικές μεταξύ των αδελφών αλληλεπιδράσεις που περιλαμβάνουν τσακωμούς, ύβρεις, σωματική βία, φαίνεται ότι αυξάνονται αμέσως μετά την αλλαγή που βιώνει η οικογένεια με το διαζύγιο (Bush & Ehrenberg, 2008).

Η συζυγική διαμάχη επηρεάζει τα αδέλφια με δύο τρόπους. Καταρχάς, τα παιδιά επιζητούν να αντισταθμίσουν την αγωνία τους με την ανάπτυξη στενότερων δεσμών με τα αδέλφια τους και αναζητούν υποστήριξη και ανακούφιση από τον αδελφό/ την αδελφή τους (Poortman et.al, 2009). Δεύτερον, αυτή η έντονη ανησυχία μπορεί να μεταφραστεί σε επιθετικότητα και εχθρότητα μεταξύ των αδελφών (Poortman et.al, 2009).

Πράγματι, ανάμεσα στο διαζύγιο και την αδελφική σύγκρουση, κρίσιμος παράγοντας είναι η συζυγική διαμάχη. Συνεπώς, οι δείκτες ποιότητας της συζυγικής σχέσης παίζουν τον πιο καθοριστικό παράγοντα στη διαμόρφωση και πορεία της αδελφικής σχέσης απ' ό,τι το διαζύγιο αυτό καθ'αυτό (Poortman et.al, 2009).

Αδέλφια που βιώνουν διαζύγιο, σε σύγκριση με αδέλφια που μεγαλώνουν σε οικογένειες χωρίς διαζύγιο, εκδηλώνουν περισσότερες συγκρουσιακές συμπεριφορές (Bush, 2014), διότι εκτίθενται σε πιο υψηλά επίπεδα εχθρότητας και καταστρεπτικούς τρόπους επίλυσης συγκρούσεων στο σπίτι.

Σε μια προσπάθεια να συνδεθεί η αδελφική συγκρουσιακή σχέση με τη θεωρία, χρησιμοποιήθηκε η θεωρία κοινωνικής μάθησης η οποία υποστηρίζει πως η έλλειψη θετικού προτύπου αντιμετώπισης των συγκρούσεων, δυσκολεύει τη διατήρηση ευνοϊκών σχέσεων (Milevsky, 2004). Κατά συνέπεια, παιδιά που μεγαλώνουν σε περιβάλλον χωρίς αρμονία, μαθαίνουν να μιμούνται αυτό το μοτίβο. Για τον λόγο αυτόν, η απουσία θετικού μοντέλου διαπαιδαγώγησης για εκμάθηση διαπροσωπικών και κοινωνικών δεξιοτήτων, εμποδίζει τη δημιουργία και διατήρηση υγιούς αδελφικής σχέσης.

Επιπρόσθετα, τα παιδιά αντιγράφουν τη συμπεριφορά των γονέων τους σε περιπτώσεις διαφωνιών. Τα αδέλφια ενστερνίζονται τις μεθόδους των γονέων τους είτε για να επικοινωνήσουν είτε για να διακόψουν την επικοινωνία μεταξύ τους (Poortman et.al, 2009).

Αξίζει να σημειωθεί πως οι συγκρούσεις αυτές είναι προσωρινές. Τα δύο πρώτα χρόνια του διαζυγίου χαρακτηρίζονται από πολλαπλές αλλαγές και μείωση της γονικής επάρκειας, οπότε μπορεί να μην αποτελεί έκπληξη η αύξηση των αδελφικών συγκρούσεων, οι οποίες μπορεί να είναι και άνευ σημασίας στο άμεσο μέλλον (Bush & Ehrenberg, 2008).

Στις περισσότερες περιπτώσεις οι εντάσεις μειώνονται δύο χρόνια μετά το διαζύγιο και τα επίπεδα των συγκρούσεων είναι σχεδόν ίδια ανάμεσα σε αδέλφια από διαζευγμένες οικογένειες και από ακέραιες (Bush, 2014). Μερικές φορές η διαφορά ανάμεσα στα αδέλφια διαζευγμένων και ακέραιων οικογενειών έγκειται στη σοβαρότητα, τη φύση και τη διάρκεια των συγκρούσεων (Bush, 2014).

Στο σημείο αυτό, είναι σημαντικό να γίνει διαχωρισμός ανάμεσα στο διαζύγιο και τη σύγκρουση των γονέων. Η Frank (2008), αναφέρει πως μεταξύ των αδελφών, που οι γονείς τους έχουν έντονους καυγάδες κατά τη διάρκεια του διαζυγίου, και των αδελφών, των οποίων οι γονείς οδηγήθηκαν στο διαζύγιο χωρίς συγκρούσεις, τα αδέλφια της πρώτης κατηγορίας ήταν σε υψηλότερο βαθμό κινδύνου να παρουσιάσουν ανεπαρκή αδελφική σχέση (Leduc, 2012). Συγκρούσεις ανάμεσα στους γονείς συχνά προκαλούν άγχος στα παιδιά και επηρεάζουν την αδελφική σχέση τους. Οι συγκρούσεις που προκαλούνται από το διαζύγιο έχουν αρνητική επίδραση στην αδελφική σχέση για έναν ακόμη λόγο. Τα παιδιά, μπροστά στους καυγάδες των γονέων τους, καλούνται κάποιες φορές να πάρουν θέση και το μέρος του ενός ή του άλλου (Poortman et.al, 2009), γεγονός που εντείνει τις αδελφικές σχέσεις (Poortman et. al, 2009).

2.5.2 Διαφορετική μεταχείριση των γονέων

Στα αρχικά στάδια του διαζυγίου, η επίδραση από τη σχέση μεταξύ παιδιού και γονέα είναι τόσο ισχυρή, ώστε τα αδέλφια παραμελούν τη δική τους σχέση, βιώνουν περισσότερο ανταγωνισμό για το ποιος θα καρπωθεί περισσότερα από τους γονείς (Abbey & Dallos, 2004).

Σε περιόδους έντονου στρες για την οικογένεια, όπως συμβαίνει κατά τη διάρκεια ενός διαζυγίου, μπορεί να προκύψει διαφοροποίηση της στάσης των γονέων προς τα αδέλφια (Bush, 2014).

Όταν τα παιδιά δέχονται διαφορετική μεταχείριση από τους γονείς, λόγω αναπτυξιακών διαφορών, δεν αναπτύσσεται επιθετική συμπεριφορά ανάμεσα στα αδέλφια. Δεν συμβαίνει ωστόσο, το ίδιο όταν η γονική μεταχείριση εκλαμβάνεται ως προτίμηση του ενός παιδιού αντί του άλλου -σε αυτή την περίπτωση, η αδελφική διαμάχη είναι ορατή (Kowal, 2002).

Συνεπώς, όταν ο χειρισμός των γονιών παρεισφρέει στην αδελφική σχέση τότε, είναι πολύ πιθανόν να υπονομευθεί η μεταξύ τους σχέση παρά το ότι κλονίζεται σε μεγάλο βαθμό η ποιότητα της αδελφικής σχέσης, φαίνεται να επηρεάζεται περισσότερο το παιδί που δέχεται τη λιγότερη εύνοια, καθώς είναι πιθανό να παρουσιαστούν δυσκολίες στην κοινωνική προσαρμογή του. Τα παιδιά έχουν έντονο το αίσθημα της δίκαιης μεταχείρισης και πληγώνονται όταν αισθάνονται ότι τα αδέλφια τους ευνοούνται (Παπαδιώτη, 2014). Η αποδοχή της διαφορετικότητας του κάθε παιδιού, η απονομή δικαιοσύνης και η ίση μεταχείριση από τους γονείς με βάση τη διαφορετικότητα, αποτελούν θέματα που επηρεάζουν την αδελφική σχέση.

Αξίζει επίσης να σημειωθεί πως, σε μεγαλύτερο βαθμό από εκείνες του πατέρα, η στάση και προτίμηση της μητέρας παίζουν καθοριστικό ρόλο στη συναισθηματική ισορροπία των παιδιών (Noller, 2005).

2.5.3 Συναισθήματα σύγχυσης, αδυναμίας, ανασφάλειας των παιδιών

Στις οικογένειες που δεν υπάρχει διαζύγιο, οι γονείς επιλύουν μόνοι τις διαφορές τους και ανακοινώνουν στα παιδιά την απόφαση. Αντίθετα στις οικογένειες με διαζύγιο, η ευθύνη της επίλυσης πολύ συχνά πέφτει στο ανήλικο παιδί (Bush, 2014). Επιπλέον, η συγκεκριμένη στάση των γονέων μπορεί να επηρεάσει τα επίπεδα άγχους του παιδιού, την ανάπτυξη της ταυτότητάς του, καθώς αρκετές είναι οι φορές που χρειάζεται να γίνουν «χαμαιλέοντες», προκειμένου να προσαρμοστούν στο σπίτι του κάθε γονέα και στις διαφορετικές πληροφορίες που λαμβάνουν από τον κάθε γονέα ξεχωριστά (Bush, 2014).

Η αδελφική σχέση αποτελεί υποστηρικτικό δίκτυο για τα παιδιά. Η διαθεσιμότητα και η προσέγγιση άλλων συστημάτων υποστήριξης καθίσταται επιτακτική και αναγκαία για τα παιδιά (Abbey & Dallos, 2004), δεδομένου ότι οι γονείς πολλές φορές, στη φάση του διαζυγίου, δεν αποτελούν πηγή στήριξης και σταθερότητας. Είναι πιθανό τα παιδιά να βρουν την υποστήριξη που χρειάζονται στη συνεχιζόμενη σχέση με τα αδέλφια τους. Συνεπώς, τα παιδιά που βιώνουν το διαζύγιο, σε σύγκριση με άλλα που δεν το αντιμετωπίζουν, τείνουν να στρέφονται περισσότερο προς τα αδέλφια τους για φροντίδα,

συντροφικότητα, υποστήριξη, ώστε να διαχειρίζονται καλύτερα τις γονικές διαμάχες (Sheehan et.al,2008).

Η αδελφική σχέση είναι πηγή σταθερότητας και προστασίας για τα παιδιά και τα βοηθά να αντεπεξέρχονται στις δύσκολες και νέες καταστάσεις που βιώνουν (Sheehan et.al, 2008). Ένα περιβάλλον που χαρακτηρίζεται από δυσαρμονία, σε συνδυασμό με την γονική ρήξη, μπορεί να κάνει τα αδέλφια πιο δεμένα από ό,τι θα ήταν σε διαφορετική περίπτωση. Θα λέγαμε πως λειτουργεί αντισταθμιστικά προς την απουσία υποστηρικτικής σχέσης μεταξύ γονέα και παιδιού. Τα αδέλφια πιθανόν να βασίζονται το ένα στο άλλο όταν βρίσκονται σε ιδιαίτερα δύσκολες καταστάσεις (Sheehan et.al, 2008) και αυτή η επαφή τους να δίνει στη σχέση τους νέο νόημα και λειτουργία (Abbey & Dallos, 2004).

2.6 Εγγύτητα στην Αδελφική Σχέση

Όπως προαναφέρθηκε, η στάση των γονέων μετά το διαζύγιο επηρεάζει την εξέλιξη της αδελφικής σχέσης, όχι μόνο ως προς την αρνητική έκβασή της αλλά και ως προς τη θετική. Υπεύθυνοι, συνεπείς, «ξεστοί» γονείς, βοηθούν τα παιδιά να διαχειριστούν το διαζύγιο και να ενδυναμώσουν τη μεταξύ τους σχέση (Bush, 2014).

Το διαζύγιο βελτιώνει και δυναμώνει τις αδελφικές σχέσεις, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις όπου έντονες συζυγικές συγκρούσεις προηγούνταν του διαζυγίου (Poortman et.al, 2009).

Τα αδέλφια από διαζευγμένες οικογένειες παρουσιάζουν μια στενότερη σχέση μεταξύ τους συγκριτικά με αδέλφια ακέραιων οικογενειών (Kunz, 2001). Τα έντονα συναισθήματα εγγύτητας εξηγούνται από το γεγονός ότι τα παιδιά που βιώνουν το διαζύγιο αισθάνονται τον αδελφό τους ως το πλέον κοντινό πρόσωπο που πραγματικά καταλαβαίνει τι επικρατεί στην οικογένεια και η μεταξύ τους σχέση είναι το μόνο σταθερό κομμάτι στο «χάος» της οικογενειακής διάσπασης (Abbey & Dallos, 2004. Bush, 2014).

Η καλή ποιότητα στην αδελφική σχέση, ειδικά αναφορικά με την υποστήριξη, μπορεί να αντισταθμίσει και να λειτουργήσει προστατευτικά προς τις αρνητικές επιρροές που μπορεί να προκαλέσει το διαζύγιο κατά τη διάρκεια της σχολικής ηλικίας (Bush & Ehrenberg, 2008).

Πληθώρα ερευνών αναφέρει ότι όσο πιο θετική είναι η σχέση ανάμεσα στα παιδιά και τους γονείς, τόσο πιο θετικά συναισθήματα και συμπεριφορές αναπτύσσονται ανάμεσα στα αδέλφια. Συγκεκριμένα, όταν οι γονείς συμπεριφέρονται ισότιμα στα αδέλφια και αναπτύσσουν ίδιους τύπους σχέσεων με αυτά, υπάρχουν πολύ καλά προγνωστικά για καλή

σχέση των αδελφών κατά τη διάρκεια του διαζυγίου και μετά (Abbey & Dallos, 2004. McGuire & Updegraff, 1995).

Γενικότερα, οι ερευνητές υποστηρίζουν πως, όταν οι γονείς διατηρούν θετικές σχέσεις με τα παιδιά τους κατά τη διάρκεια του διαζυγίου, και τα αδέλφια παρουσιάζουν θετική σχέση. Ενώ όταν υπάρχει αρνητική σχέση μεταξύ παιδιού και γονέα στη διάρκεια του διαζυγίου, αρνητική θα είναι και η σχέση των αδελφών (Frank, 2008).

2.7 Άλλοι Παράγοντες που Συνδέονται με τις Επιπτώσεις του Διαζυγίου στην Αδελφική Σχέση

Στις παραπάνω έρευνες όπου μελετήθηκαν οι επιπτώσεις του διαζυγίου στην εξέλιξη και πορεία της αδελφικής σχέσης, μεταβλητές όπως η ηλικία, το φύλο, η σειρά γέννησης των αδελφών δεν φαίνεται να παίζουν καθοριστικό ρόλο. Ωστόσο ευρήματα δίνουν κάποια στοιχεία για τον τρόπο που ορισμένες φορές επηρεάζεται η σχέση από αυτές τις μεταβλητές.

2.7.1 Ηλικία

Παιδιά πάνω από οχτώ ετών, βρέθηκε να μην έχουν κοντινή σχέση με τα αδέλφια τους μετά το διαζύγιο. Επιπλέον, παιδιά που έχουν βιώσει τη συζυγική σύγκρουση, παρουσιάζουν υψηλότερο κίνδυνο για ανάπτυξη ελλιπούς αδελφικής σχέσης, σε συνδυασμό με χαμηλή αυτοεκτίμηση, δυσκολίες στην εκπαίδευση, αλλαγές στη διάθεση (άγχος, ανησυχία) και έντονη επιθετικότητα και εχθρότητα απέναντι στα αδέλφια τους (Leduc, 2012).

Στα παιδιά που βιώνουν διαζύγιο και είναι πάνω από δέκα ετών εγκυμονεί ο κίνδυνος δημιουργίας αρνητικής σχέσης με τα αδέλφια τους, σε αντίθεση με τα παιδιά που είναι μικρότερα από 10 ετών στη διάρκεια του διαζυγίου των γονέων τους, οπότε οι πιθανότητες για δύσκολη σχέση είναι λιγότερες. Άλλες πάλι έρευνες υποστηρίζουν ότι η ηλικία δεν καθορίζει την ποιότητα της σχέσης των αδελφών (Leduc, 2012).

2.7.2 Φύλο

Όσον αφορά το φύλο, οι περισσότερες έρευνες δεν βρίσκουν σύνδεση σχετικά με τον ρόλο που μπορεί να παίζει τόσο απέναντι στο διαζύγιο, όσο και απέναντι στην αδελφική σχέση. Παρ' όλα αυτά, οι Clarke- Stewart και συνεργάτες (2000) και ο Amato (2005)

παρατήρησαν ότι τα αγόρια επηρεάζονται περισσότερο και δυσκολεύονται να διαχειριστούν το διαζύγιο των γονέων τους σε σχέση με τα κορίτσια. Δεδομένου ότι τα αγόρια μένουν με τη μητέρα, που συνήθως αναλαμβάνει την επιμέλεια των παιδιών μετά το διαζύγιο, η απώλεια συχνής επαφής του αγοριού με τον γονέα του ίδιου φύλου, μπορεί να συμβάλλει στη διαφορά αντιμετώπισης ανάμεσα στα δύο φύλα. Τα κορίτσια φαίνεται να έχουν την τάση να συζητούν, να μοιράζονται σκέψεις και συναισθήματα με τα αδέρφια τους σε αντίθεση με τα αγόρια που εκδηλώνουν την κοντινή σχέση που έχουν με τα αδέρφια τους μέσα από δραστηριότητες που κάνουν μαζί ή και μέσα από πειράγματα και χειρονομίες (Leduc, 2012).

2.7.3 Σειρά γέννησης

Η σειρά γέννησης, ως παράγοντας στις επιπτώσεις του διαζυγίου ανάμεσα στα αδέρφια, συνδέεται κυρίως με την ανάληψη ευθυνών και ρόλων που αναλαμβάνουν τα αδέρφια μπροστά στη νέα κατάσταση. Με έναν τρόπο, αναλαμβάνουν δράση φροντιστών του οικογενειακού συστήματος.

Κατά τη διάρκεια της διαδικασίας του διαζυγίου, οι γονείς μπορεί να μην εστιάζουν στον γονικό τους ρόλο, ενώ είναι απορροφημένοι από τις δικές τους ανάγκες χωρίς να είναι διαθέσιμοι για τα προβλήματα των παιδιών τους (Abbey & Dallos, 2004). Καθώς, λοιπόν, τα αδέρφια αντιλαμβάνονται τις σχέσεις με τους γονείς ως ευμετάβλητες και οδυνηρές, παίζουν τα ίδια ενεργό ρόλο στην κρίση που βιώνει η οικογένεια φροντίζοντας ή αναλαμβάνοντας ψευδο-γονικούς ρόλους (Abbey & Dallos, 2004).

Για τα μεγαλύτερα -σε σειρά γέννησης- αδέρφια η φροντίδα που προσφέρουν ή οι ρόλοι που αναλαμβάνουν, ξεκινούν πριν από το διαζύγιο των γονέων τους, ενισχύονται στην περίοδο του χωρισμού και ενεργοποιούνται ακόμη περισσότερο από την επιθυμία να βοηθήσουν τα μικρότερα αδέρφια τους στη διαχείριση του διαζυγίου (Bush, 2014).

Αν και η ανάληψη φροντίδας από τον μεγαλύτερο αδελφό συμβάλλει θετικά στην αδελφική σχέση, παρατηρούνται ωστόσο στοιχεία που την επηρεάζουν αρνητικά. Πρώτον, μια τέτοια αρμοδιότητα τοποθετεί τα μεγαλύτερα αδέρφια σε θέση ευθύνης. Έχουν να εκπληρώσουν γονικά καθήκοντα, όπως να αναθέτουν δουλειές ή να προτρέπουν τα μικρότερα αδέρφια τους να μελετήσουν για το σχολείο, ενώ ακόμη παραμένουν αδέρφια τους, είναι και τα ίδια παιδιά. Σαν αποτέλεσμα, τα νεαρότερα αδέρφια δυσανασχετούν με τα μεγαλύτερα, νιώθουν πως δρουν έξω από τα όρια του ρόλου τους. Δεύτερον, παρόλο που η συμπεριφορά των μεγαλύτερων αδελφών φέρνει τα αδέρφια πιο κοντά κατά τη

διάρκεια του διαζυγίου, εάν αυτός ο γονικός ρόλος δεν υποχωρήσει από τις αρμοδιότητες ενός παιδιού καθώς τα αδέλφια μεγαλώνουν, τότε θα επέλθει σύγκρουση με τον αδελφικό του ρόλο και κατ' επέκταση, την αδελφική σχέση, διότι θα περιορίζεται η δυνατότητα των παιδιών να δημιουργήσουν μια στενή σχέση μόνο ως αδέλφια.

Συμπεραίνουμε πως όταν οι γονείς αποσπούν ένα παιδί από το υποσύστημα των αδελφών και του αναθέτουν γονικό ρόλο εξαιτίας της κακής λειτουργίας του υποσυστήματος των γονέων, το αδελφικό υποσύστημα διασπάται. Το παιδί αυτό, πέρα από την απομάκρυνση, εισπράττει ή εκφράζει αντιζηλία, θυμό και επιθετικότητα.

Εάν τα μεγαλύτερα αδέλφια έχουν λιγότερες ευθύνες απέναντι στα μικρότερα αδέλφια τους, τότε η μεταξύ τους σχέση γίνεται περισσότερο ισότιμη και πιο ουσιαστική. Στην περίπτωση που τα μεγαλύτερα αδέλφια που μεγαλώνουν σε διαζευγμένη οικογένεια δεν αφήσουν πίσω τους τον ρόλο του φροντιστή, η ανάπτυξη της αδελφικής σχέσης θα είναι πολύ μικρή (Bush, 2014; Bush, & Ehrenberg, 2008).

Υποθέσεις

Η κύρια υπόθεση της έρευνας θεωρεί ότι η ποιότητα της αδελφικής σχέσης επηρεάζεται αρνητικά από την ύπαρξη διαζυγίου στην οικογένεια. Όταν η σχέση των πρώην συζύγων είναι συγκρουσιακή και όταν η σχέση ανάμεσα στους γονείς και τα παιδιά παρουσιάζει δυσκολίες, η αδελφική σχέση αποδυναμώνεται και παρουσιάζει κυρίως αρνητικά χαρακτηριστικά. Παρακάτω παρατίθενται οι επιμέρους υποθέσεις της έρευνας:

- Υπόθεση 1: Στα αδέλφια που βιώνουν διαζύγιο αναμένεται στατιστικώς σημαντικά περισσότερη μεταξύ τους σύγκρουση απ' ό,τι στα αδέλφια που δε βιώνουν διαζύγιο (διαφοροποίηση στην κλίμακα «σύγκρουση» και στις υποκλίμακες «φιλονικία», «ανταγωνισμός», «συναγωνισμός» του SRQ).
- Υπόθεση 2: Στο έντονα συγκρουσιακό διαζύγιο αναμένεται στατιστικώς σημαντικά περισσότερη συγκρουσιακή αδελφική σχέση απ' ό,τι στο ήπιο διαζύγιο (διαφοροποίηση στην κλίμακα «σύγκρουση» και στις υποκλίμακες «φιλονικία», «ανταγωνισμός», «συναγωνισμός»).
- Υπόθεση 3: Στο διαζύγιο η γονική μεροληψία υπέρ του ενός αδελφού αναμένεται στατιστικώς σημαντικά περισσότερη απ' ό,τι στην ακέραια οικογένεια (διαφοροποίηση στην υποκλίμακα «πατρική μεροληψία» και στην υποκατηγορία «μητρική μεροληψία»).
- Υπόθεση 4: Στο διαζύγιο η ύπαρξη αντιζηλίας στην αδελφική σχέση αναμένεται στατιστικώς σημαντικά περισσότερη απ' ό,τι στην ακέραια οικογένεια (διαφοροποίηση στην κλίμακα «Αντιζηλία» και στις υποκλίμακες «πατρική μεροληψία» και «μητρική μεροληψία»).
- Υπόθεση 5: Στο διαζύγιο η ύπαρξη ανταγωνισμού στην αδελφική σχέση αναμένεται στατιστικώς σημαντικά περισσότερη απ' ό,τι στην ακέραια οικογένεια (διαφοροποίηση στην κλίμακα «σύγκρουση» και στις υποκλίμακες «φιλονικία», «ανταγωνισμός», «συναγωνισμός»).
- Υπόθεση 6: Στο διαζύγιο, αναμένεται τα μεγαλύτερα αδέλφια σε σύγκριση με τα μικρότερα αδέλφια, να προσφέρουν στατιστικώς σημαντικότερη φροντίδα στα αδέλφια τους και να δέχονται στατιστικώς σημαντικά λιγότερη φροντίδα (διαφοροποίηση στην υποκλίμακα «φροντίδα προς το αδελφάκι» και στην υποκλίμακα «φροντίδα από το αδελφάκι»).

- Υπόθεση 7: Στο διαζύγιο η επιλογή των παιδιών ως πηγή στήριξης από τις μητέρες αναμένεται στατιστικώς σημαντικά περισσότερη, απ' ότι στις ακέραιες οικογένειες (διαφοροποίηση στην «Μικρή κλίμακα κοινωνικής στήριξης», Καφέτσος).
- Υπόθεση 8: Στις διαζευγμένες μητέρες, η επιλογή της οικογένειας καταγωγής ως πρωταρχικό πλέγμα στήριξης αναμένεται στατιστικώς σημαντικά περισσότερη, απ' ότι στις έγγαμες μητέρες (διαφοροποίηση στην «Μικρή κλίμακα κοινωνικής στήριξης»).
- Υπόθεση 9: Στο διαζύγιο η ύπαρξη συντροφικότητας στην αδελφική σχέση αναμένεται στατιστικώς σημαντικά λιγότερη απ' ότι στην ακέραια οικογένεια (διαφοροποίηση στην υποκλίμακα «συντροφικότητα»).

ΜΕΡΟΣ Β: ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

Κεφάλαιο 1^ο.

Μεθοδολογικός σχεδιασμός της έρευνας

1.1 Δείγμα

Τον πληθυσμό της έρευνας αποτέλεσαν 136 άτομα (N=136). Συγκεκριμένα, το δείγμα αποτέλεσαν 34 διαζευγμένες ή σε διάσταση μητέρες και ένα από τα παιδιά τους ηλικίας 6 έως 14 ετών (συνολικά 34 παιδιά). Κατόπιν συγκροτήθηκε μία ομάδα ελέγχου, που αποτελούνταν από 34 μητέρες ακέραιων οικογενειών με παιδιά στο ίδιο ηλικιακό φάσμα (34). Για λόγους αντιστοιχίας των υπολοίπων χαρακτηριστικών, έγινε προσπάθεια ώστε τα δείγματα από τους δύο πληθυσμούς να μην διαφοροποιούνται, έτσι ώστε οι όποιες αλλαγές προκύψουν στην αδελφική σχέση να σχετίζονται με το γεγονός ότι η διαφορά έγκειται στη συνθήκη: διαζύγιο/ μη διαζύγιο.

Οι συμμετέχοντες στην έρευνα ήταν ευκαιριακό δείγμα ενηλίκων και ανηλίκων, οι οποίοι προέρχονταν από υγιή πληθυσμό και ανταποκρίθηκαν οικειοθελώς στην πρόταση να συμμετάσχουν στην έρευνα. Οι συμμετέχουσες αναζητήθηκαν μέσω των Ομάδων Γονέων που υλοποιούνται σε Δημοτικά Σχολεία της Περιφέρειας Πειραιά αλλά και από το ευρύτερο φιλικό και κοινωνικό περιβάλλον. Οι δειγματοληψίες πραγματοποιήθηκαν το έτος 2015.

Κριτήρια επιλογής του δείγματος ήταν τα εξής: (Α) μητέρες διαζευγμένες ή σε διάσταση και το συγκριτικό δείγμα να αποτελείται από έγγαμες μητέρες (Β) οι μητέρες να έχουν τουλάχιστον 2 παιδιά, εκ των οποίων τουλάχιστον το ένα παιδί να είναι 6-14 ετών, (Γ) οι μητέρες και τα παιδιά τους να είναι ελληνικής καταγωγής, (Δ) τα ανήλικα αδέλφια να προέρχονται από τον ίδιο γάμο, (Ε) να μην υπάρχει επίσημη διάγνωση ή κάποιο είδος αναπηρίας σε ένα από τα παιδιά.

Στην έρευνα έλαβαν συνολικά μέρος 136 συμμετέχοντες εκ των οποίων το 50% αποτελείτο από διαζευγμένες μητέρες με το ένα παιδί τους και το υπόλοιπο 50% ήταν το συγκριτικό δείγμα των έγγαμων μητέρων με το παιδί τους αντίστοιχα. Ο μέσος όρος ηλικίας των συμμετεχόντων της βασικής έρευνας ήταν 39 έτη (εύρος από 30 έως 50) όσον

αφορά στις έγγαμες μητέρες και 40,9 έτη (εύρος από 33 έως 51) όσον αφορά στις διαζευγμένες ή σε διάσταση μητέρες.

Οι έγγαμες μητέρες παρουσιάζουν μέσο όρο 12,3 έτη γάμου (εύρος από 7 έως 20) και οι διαζευγμένες ή σε διάσταση μητέρες έχουν μέσο όρο χωρισμού 2,7 έτη (εύρος από 1 έως 7).

Ο μέσος όρος αριθμού παιδιών είναι 2,2 παιδιά (εύρος 2 έως 3) στις ακέραιες οικογένειες και 2,1 παιδιά (εύρος 2 έως 3) στις οικογένειες με διαζύγιο/διάσταση. Επιπλέον, στις ακέραιες οικογένειες ο μέσος όρος ηλικίας του πρώτου παιδιού είναι 10,1 έτη (εύρος από 6 έως 13) και αναφορικά με τα δεύτερα παιδιά, ο μέσος όρος ηλικίας είναι 7,4 έτη (εύρος από 4 έως 12). Αντίστοιχα στις οικογένειες με διαζύγιο/ διάσταση ο μέσος όρος ηλικίας του πρώτου παιδιού είναι 10,2 έτη (εύρος από 6 έως 14) και αναφορικά με τα δεύτερα παιδιά, ο μέσος όρος ηλικίας είναι 7,8 έτη (εύρος από 3 έως 12).

Όσον αφορά στο φύλο και τη σειρά γέννησης των αδελφών, για το πρώτο παιδί στις ακέραιες οικογένειες το 52,9% είναι κορίτσια και το 47,1% είναι αγόρια. Αντίστοιχα στις οικογένειες με διαζύγιο/ σε διάσταση το 52,9% είναι αγόρια και το 47,1% είναι κορίτσια. Όσον αφορά στο δεύτερο παιδί, το 52,9% είναι κορίτσι και το 47,1% είναι αγόρι στις ακέραιες οικογένειες, ενώ στις οικογένειες με διαζύγιο ή σε διάσταση το 67,6% αποτελείται από κορίτσια και το 32,4% αποτελείται από αγόρια.

Ένα ακόμη χαρακτηριστικό του πληθυσμού της έρευνας αφορά στο κοινωνικο-οικονομικό του υπόβαθρο. Μελετήθηκε μέσα από το επίπεδο εκπαίδευσης και την επαγγελματική κατάσταση των συμμετεχουσών. Ανάμεσα στα δυο δείγματα δεν παρατηρείται μεγάλη διαφοροποίηση αναφορικά με το επίπεδο μόρφωσης. Το 35,3 % των έγγαμων μητέρων είναι απόφοιτες δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης ενώ από την ίδια βαθμίδα εκπαίδευσης έχει αποφοιτήσει το 47,1% των διαζευγμένων ή σε διάσταση μητέρων. Αντίστοιχα, στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, το 64,7% ανήκει στις έγγαμες μητέρες και το 52,9 στις διαζευγμένες ή σε διάσταση μητέρες. Όσον αφορά στην επαγγελματική κατάσταση η κατηγοριοποίηση αντιστοιχεί στις βαθμίδες πλήρης και μη πλήρης απασχόληση (στην οποία περιλαμβάνεται η μερική απασχόληση, τα οικιακά, η συνταξιοδότηση και η ανεργία). Οι συμμετέχουσες και από τα δύο δείγματα παρουσιάζουν μεγαλύτερα ποσοστά στην πλήρη απασχόληση συγκριτικά με την μη πλήρη απασχόληση, παρατηρείται ωστόσο μια σημαντικά μεγάλη διαφορά στα ποσοστά μη πλήρους απασχόλησης ανάμεσα στις έγγαμες και στις διαζευγμένες ή σε διάσταση μητέρες της έρευνας. Αναλυτικά, πλήρη επαγγελματική απασχόληση παρουσιάζει το 85,3% των

έγγαμων μητέρων και το 55,9 των διαζευγμένων ή σε διάσταση μητέρων αντίστοιχα. Αναφορικά με τη μη πλήρη απασχόληση το 14,7% ανήκει στις έγγαμες και το 44,1 στις διαζευγμένες ή σε διάσταση μητέρες.

Τα δημογραφικά χαρακτηριστικά των συμμετεχουσών σε αυτή την έρευνα περιγράφονται συνοπτικά στον Πίνακα 1.

Πίνακας 1. Δημογραφικά χαρακτηριστικά συμμετεχόντων και συμμετεχουσών (N = 136).

	Γάμος					N	%	Διαζύγιο/Διάσταση					N	%	<i>M-W U, Fisher^β</i>	<i>P^γ</i>
	<i>M</i>	<i>SD</i>	Min	Max	<i>Mdn</i>			<i>M</i>	<i>SD</i>	Min	Max	<i>Mdn</i>				
<i>Γονείς</i>						34	100%						34	100%		
Ηλικία γονέα	39.2	4.3	30	50	40.0			40.9	5.0	33	51	40.5			<i>U</i> =477.000	.216
Σπουδές															<i>U</i> =510.000	.460
Δευτεροβάθμια						12	35.3%						16	47.1%		
Τριτοβάθμια						22	64.7%						18	52.9%		
Επάγγελμα															Fisher	.090
Πλήρους						29	85.3%						19	55.9%		
Μη πλήρους ^α						5	14.7%						15	44.1%		
						34	100%						34	100%		
<i>Παιδιά</i>																
Αριθμός παιδιών	2.2	.4	2	3	2.0	28	82.4%	2.1	.2	2	3	2.0	32	94.1%	<i>U</i> =510.000	.259
1 ^ο παιδί																
Φύλο															Fisher	.809
Αγόρι						16	47.1%						18	52.9%		
Κορίτσι						18	52.9%						16	47.1%		
Ηλικία	10.1	2.0	6	13	10.0			10.2	2.4	6	14	9.0			<i>U</i> =562.000	.846
2 ^ο παιδί																
Φύλο															Fisher	.322
Αγόρι						16	47.1%						11	32.4%		
Κορίτσι						18	52.9%						23	67.6%		
Ηλικία	7.4	2.4	4	12	7.5			7.8	2.2	3	12	7.0			<i>U</i> =515.000	.440
<i>Ετη γάμου</i>	12.3	3.3	7.0	20.0	12.0											
<i>Ετη διαζυγίου</i>								2.7	1.7	1.0	7.0	2.0				

Σημειώσεις. ^α Μη πλήρους απασχόλησης περιλαμβάνει: Μερική απασχόληση, Οικιακά, Συνταξιούχος και Άνεργη. ^β *M-W U*: Στατιστικός έλεγχος Mann-Whitney *U*, *Fisher*: Ακριβής έλεγχος Fisher. ^γ Επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας *P*<.05.

Η στατιστική ανάλυση έδειξε τη μη στατιστικώς σημαντική διαφοροποίηση των δύο δειγμάτων στα επιμέρους δημογραφικά στοιχεία υποστηρίζοντας την εγκυρότητα της σύγκρισής τους.

1.2 Εργαλεία συλλογής δεδομένων

Τα μέσα που χρησιμοποιήθηκαν για τη συλλογή των δεδομένων της έρευνας είναι τα εξής:

1.2.1 Ερωτηματολόγιο Δημογραφικών Στοιχείων

Με βάση το ερωτηματολόγιο αυτό, συγκεντρώθηκαν δημογραφικά στοιχεία που αφορούσαν την ηλικία των συμμετεχόντων, την οικογενειακή κατάσταση (έγγαμη/ έτη ή διαζευγμένη- σε διάσταση/ έτη), τον αριθμό των παιδιών στα δύο είδη οικογένειας, την σειρά γέννησης, το όνομα, το φύλο και την ηλικία του κάθε παιδιού, το μορφωτικό επίπεδο των μητέρων (Δημοτικό, Γυμνάσιο, Λύκειο, ΑΕΙ/ΤΕΙ, Μεταπτυχιακό, Διδακτορικό), την επαγγελματική κατάσταση των συμμετεχουσών (Πλήρης ή Μη Πλήρης Απασχόληση).

1.2.2 Κλίμακα Μέτρησης Αδελφικής Σχέσης

Sibling Relationship Questionnaire- Revised (Parent) 3/90 (SRQ)

Συγγραφείς. Furman W. & Buhrmester D., 1985 (προσαρμογή Αδάμης Δ., Τσαμπάρλη Α., Ταλάντη Κ.,)

Σκοπός. Πρόκειται για ένα ερωτηματολόγιο αυτοαναφοράς, αποτελούμενο από 48 προτάσεις και μετρά την ποιότητα των σχέσεων ανάμεσα στα αδέρφια έτσι όπως το αντιλαμβάνεται ο γονέας και το αδελφάκι που συμπληρώνει το ερωτηματολόγιο. Αποτελεί μια ευρέως διαδεδομένη κλίμακα μέτρησης της συγκεκριμένης σχέσης και καλύπτει την σημαντική ηλικιακή φάση της παιδικής και εφηβικής ηλικίας.

Σύντομη Περιγραφή. Η κλίμακα μέτρησης της αδελφικής σχέσης (SRQ) αποτελείται από 16 κλίμακες που καθορίζουν χαρακτηριστικά της ποιότητας της αδελφικής σχέσης. Στο ερωτηματολόγιο κάθε μία από αυτές τις κλίμακες διερευνάται μέσω 3 ερωτήσεων.

Οι ονομασίες των 15 κλιμάκων και οι ερωτήσεις που αντιστοιχούν σε αυτές αναφέρονται παρακάτω αναλυτικά :

1. *Προ-κοινωνικές Δεξιότητες (prosocial)* και αντιστοιχεί στις ερωτήσεις 1, 17, 33 του ερωτηματολογίου στις οποίες διερευνάται το κατά πόσο το ένα αδελφάκι κάνει ωραία πράγματα για το άλλο, πόσο συνεργάζονται και πόσο μοιράζονται μεταξύ τους πράγματα.

2. *Μητρική Μεροληψία (Maternal Partiality)* και αντιστοιχεί στις ερωτήσεις 2, 18, 34 στις οποίες διερευνάται ποιο αδελφάκι έχει ευνοϊκότερη μεταχείριση από τη μητέρα, ποιο δέχεται περισσότερο την προσοχή της και ποιο είναι η αδυναμία της.

3. *Φροντίδα αδελφού προς το άλλο αδελφάκι - στο οποίο αναφέρεται μέσω ερωτηματολογίου- (Nurturance of Sibling)* , αντιστοιχεί στις ερωτήσεις 3, 19, 35 και διερευνάται το κατά πόσο δείχνει το ένα αδελφάκι στο άλλο, πόσο το βοηθά και πόσο του μαθαίνει νέα πράγματα.

4. *Φροντίδα από το αδελφάκι (Nurturance by Sibling)*, αντιστοιχεί στις ερωτήσεις 4, 20, 36. Διερευνάται το κατά πόσο δέχεται βοήθεια και νέα γνώση το αδελφάκι που συμπληρώνει το ερωτηματολόγιο από το άλλο.

5. *Κυριαρχία του αδελφού - δηλ. του συμμετέχοντος στην έρευνα-(Dominance of Sibling)* και οι αντίστοιχες ερωτήσεις είναι 5, 21, 37. Διερευνάται το πόσο λέει ο αδελφός στο άλλο αδελφάκι τι να κάνει, πόσο αναγκάζει και πόσο επιβάλλεται.

6. *Κυριαρχία από τον αδελφό - ο αδελφός στον οποίο αναφέρονται στην έρευνα-(Dominance of Sibling)* , αντιστοιχεί στις ερωτήσεις 6, 22, 38 και διερευνάται κατά πόσο λέει ο ίδιος τι θα κάνει ο αδελφός , κατά πόσο αναγκάζει και επιβάλλει.

7. *Πατρική Μεροληψία(Paternal Partiality)* οι αντίστοιχες ερωτήσεις είναι οι 7, 23, 39 και διερευνάται ποιο αδελφάκι έχει ευνοϊκότερη μεταχείριση από τον πατέρα, ποιο δέχεται περισσότερο την προσοχή του και ποιο είναι η αδυναμία του.

8. *Αγάπη, Αφοσίωση (Affection)*, αντιστοιχεί στις ερωτήσεις 8, 24, 40 και διερευνάται το πόσο νοιάζονται τα αδέλφια μεταξύ τους, πόσο αγαπιούνται και εάν υπάρχουν έντονα συναισθήματα αγάπης.

9. *Συντροφικότητα(Companionship)*, αντιστοιχεί στις ερωτήσεις 9, 25, 41 και διερευνάται το εάν πηγαίνουν κάπου μαζί , εάν διασκεδάζουν και εάν περνούν χρόνο μαζί.

10. *Ανταγωνισμός (Antagonism)*, αντιστοιχεί στις ερωτήσεις 10, 26, 42 και διερευνάται η συχνότητα που τσακώνονται τα αδέλφια, το πόσο βγάζουν κακίες μεταξύ τους και πόσο ενοχλεί με άσχημο τρόπο το ένα το άλλο.

11. *Ομοιότητα (Similarity)*, οι ερωτήσεις που αντιστοιχούν είναι οι 11, 27, 43 και διερευνάται το κατά πόσο και στα δύο αδέλφια αρέσουν τα ίδια πράγματα, εάν έχουν κοινά ενδιαφέροντα και εάν μοιάζουν μεταξύ τους.

12. *Οικειότητα (Intimacy)* αντιστοιχεί στις ερωτήσεις 12, 28, 44 και διερευνάται το πόσο τα αδέλφια λένε μεταξύ τους τα πάντα, μοιράζονται μυστικά και λένε μεταξύ τους πράγματα που δεν θέλουν να ξέρουν οι άλλοι.

13. *Ανταγωνισμός, Συναγωνισμός (Competition)*, αντιστοιχεί στις ερωτήσεις 13, 29, 45. Διερευνάται κατά πόσο το ένα αδελφάκι επιδιώκει να ξεπεράσει το άλλο, πόσο ανταγωνίζονται μεταξύ τους και ποιο θα κάνει κάτι καλύτερα από το άλλο.

14. *Θαυμασμός προς το αδελφάκι - από τον συμμετέχοντα στην έρευνα αδελφό- (Admiration of Sibling)*, οι αντίστοιχες ερωτήσεις είναι 14, 30, 46. Διερευνάται ο θαυμασμός και η υπερηφάνεια που νοιώθει προς το αδελφάκι του.

15. *Θαυμασμός από το αδελφάκι (Admiration by Sibling)*, οι αντίστοιχες ερωτήσεις είναι 15, 31, 47 και διερευνάται ο θαυμασμός και η υπερηφάνεια που λαμβάνει ο συμμετέχων από το αδελφάκι.

16. *Τσακωμός (Quarreling)*, με τις αντίστοιχες ερωτήσεις 16, 32, 48. Διερευνάται το πόσο συχνά διαφωνούν, τσακώνονται και νευριάζουν μεταξύ τους.

Δείγμα. Τον πληθυσμό της έρευνας αποτέλεσαν 185 παιδιά και έφηβοι, 10-18 ετών με μέσο όρο ηλικίας το 14^ο έτος και από το σύνολο, το 59, 5% ήταν κορίτσια. Το ερωτηματολόγιο δόθηκε σε 12 διαφορετικά γεωγραφικά σημεία της χώρας για να θεωρηθεί το δείγμα πιο αντιπροσωπευτικό. Το 62% των συμμετεχόντων προερχόταν από αστικές περιοχές και το υπόλοιπο από αγροτικές. Επίσης, το 44,9% από τα παιδιά που απάντησαν το ερωτηματολόγιο ήταν τα μεγαλύτερα από τα αδέλφια στην οικογένεια, το 41,1% ήταν τα δευτερότοκα, το 10,8% ήταν τρίτα σε σειρά και 3,2% τα τέταρτο παιδιά. Ο μέσος όρος των παιδιών σε κάθε οικογένεια ήταν 2,5 παιδιά. Επίσης ένας από τους γονείς κλήθηκε να συμπληρώσει το μέρος του ερωτηματολογίου που αφορούσε στους γονείς. Τα κριτήρια επιλογής του δείγματος ήταν α) το παιδί που συμπληρώνει το ερωτηματολόγιο να έχει έναν αδελφό ή μία αδελφή, β) οι συμμετέχοντες να μιλούν ή να κατανοούν την ελληνική γλώσσα.

Τρόπος Βαθμολόγησης. Οι περισσότερες ερωτήσεις απαντώνται με την χρήση Likert-κλίμακας (1= σχεδόν καθόλου έως 5= υπερβολικά πολύ). Εξαίρεση παρουσιάζει η *κλίμακα μητρική μεροληψία* και η *κλίμακα πατρική μεροληψία*. Σε αυτή την περίπτωση οι απαντήσεις βαθμολογούνται από 1= αυτό το παιδί (το αδελφάκι) δέχεται σχεδόν πάντα ευνοϊκότερη μεταχείριση έως 5= σχεδόν πάντα εγώ δέχομαι την ευνοϊκότερη μεταχείριση (ο αδελφός που συμπληρώνει το ερωτηματολόγιο) , με ένα μέσο σημείο το 3= τα παιδιά δέχονται ίδια αντιμετώπιση.

Για την πιο εύκολη χρήση του, το ερωτηματολόγιο έχει διαχωριστεί σε 4 κλίμακες οι οποίες καθορίζουν τις παρακάτω διαστάσεις της αδελφικής σχέσης: *Θαλπωρή/ Εγγύτητα* (*Warmth/ Closeness*), *Σύγκρουση* (*Conflict*), *Ανταγωνισμός- Αντιζηλία* (*Rivalry*), *Στάτους/ Εξουσία* (*Relative Status/ Power*). Σε κάθε μία από τις κλίμακες εμπεριέχονται συγκεκριμένες υποκλίμακες οι οποίες μέσα από τα ποσοστά που λαμβάνουν από την βαθμολόγηση, καθορίζουν την ύπαρξη των παραπάνω διαστάσεων.

Αναλυτικά, η κλίμακα *Θαλπωρή/ Εγγύτητα* περιλαμβάνει τους παράγοντες οικειότητα, προ-κοινωνική συμπεριφορά, συντροφικότητα, ομοιότητα, θαυμασμός από το αδελφάκι, θαυμασμός προς το αδελφάκι και αγάπη.

Η κλίμακα *Σύγκρουση* περιλαμβάνει τους παράγοντες *τσακωμός, ανταγωνισμός, συναγωνισμός*.

Η κλίμακα *Αντιζηλία, Ανταγωνισμός* περιλαμβάνει τους παράγοντες *μητρική μεροληψία, πατρική μεροληψία*.

Η κλίμακα *Στάτους/ Εξουσία* περιλαμβάνει τους παράγοντες *φροντίδα στο αδελφάκι, φροντίδα από το αδελφάκι, κυριαρχία στο αδελφάκι και κυριαρχία από το αδελφάκι*.

Μπορούν να χρησιμοποιηθούν όλες οι κλίμακες σε μία έρευνα, ωστόσο είναι αποδεκτό να γίνει η χρήση και λιγότερων. Για παράδειγμα, για την διερεύνηση καλής ή εχθρικής σχέσης ανάμεσα στα αδέλφια μπορούν να χρησιμοποιηθούν μόνο οι κλίμακες της εγγύτητας και της σύγκρουσης στην αδελφική σχέση.

Εγκυρότητα. Η εγκυρότητα του ερωτηματολογίου εξετάστηκε μέσα από την σύγκριση της κάθε μίας κλίμακας (*Θαλπωρή/ Εγγύτητα, Σύγκρουση, Ανταγωνισμός- Αντιζηλία, Στάτους/ Εξουσία*) του SRQ με το Impression Rating Scale (IRS). Οι συντελεστές συσχέτισεων Spearman' s rho, ανάμεσα στις κλίμακες έχουν ως εξής: Εγγύτητα (IRS) rho=.64, p<.001, Σύγκρουση (IRS) rho=.68, p<.001, Ανταγωνισμός- Αντιζηλία (IRS) rho=.21, p<.005, Στάτους/ Εξουσία (IRS) rho=.39, p<.001.

Αξιοπιστία. Χρησιμοποιήθηκε η στατιστική μέθοδος συσχέτισης Spearman' s rho. Οι συντελεστές test- retest αξιοπιστίας έχουν ως εξής: Εγγύτητα (retest) rho=.78, p<.001, Σύγκρουση (retest) rho=.89, p<.001, Ανταγωνισμός- Αντιζηλία (retest) rho=.65, p<.001, Στάτους/ Εξουσία (IRS) rho=.58, p<.001.

Εσωτερική Συνέπεια. Η αξιοπιστία εσωτερικής συνέπειας (δείκτης Cronbach's α) για το σύνολο των προτάσεων της κλίμακας είναι .86. Επιπρόσθετα, η εσωτερική συνέπεια διερευνήθηκε για κάθε κλίμακα ξεχωριστά. Για την Εγγύτητα ο δείκτης Cronbach's α ισούται με .92. Για την σύγκρουση ο δείκτης Cronbach's α ισούται με .84. Για τον

Ανταγωνισμό- Αντιζηλία ο δείκτης Cronbach's α ισούται με .54 και τέλος για το Στάτους/ Εξουσία ο δείκτης Cronbach's α ισούται με .66. τέλος το προσαρμοσμένο στα ελληνικά SRQ έδειξε πολύ καλή εσωτερική συνέπεια τόσο στο σύνολο του, όσο και στις επιμέρους κλίμακες.

1.2.3 Ερωτηματολόγιο Κοινωνικής Υποστήριξης- Σύντομη Μορφή (ΕΚΣ) (Short Form Social Support Questionnaire [SSQ- 6])

Συγγραφείς. I.G.Sarason, B.R. Sarason, E.N. Shearin G.R.Pierce (Προσαρμογή Καφέτσιος Κ.).

Σκοπός. Το Ερωτηματολόγιο Κοινωνικής Υποστήριξης (ΕΚΣ) αναπτύχθηκε από τους Sarason και συνεργάτες ως μία πιο σύντομη εκδοχή της αρχικής κλίμακας των 27 σημείων. Παρέχει δύο μετρήσεις: μία ημιδομική μέτρηση κοινωνικής στήριξης (αριθμό ατόμων που υποστηρίζουν ψυχολογικά) και μία μέτρηση καθολικής λειτουργικότητας (ικανοποίηση από την παρεχόμενη υποστήριξη).

Σύντομη Περιγραφή. Το ερωτηματολόγιο αποτελείται από 2 μέρη. Στο πρώτο οι συμμετέχοντες αναφέρουν τον αριθμό ατόμων του οικογενειακού και φιλικού περιβάλλοντος στα οποία μπορούν να στραφούν για υποστήριξη σε έξι διαφορετικές περιοχές. Το δεύτερο μέρος μετρά το βαθμό ικανοποίησης από την υποστήριξη που παρέχεται σε αυτές τις έξι περιοχές.

Δείγμα. Το ερωτηματολόγιο προσαρμόστηκε αρχικά σε δείγμα 232 ατόμων (αστικό και ημιαστικό Βόρειας Ελλάδας), ηλικίας από 18 έως 67 ετών (μέσος όρος 36,9 , τυπική απόκλιση 12,9), ισοσταθμισμένο ως προς το φύλο (49% άνδρες). Το 77% του δείγματος είχε μόνιμη εργασία και αρκετά υψηλό εκπαιδευτικό επίπεδο (Kafetsios, Sideridis, 2006, όπως αναφέρεται στο Σταλίκας, Τριλίβα, Ρούσση, 2012).

Τρόπος Βαθμολόγησης. Εξάγονται δύο βαθμολογίες. Στην πρώτη υπολογίζεται αθροιστικά ο αριθμός των ατόμων που παρέχουν ψυχολογική υποστήριξη. Για κάθε ερώτημα δίνεται μια απάντηση από το 0(κανένα άτομο για υποστήριξη) έως το 9 (ο συμμετέχων καταγράφει τα αρχικά ή τα ονόματα 9 ατόμων). Έτσι η τελική βαθμολογία σε αυτό το σκέλος κυμαίνεται από 0 έως 54 (μπορεί να διαιρεθεί με τον αριθμό των ερωτημάτων για να αποδοθεί ο μέσος όρος). Παρόμοια, το δεύτερο σκέλος μετρά την ικανοποίηση του εξεταζόμενου από την υποστήριξη που δέχεται σε καθεμία από τις έξι περιοχές σε μία κλίμακα που κυμαίνεται από το 1 (καθόλου ικανοποιημένος) έως το 6 (πολύ ικανοποιημένος).

Εγκυρότητα. Η διεθνής έρευνα έχει δείξει ότι οι βαθμολογίες στο ΕΚΣ συσχετίζονται αρνητικά με χαμηλή ψυχική υγεία και ασθένειες. Τα δύο μέρη συσχετίστηκαν με την κλίμακα μοναξιάς (Α μέρος $r = -.33, p < .001$, Β μέρος $r = -.49, p < .001$).

Αξιοπιστία. Ο δείκτης Cronbach's α για το πρώτο μέρος βρέθηκε ίσος με .92 και για το δεύτερο μέρος ίσος με .89.

1.2.4 Κλειστή Ερώτηση

Στο τέλος της συμπλήρωσης των δύο ερωτηματολογίων υπήρχε μία κλειστή ερώτηση, η οποία ζητήθηκε να απαντηθεί μόνο από τις διαζευγμένες/ σε διάσταση μητέρες και αφορούσε στο είδος του διαζυγίου (Ήπιο/Μη Ήπιο-Συγκρουσιακό). Έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την έρευνα εάν και κατά πόσον ο συγκεκριμένος παράγοντας ως μεταβλητή επηρεάζει την ποιότητα της αδελφικής σχέσης. Η ερώτηση ήταν η εξής: *«Πως θα χαρακτηρίζατε το διαζύγιο σας, Ήπιο ή Συγκρουσιακό; (αναφέρατε παραδείγματα)»*.

1.3 Στατιστική ανάλυση

1.3.1 Ποσοτική Ανάλυση

Αναφορικά με την στατιστική επεξεργασία των δεδομένων μας, χρησιμοποιήθηκε το λογισμικό πακέτο Statistical Package for Social Sciences (SPSS 22).

Οι κατηγορικές μεταβλητές περιγράφονται ως Συχνότητα (έγκυρο ποσοστό), ενώ οι διαστημικές και συνεχείς μεταβλητές περιγράφονται ως: μέση τιμή ± 1 τυπική απόκλιση [εύρος]. Επιπροσθέτως, αναφέρεται και η διάμεσος δεδομένης της μη δυνατότητας χρήσης παραμετρικής στατιστικής σε κάποιους ελέγχους υποθέσεων.

Σημειώνεται ότι γίνεται υπόρρητα η παραδοχή ότι οι κλίμακες και οι υποκλίμακες των ερωτηματολογίων αποτελούν διαστημικές μεταβλητές, γιατί σύμφωνα με τις οδηγίες των συντακτών των ερωτηματολογίων, οι διαστάσεις που περιλαμβάνουν προκύπτουν ως αθροίσματα ή μέσες τιμές ερωτημάτων διατακτικών ερωτημάτων.

Δεδομένων αυτών η επιλεχθείσα στατιστική δύναται να είναι παραμετρική. Όμως, θα πρέπει να ελεγχθούν οι προϋποθέσεις για την επιλογή ενός στατιστικού ελέγχου και για το λόγο αυτό ελέγχθηκε αρχικά η κανονικότητα των δεδομένων βάσει οπτικού ελέγχου των γραφημάτων Q-Q, καθώς και των ελέγχων Kolmogorov-Smirnov και Shapiro-Wilk. Στις περιπτώσεις που βρέθηκε ότι υπήρχε οπτικά ελέγξιμη και στατιστικώς σημαντική

απόκλιση από την κανονικότητα οι επιλεγθείσες αναλύσεις ήταν μη παραμετρικές (βλ. ενότητα 'Αποτελέσματα').

Συνεπώς, δεδομένης της μη κανονικότητας των περισσότερων μεταβλητών, η γραμμική συσχέτιση δύο μεταβλητών διερευνήθηκε με το μη παραμετρικό Kendal's τ .

Για τη διερεύνηση της στατιστικής σημαντικότητας της διαφοροποίησης δύο ανεξάρτητων ομάδων του δείγματος ως προς μία διαστημική μεταβλητή χρησιμοποιήθηκε ο μη παραμετρικός έλεγχος Mann-Whitney U .

Για τη διερεύνηση της στατιστικής σημαντικότητας της διαφοροποίησης δύο ανεξάρτητων ομάδων του δείγματος ως προς μία κατηγορική μεταβλητή χρησιμοποιήθηκε ο μη παραμετρικός ακριβής έλεγχος Fisher.

Επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας επιλέχθηκε $P < .05$.

1.3.2 Ποιοτική Ανάλυση

Μέσα από την ανάλυση της κλειστής ερώτησης δόθηκε η δυνατότητα διερεύνησης του τρόπου με τον οποίο το είδος του διαζυγίου μπορεί να καθορίσει την αδελφική σχέση. Εστιάσαμε στο εάν επρόκειτο για ένα ήπιο διαζύγιο, χωρίς έντονες διαφωνίες και συγκρούσεις πριν, κατά την διάρκεια και μετά τον χωρισμό μεταξύ των πρώην συζύγων, ή εάν επρόκειτο για ένα διαζύγιο έντονα συγκρουσιακό με εχθρικές σχέσεις ανάμεσα στο ζευγάρι. Αρχικά πραγματοποιήθηκε κατηγοριοποίηση των απαντήσεων σε Ήπιο και μη Ήπιο (Συγκρουσιακό) διαζύγιο, ανάλογα με το είδος του χαρακτηρισμού που έδωσαν οι διαζευγμένες μητέρες στο διαζύγιο τους. Υπήρχαν, ωστόσο, περιπτώσεις κατά τις οποίες δεν αναφερόταν ξεκάθαρα το είδος του διαζυγίου και κατά συνέπεια πραγματοποιήθηκε ανοιχτή κωδικοποίηση. Κατά τη διαδικασία αυτή το ποιοτικό υλικό κωδικοποιήθηκε με βάση λέξεις ή φράσεις κλειδιά των συμμετεχόντων για το πώς χαρακτηρίζουν το διαζύγιο τους (π.χ. «ένταση πριν το διαζύγιο», «δύσκολο διαζύγιο», «άσχημο διαζύγιο», «διαφωνίες», «συγκρούσεις», «καμία επικοινωνία», «τώρα πιο ήρεμα», «καλή επαφή» κ. α.). Μέσα από την κωδικοποίηση των απαντήσεων, προέκυψε ο σχηματισμός των κατηγοριών Ήπιο και Μη Ήπιο (Συγκρουσιακό) διαζύγιο, ο οποίος τροφοδότησε την ποσοτική ανάλυση του δείγματος.

1. Ήπιο Διαζύγιο

Σε αυτή την κατηγορία υπήρξαν (12) δώδεκα διαζύγια. Οι διαζευγμένες μητέρες δήλωσαν πως σε γενικές γραμμές δεν υπήρξαν ιδιαίτερες εντάσεις με τους πρώην

συζύγους τους κατά την διάρκεια του διαζυγίου και τώρα διατηρούν επαφή και οι σχέσεις τους είναι καλές.

«... Το διαζύγιο έγινε κάτω από ομαλές συνθήκες χωρίς έκρυθμες καταστάσεις, καυγάδες και βία. Η μετάβαση της ζωής των παιδιών σε μονογονεϊκή οικογένεια έγινε ομαλά » (διαζευγμένη μητέρα, 39 ετών).

«... Δεν υπήρχε ένταση πριν το διαζύγιο. Τώρα οι σχέσεις μας ιδιαίτερα καλές» (διαζευγμένη μητέρα, 45 ετών).

«... Ήπιο διαζύγιο. Καλή επαφή με τον πρώην σύζυγο» (διαζευγμένη μητέρα, 42 ετών).

2. Μη Ήπιο(Συγκρουσιακό) Διαζύγιο

Η πλειοψηφία των διαζυγίων εντάχθηκε σε αυτή την κατηγορία (22). Εδώ οι διαζευγμένες μητέρες ανέφεραν εντάσεις και συγκρούσεις με τον πρώην σύζυγο πριν το διαζύγιο. Σε πολλές περιπτώσεις η κατάσταση αυτή διαρκεί και μετά το διαζύγιο.

«... επικρατεί ακόμη ένταση με τον πρώην σύζυγο μου. Τα παιδιά μπαίνουν στη μέση» (διαζευγμένη μητέρα, 37 ετών).

«... Άσχημο διαζύγιο. Τώρα δεν έχω καμία επικοινωνία με τον πρώην σύζυγο» (διαζευγμένη μητέρα 34 ετών).

«... υπήρχε ένταση πριν το διαζύγιο. Τώρα δεν επικοινωνούμε παρά μόνο για θέματα των κοριτσιών» (διαζευγμένη μητέρα, 41 ετών).

1.4 Διαδικασία συλλογής ερευνητικού υλικού

Η συλλογή των δεδομένων έγινε σε ατομικό επίπεδο, με την κάθε μητέρα και το παιδί χωριστά. Αρχικά έγινε μία ενημέρωση για τον σκοπό της έρευνας και για το ότι προϋπόθεση της συμπλήρωσης των ερωτηματολογίων είναι η συμμετοχή των μητέρων αλλά και ενός παιδιού , το οποίο βρίσκεται μέσα στο ηλικιακό φάσμα που ενδιαφέρει την έρευνα. Μετά την συγκατάθεση των μητέρων, ακολούθησε προσωπική επαφή με τα παιδιά τα οποία ενημερώθηκαν επίσης για την έρευνα και τους δόθηκαν οι απαραίτητες οδηγίες για την συμπλήρωση του ερωτηματολογίου. Κατά την διάρκεια της συμπλήρωσης, χρειάστηκε να γίνουν περισσότερες διευκρινήσεις στα παιδιά. Επίσης, σε κάποιες περιπτώσεις, φάνηκε πιο εύκολο σε ορισμένα παιδιά (όσα συνήθως φοιτούσαν στην α΄ ή β΄ δημοτικού) να διαβάζει τις ερωτήσεις και να συμπληρώνει τις απαντήσεις τους ο ερευνητής, καθώς εκείνα απαντούν προφορικά.

Οι μητέρες συμπλήρωσαν: (α) το Ερωτηματολόγιο Δημογραφικών Στοιχείων, (β) την Κλίμακα Μέτρησης για την αδελφική σχέση, (γ) το Ερωτηματολόγιο Κοινωνικής Υποστήριξης. Τα παιδιά συμπλήρωσαν: την Κλίμακα Μέτρησης για την αδελφική σχέση.

Δεν υπήρχε περιορισμός χρόνου στη συμπλήρωση των ερωτηματολογίων, ωστόσο, συνολικά χρειάστηκαν 20-30 λεπτά για τους ενήλικες και γύρω στα 20 λεπτά για τα παιδιά. Όλα τα ερωτηματολόγια της έρευνας, οι οδηγίες, η έγγραφη ανακοίνωση και η διαβεβαίωση ανώνυμης και εθελοντικής συμμετοχής αναφέρονται στο Παράρτημα Β.

1.5 Ηθικά ζητήματα

Αναμφισβήτητα, το υπό μελέτη θέμα εμπεριέχει συναισθηματική φόρτιση διότι καταπιάνεται με έννοιες που θεωρούνται προσωπικά και λεπτά ζητήματα για τον καθένα και μπορεί να αρνείται να αντιμετωπίσει, να συζητήσει, ή να παραθέσει στο χαρτί. Για τον λόγο αυτό, η στάση απέναντι στους ερωτηθέντες θα είναι διακριτική και από την αρχή θα τους γίνει ξεκάθαρο πως θα τηρηθεί το απόρρητο και η ανωνυμία στα ερωτηματολόγια.

Κεφάλαιο 2.

Αποτελέσματα

2.1 Προετοιμασία δεδομένων και αναλύσεων

Σχετικά με τις περιπτώσεις ελλειπουσών τιμών ακολουθήθηκαν οι σχετικές οδηγίες ανάλυσης όπως περιγράφονται στο εγχειρίδιο χρήσης του κάθε ερωτηματολογίου.

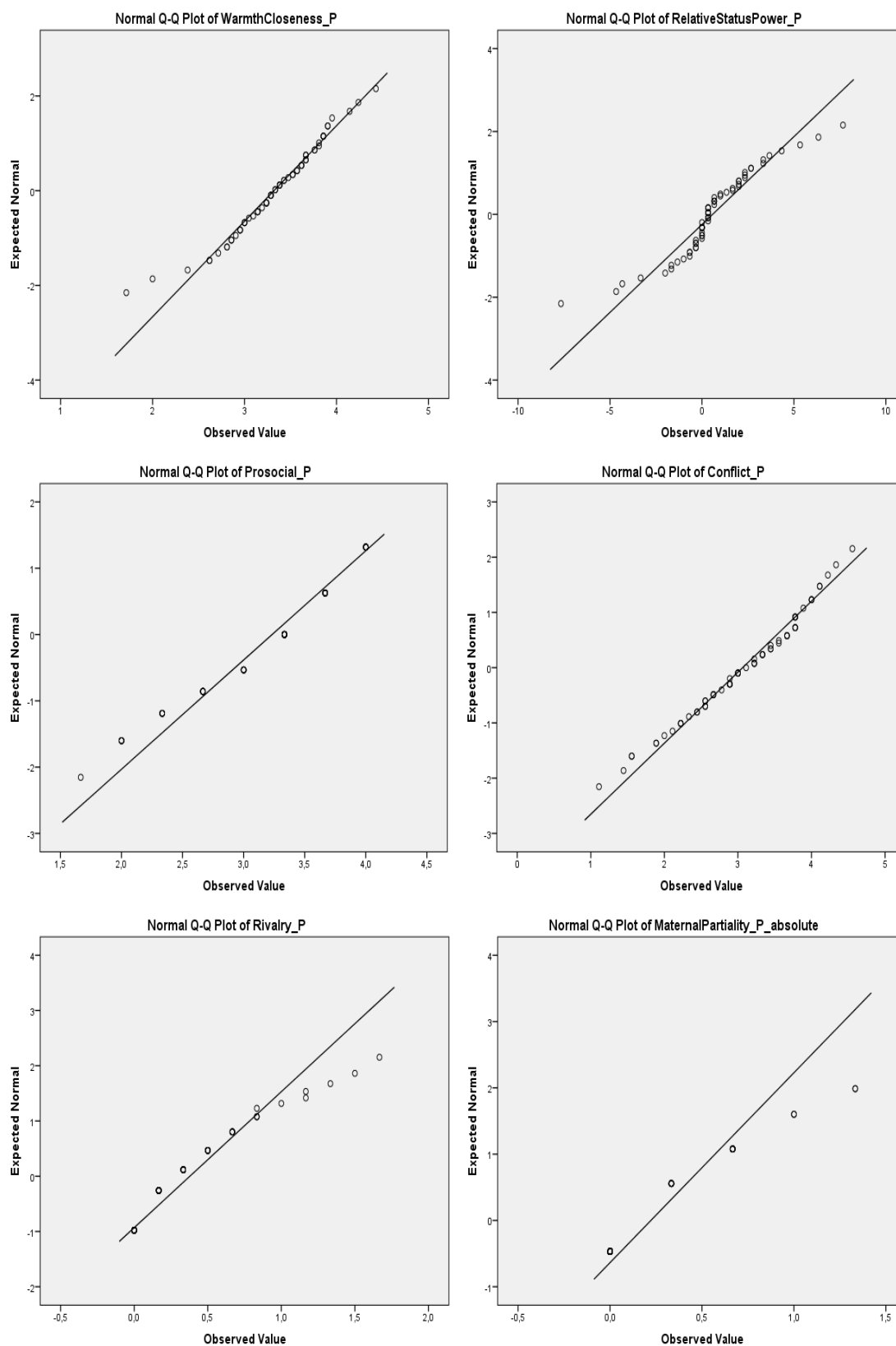
Δεν υπήρξε περίπτωση απόρριψης ερωτηματολογίου λόγω ελλειπουσών τιμών.

Αφού υπολογίστηκαν οι κλίμακες των ερωτηματολογίων διερευνήθηκε η κανονικότητα των συλλεχθέντων δεδομένων.

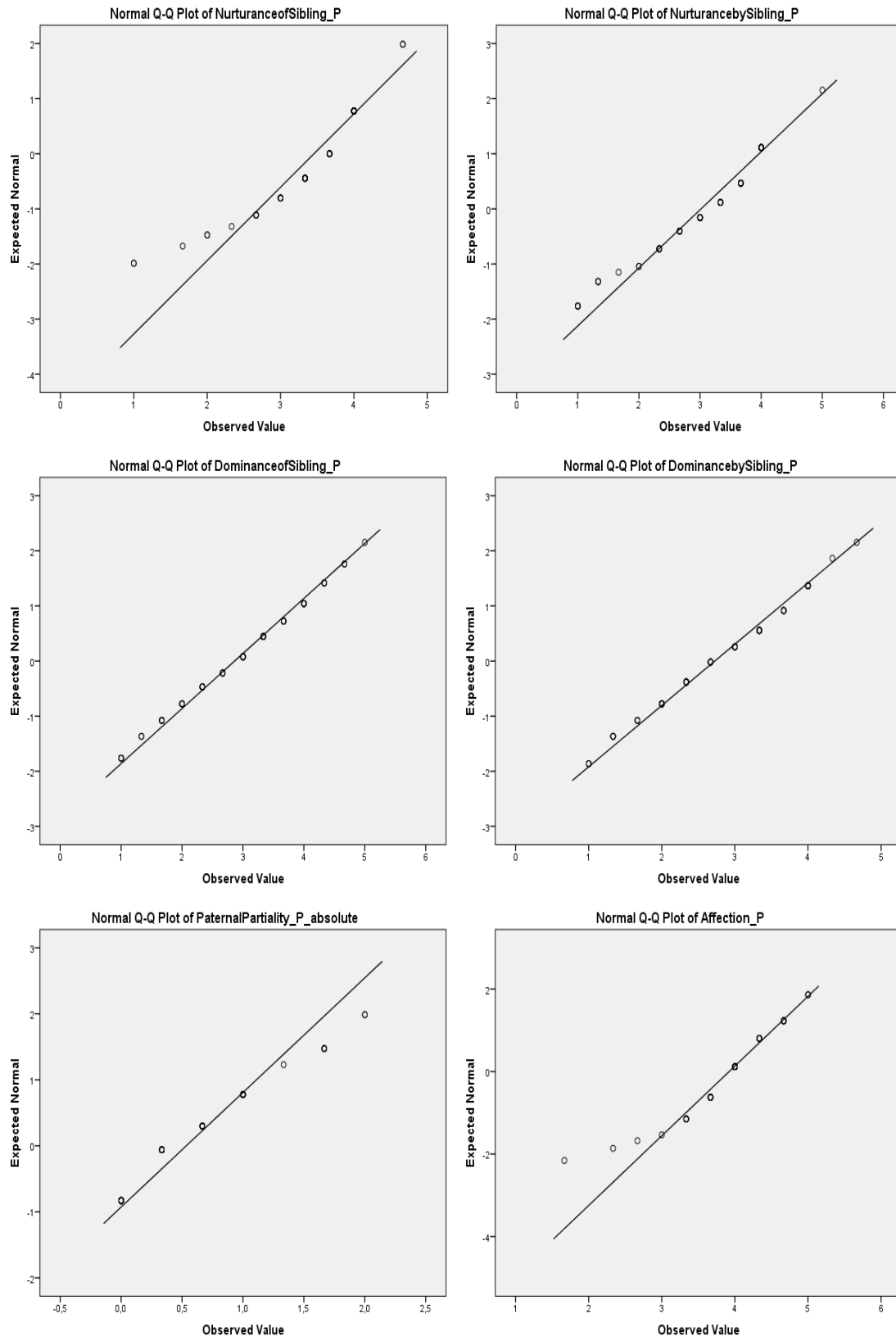
Για τον έλεγχο της κανονικότητας έγινε οπτικός έλεγχος των γραφημάτων Q-Q, καθώς και στατιστικοί έλεγχοι Kolmogorov-Smirnov και Shapiro-Wilk.

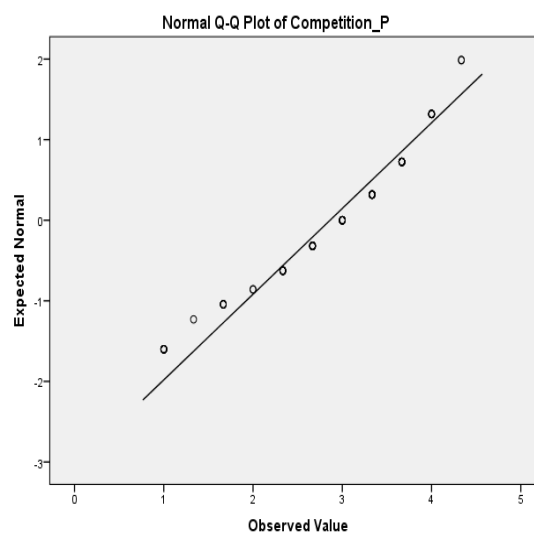
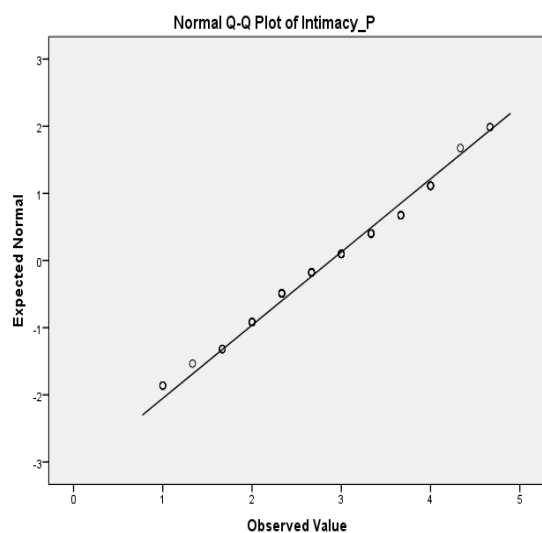
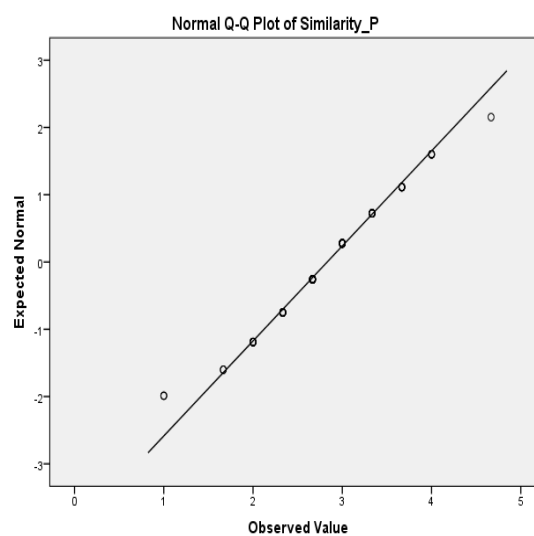
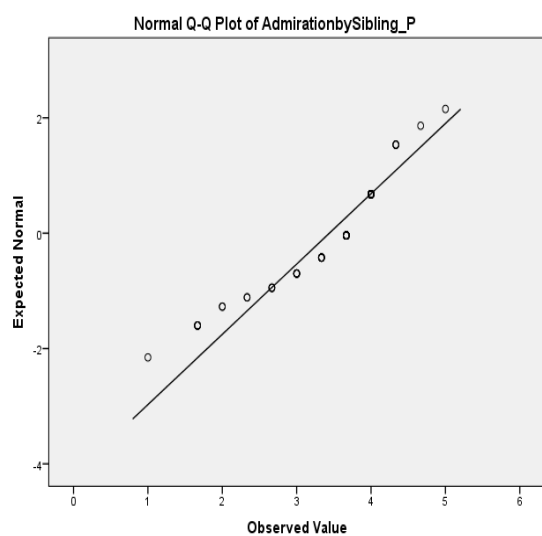
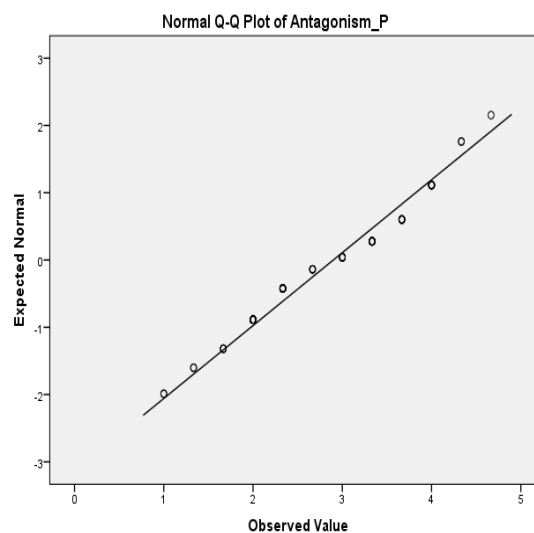
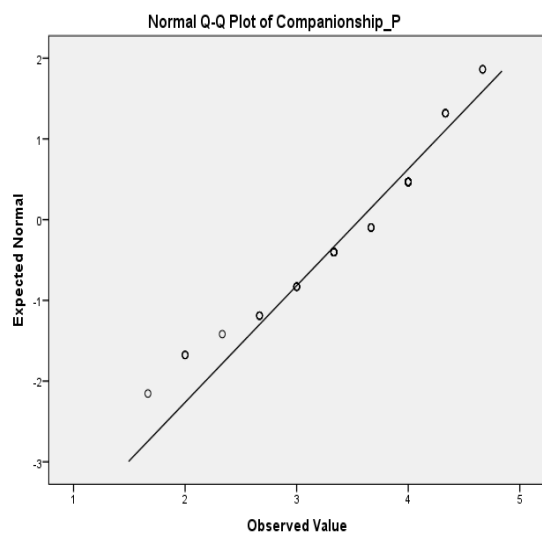
Τα αποτελέσματα της διερεύνησης συνοψίζονται στο Σχήμα 1, Σχήμα 2 και στον Πίνακα 2.

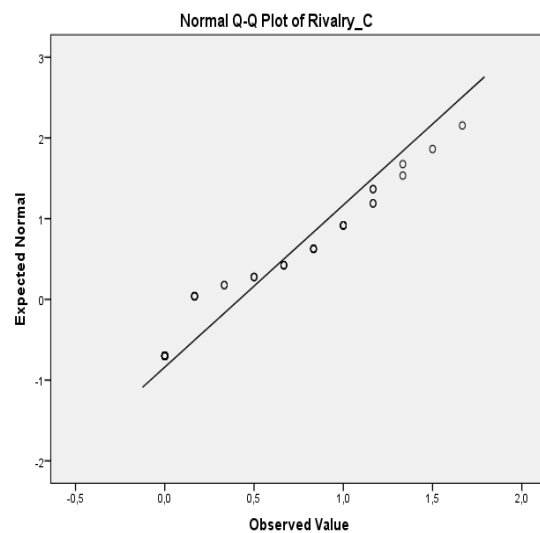
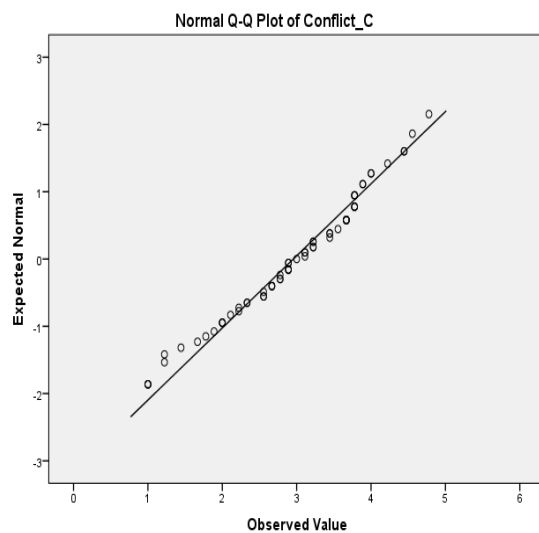
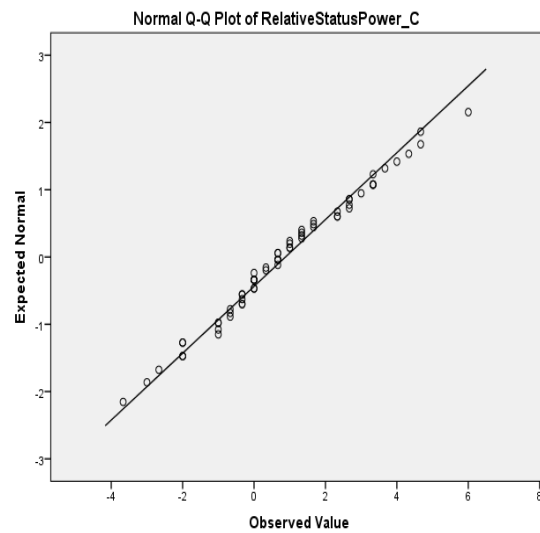
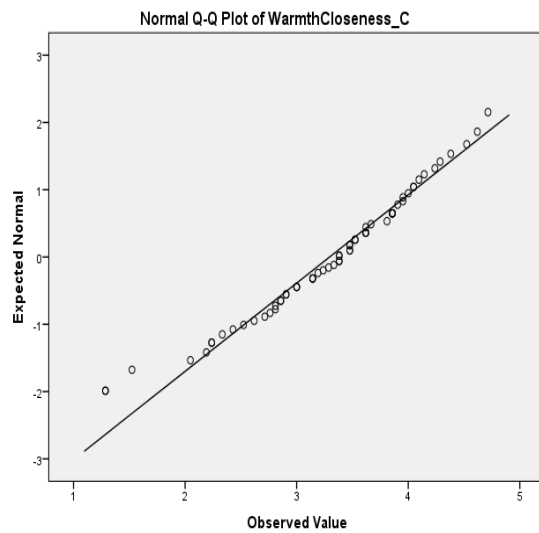
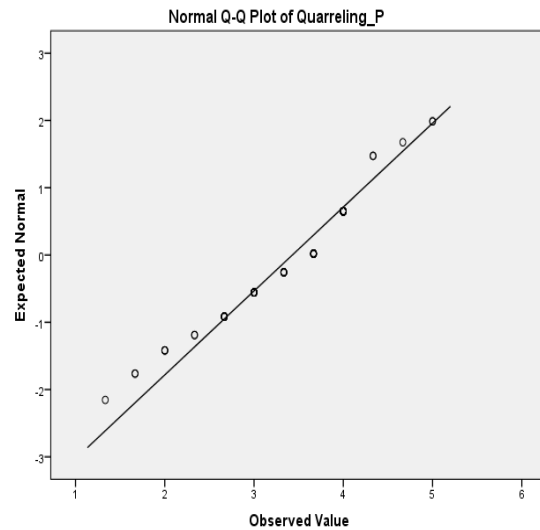
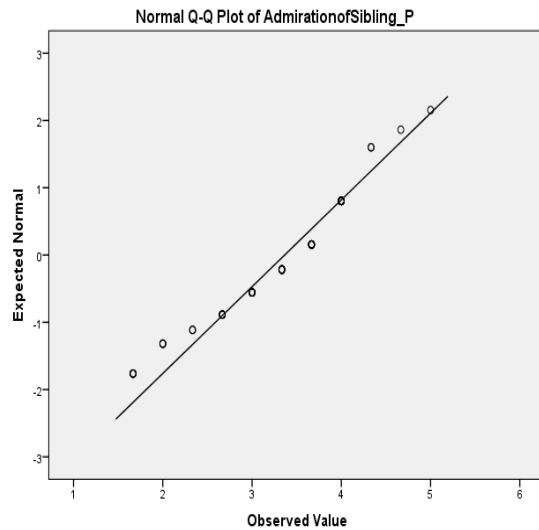
Σχήμα 1. Q-Q γραφήματα οπτικού ελέγχου κανονικότητας «Κλίμακας Αδερφικής Σχέσης» (SRQ).

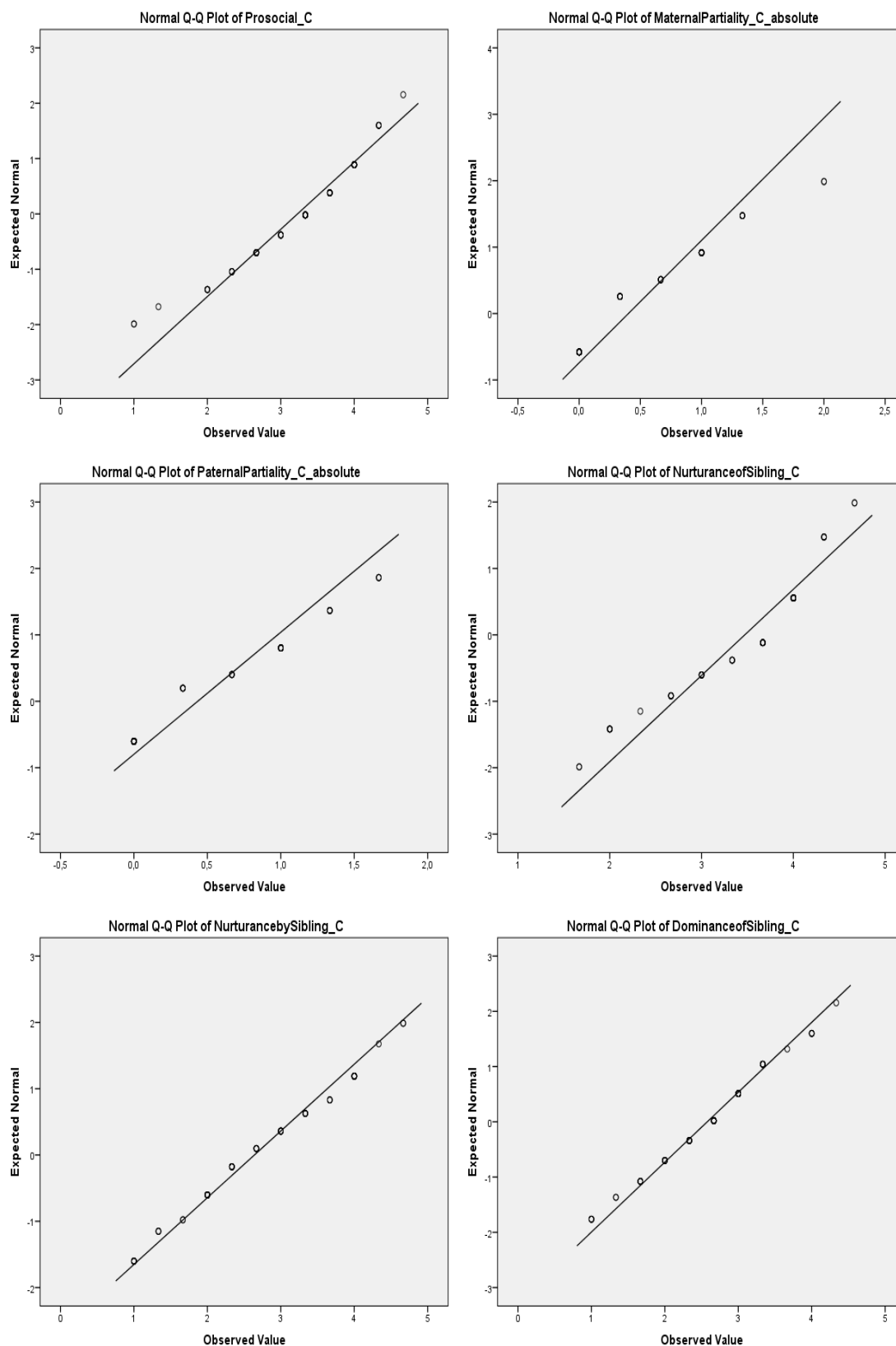

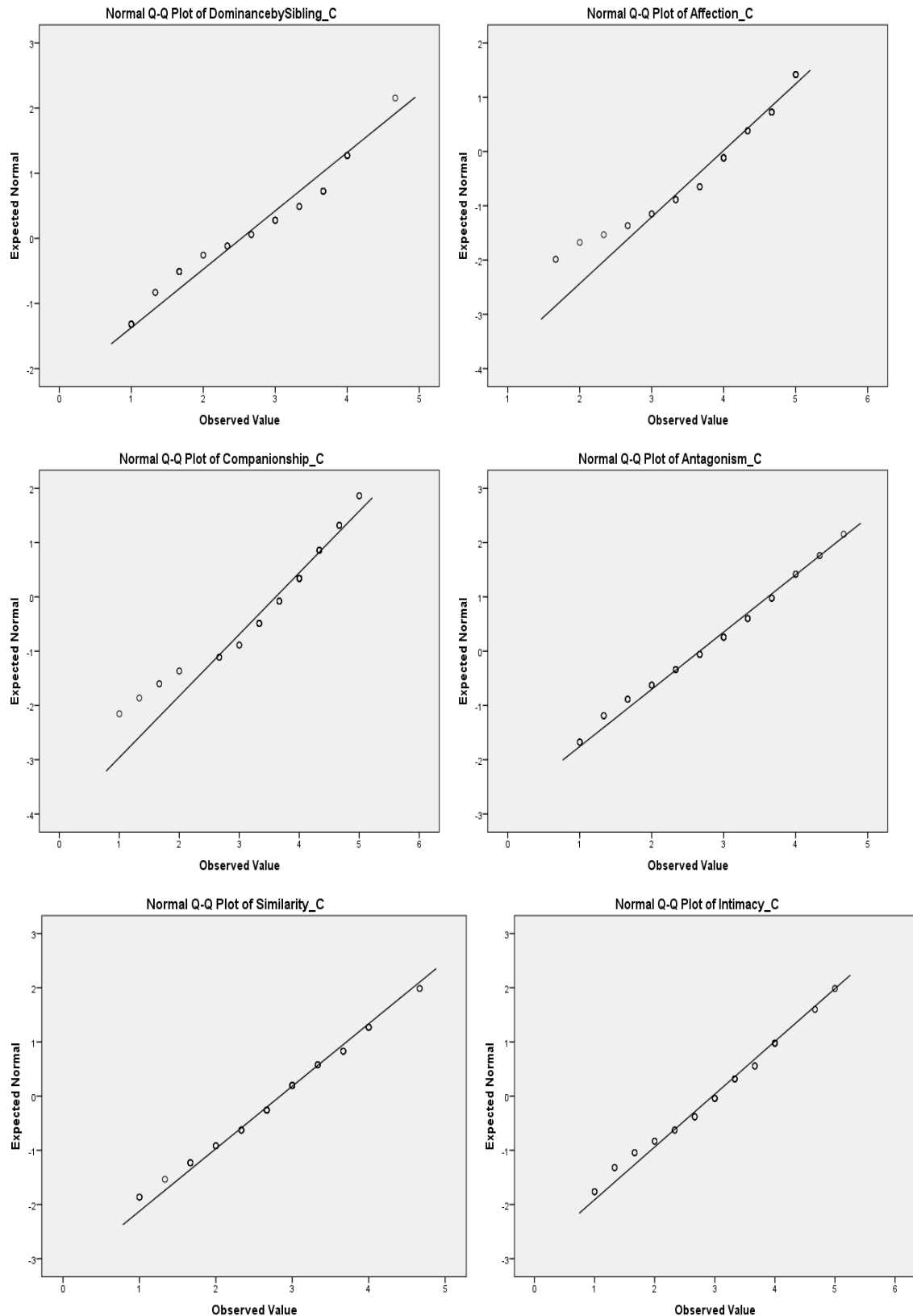

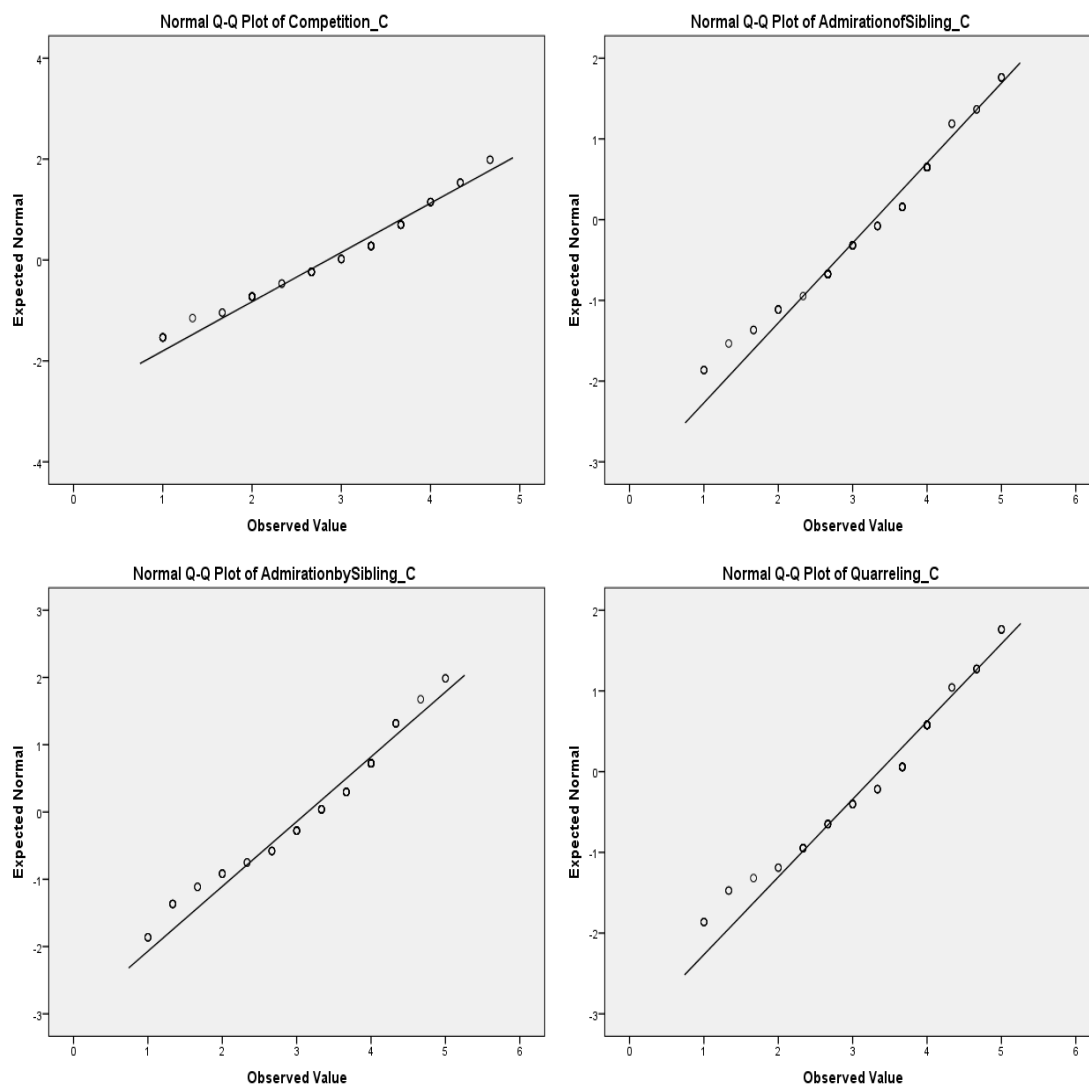

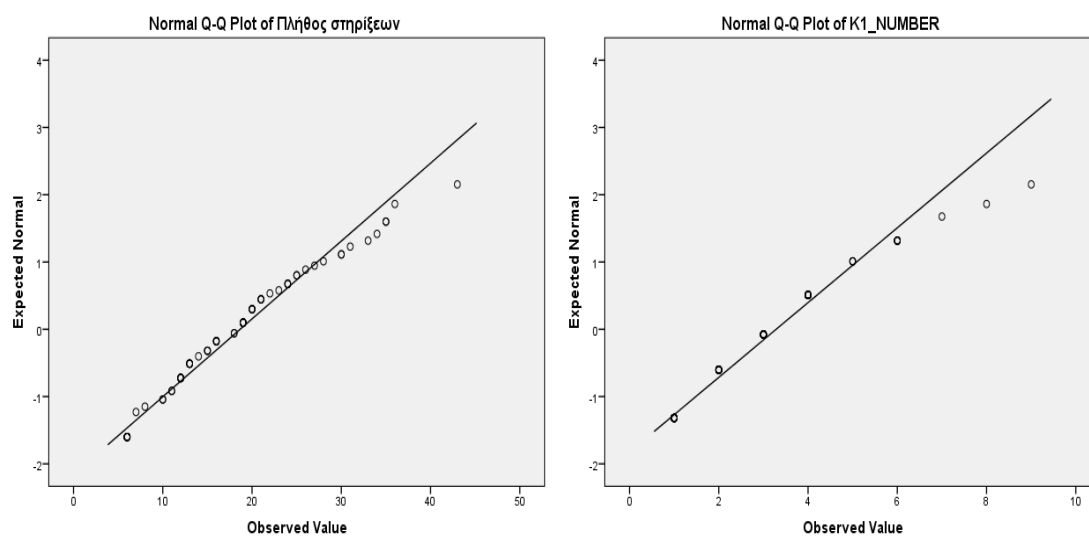

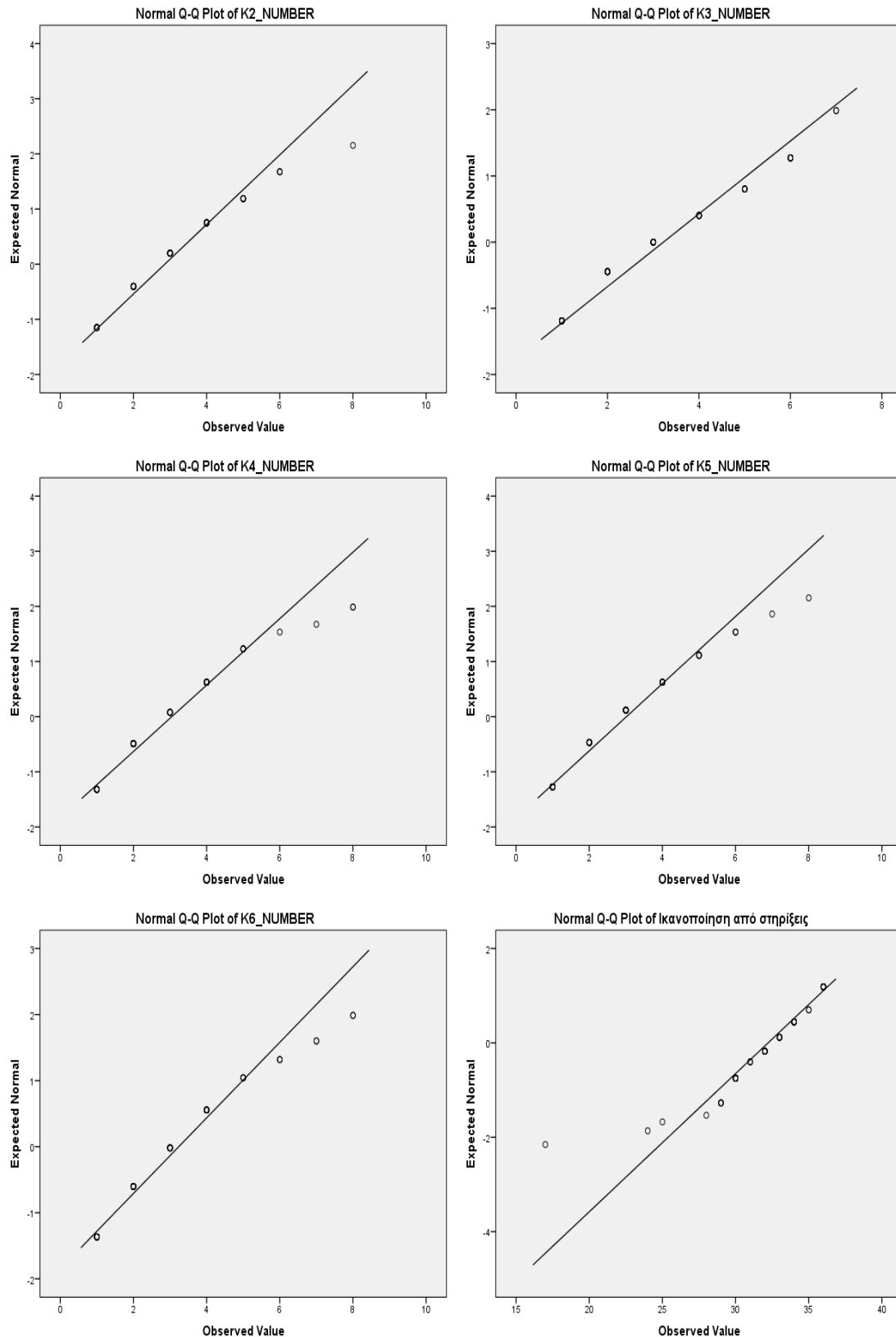

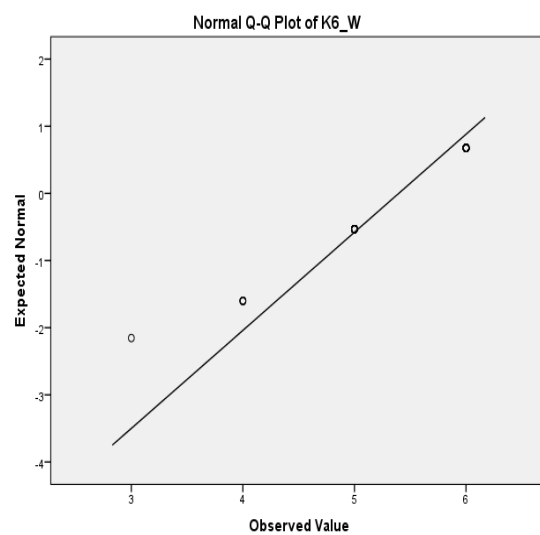
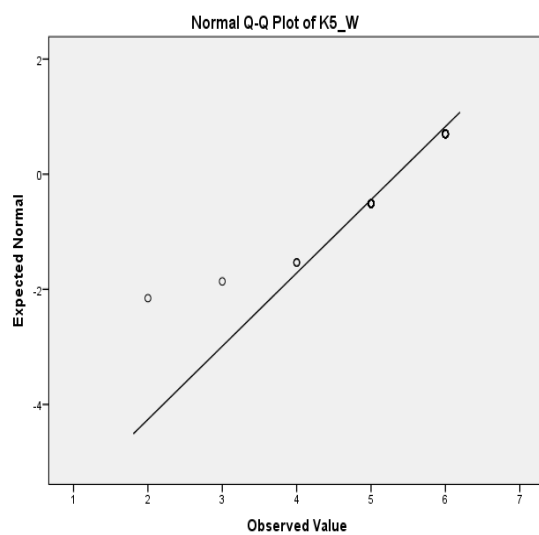
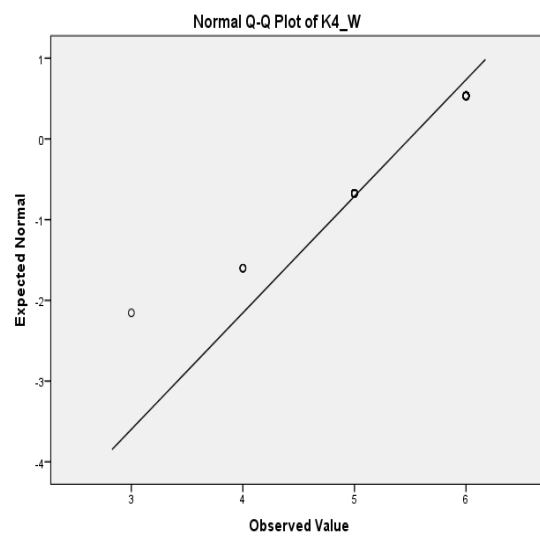
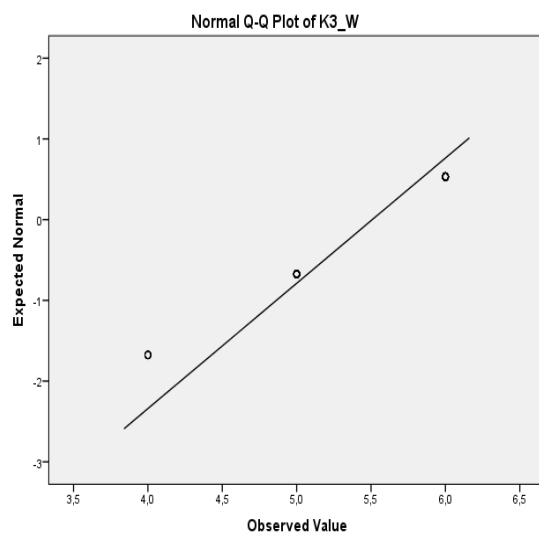
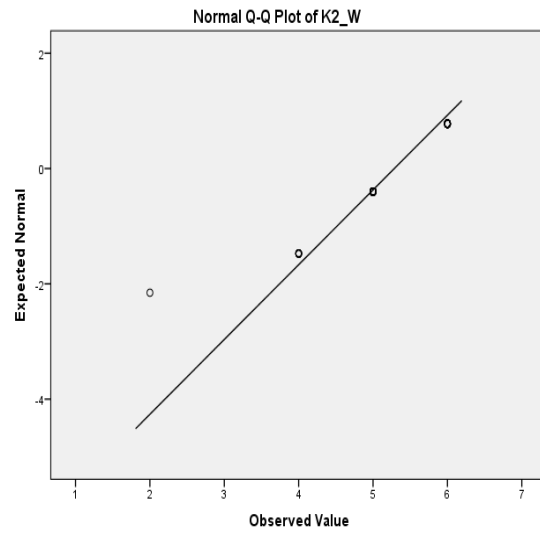
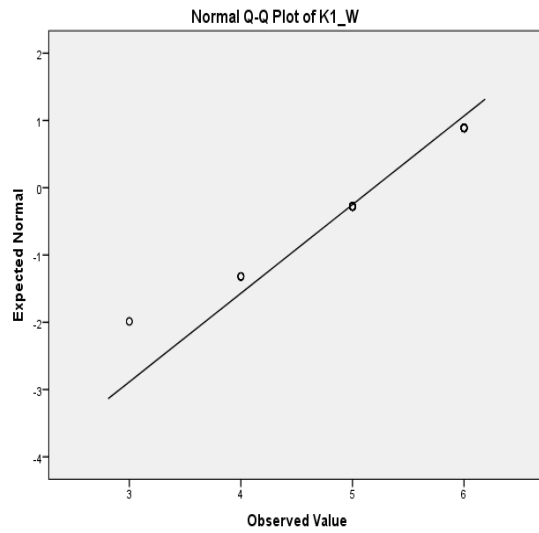

Σχήμα 2. Q-Q γραφήματα οπτικού ελέγχου κανονικότητας «Μικρή κλίμακα κοινωνικής στήριξης» (SSQ).

Πίνακας 2. Στατιστικοί έλεγχοι κανονικότητας Kolmogorov-Smirnov και Shapiro-Wilk.

	Kolmogorov-Smirnov ^a			Shapiro-Wilk		
	Statistic	Df	Sig.	Statistic	df	Sig.
<i>Γονείς (Γ)</i>						
Θαλπωρή/ Εγγύτητα_Γ	.070	63	.200	.973	63	.177
Στάτους/ Εξουσία_Γ	.159	63	.000	.917	63	.000
Σύγκρουση_Γ	.082	63	.200	.977	63	.299
Ανταγωνισμός-Αντιζηλία_Γ	.176	63	.000	.849	63	.000
Προκοινωνικές Δεξιότητες_Γ	.217	63	.000	.910	63	.000
Μητρική Μεροληψία_Γ	.373	63	.000	.683	63	.000
Φροντίδα προς αδελφάκι_Γ	.214	63	.000	.833	63	.000
Φροντίδα από αδελφάκι_Γ	.150	63	.001	.920	63	.001
Κυριαρχία του αδελφού_Γ	.110	63	.055	.975	63	.228
Κυριαρχία από αδελφό_Γ	.100	63	.192	.972	63	.170
Πατρική Μεροληψία_Γ	.220	63	.000	.837	63	.000
Αγάπη-Αφοσίωση_Γ	.204	63	.000	.897	63	.000
Συντροφικότητα_Γ	.243	63	.000	.905	63	.000
Ανταγωνισμός_Γ	.143	63	.003	.951	63	.015
Ομοιότητα_Γ	.123	63	.020	.972	63	.154
Οικειότητα_Γ	.106	63	.073	.966	63	.082
Ανταγωνισμός-Συναγωνισμός_Γ	.130	63	.010	.929	63	.001
Θαυμασμός προς αδελφό_Γ	.175	63	.000	.921	63	.001
Θαυμασμός από αδελφό_Γ	.228	63	.000	.878	63	.000
Τσακωμός_Γ	.191	63	.000	.924	63	.001
Πλήθος στηρίξεων	.092	63	.200	.958	63	.032
K1_ ΠΛΗΘΟΣ	.171	63	.000	.911	63	.000
K2_ ΠΛΗΘΟΣ	.178	63	.000	.902	63	.000
K3_ ΠΛΗΘΟΣ	.178	63	.000	.907	63	.000
K4_ ΠΛΗΘΟΣ	.180	63	.000	.893	63	.000
K5_ ΠΛΗΘΟΣ	.176	63	.000	.913	63	.000
K6_ ΠΛΗΘΟΣ	.157	63	.001	.909	63	.000
Ικανοποίηση από στηρίξεις	.134	63	.007	.851	63	.000
K1_ ΙΚΑΝΟΠΟΙΗΣΗ	.258	63	.000	.801	63	.000
K2_ ΙΚΑΝΟΠΟΙΗΣΗ	.251	63	.000	.753	63	.000
K3_ ΙΚΑΝΟΠΟΙΗΣΗ	.365	63	.000	.707	63	.000
K4_ ΙΚΑΝΟΠΟΙΗΣΗ	.356	63	.000	.708	63	.000
K5_ ΙΚΑΝΟΠΟΙΗΣΗ	.272	63	.000	.715	63	.000
K6_ ΙΚΑΝΟΠΟΙΗΣΗ	.303	63	.000	.748	63	.000

Παιδιά (Π)

Θαλπωρή/ Εγγύτητα_Π	.085	63	.200	.969	63	.117
Στάτους/ Εξουσία_Π	.082	63	.200	.987	63	.736
Σύγκρουση_Π	.094	63	.200	.971	63	.141
Ανταγωνισμός-Αντιζηλία_Π	.276	63	.000	.800	63	.000
Προκοινωνικές Δεξιότητες_Π	.154	63	.001	.938	63	.003
Μητρική Μεροληψία_Π	.326	63	.000	.751	63	.000
Φροντίδα προς αδελφάκι_Π	.327	63	.000	.764	63	.000
Φροντίδα από αδελφάκι_Π	.230	63	.000	.875	63	.000
Κυριαρχία του αδελφού_Π	.113	63	.043	.957	63	.029
Κυριαρχία από αδελφό_Π	.117	63	.033	.967	63	.090
Πατρική Μεροληψία_Π	.161	63	.000	.909	63	.000
Αγάπη-Αφοσίωση_Π	.222	63	.000	.893	63	.000
Συντροφικότητα_Π	.171	63	.000	.924	63	.001
Ανταγωνισμός_Π	.114	63	.042	.967	63	.085
Ομοιότητα_Π	.110	63	.056	.971	63	.136
Οικειότητα_Π	.118	63	.030	.961	63	.043
Ανταγωνισμός-Συναγωνισμός_Π	.143	63	.003	.946	63	.008
Θαυμασμός προς αδελφό_Π	.140	63	.004	.948	63	.010
Θαυμασμός από αδελφό_Π	.127	63	.013	.942	63	.005
Τσακωμός_Π	.174	63	.000	.940	63	.004

Σημειώσεις. Επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας $P < .05$.

Στις κλίμακες των γονέων, παρατηρήθηκε η μη κανονικότητα σε 2 από τις 4 κλίμακες και σε 13 από τις 16 υποκλίμακες της αδελφικής σχέσης, ενώ όλες οι κλίμακες των πλεγμάτων στήριξης φάνηκε ότι απόκλιναν από την κανονική κατανομή.

Στις κλίμακες των παιδιών, παρατηρήθηκε η μη κανονικότητα σε 1 από τις 4 κλίμακες και σε 14 από τις 16 υποκλίμακες της αδελφικής σχέσης.

Συνεπώς, επιλέχθηκε μη παραμετρική στατιστική για τον έλεγχο των υποθέσεων.

2.2 Έλεγχος υποθέσεων

2.2.1 Υπόθεση 1: Αδελφική Σχέση σε διαζύγιο και ακέραια οικογένεια - Ύπαρξη μεγαλύτερης Σύγκρουσης στο διαζύγιο

Πίνακας 3. Αδελφική σχέση σε διαζύγιο και σε ακέραια οικογένεια (γονείς – Γ).

	Γάμος					Διαζύγιο/Διάσταση						
	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>Min</i>	<i>Max</i>	<i>Mdn</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>Min</i>	<i>Max</i>	<i>Mdn</i>	<i>M-W U</i>	<i>P</i>
Θαλπωρή/Εγγύτητα_Γ	3.3	.3	2.6	3.9	3.4	3.3	.6	1.7	4.4	3.3	574.000	.964
Προκοινωνικές Δεξιότητες_Γ	3.3	.5	2.0	4.0	3.3	3.2	.6	1.7	4.0	3.3	503.500	.355
Αγάπη-Αφοσίωση_Γ	4.0	.4	3.0	5.0	4.0	3.9	.7	1.7	5.0	4.0	574.500	.967
Συντροφικότητα_Γ	3.6	.7	1.7	4.7	3.8	3.5	.7	2.0	4.7	3.8	560.500	.828
Ομοιότητα_Γ	2.7	.7	1.0	4.0	2.7	2.9	.8	1.0	4.7	2.8	503.500	.359
Οικειότητα_Γ	2.8	.8	1.0	4.0	3.0	3.0	1.0	1.0	4.7	3.0	515.000	.441
Θαυμασμός προς Αδελφάκι_Γ	3.4	.5	2.3	4.3	3.3	3.3	1.0	1.7	5.0	3.7	578.000	1.000
Θαυμασμός από αδελφάκι_Γ	3.6	.6	1.7	4.3	3.7	3.3	.9	1.0	5.0	3.7	494.500	.297
Στάτους/Εξουσία_Γ	.7	1.8	-3.3	6.3	.3	.5	2.8	-7.7	7.7	.3	558.500	.758
Φροντίδα προς Αδελφάκι_Γ	3.6	.6	1.0	4.7	3.7	3.3	.8	1.0	4.7	3.5	432.500	.066
Φροντίδα από Αδελφάκι_Γ	3.0	.8	1.0	4.0	3.2	3.0	1.0	1.0	5.0	3.2	575.000	.973
Κυριαχία του Αδελφού_Γ	2.8	1.0	1.0	4.7	3.0	3.0	1.0	1.0	5.0	3.0	542.000	.661
Κυριαρχία από αδελφό_Γ	2.7	.9	1.0	4.3	2.7	2.7	1.0	1.0	4.7	2.7	559.500	.823
Σύγκρουση_Γ	3.1	.6	1.9	4.0	3.1	3.0	.9	1.1	4.6	3.2	564.000	.867
Ανταγωνισμός_Γ	2.9	.8	1.3	4.0	3.2	2.9	1.0	1.0	4.7	2.8	576.000	.983
Ανταγωνισμός-Συναγωνισμός_Γ	2.9	.9	1.0	4.0	3.0	2.8	1.1	1.0	4.3	3.0	568.500	.910
Τσακωμός_Γ	3.5	.6	2.0	4.0	3.7	3.4	.9	1.3	5.0	3.5	528.000	.534
Ανταγωνισμός-Αντιζηλία_Γ	.3	.3	.0	1.0	.2	.6	.5	.0	1.7	.5	380.000	.013
Μητρική Μεροληψία_Γ	.2	.3	.0	1.0	.0	.3	.5	.0	2.0	.0	537.000	.581
Πατρική Μεροληψία_Γ	.3	.4	.0	1.0	.2	.8	.6	.0	2.0	1.0	328.500	.001

Σημειώσεις. *M-W U*: Στατιστικός έλεγχος Mann-Whitney *U*. Επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας $P < .05$. Στατιστικώς σημαντικές διαφοροποιήσεις με έντονη γραφή.

Αναφορικά με την αδερφική σχέση όπως την αντιλαμβάνονται οι γονείς, ο μη παραμετρικός έλεγχος Mann-Whitney έδειξε ότι τα δύο δείγματα (αδέρφια που βιώνουν διαζύγιο και αδέρφια ατέραιων οικογενειών) δεν διαφέρουν στατιστικώς σημαντικά στην κλίμακα Σύγκρουση και στις υποκλίμακες Τσακωμός, Ανταγωνισμός, Συναγωνισμός, οπότε δεν επιβεβαιώνεται η Υπόθεση 1.

Πίνακας 4. Αδελφική σχέση σε διαζύγιο και σε ακέραια οικογένεια (παιδιά – Π).

	Γάμος					Διαζύγιο/Διάσταση					M-W U	P
	M	SD	Min	Max	Mdn	M	SD	Min	Max	Mdn		
Θαλπωρή/Εγγύτητα_Π	3.3	.3	2.6	3.9	3.4	3.3	.6	1.7	4.4	3.3	523.000	.504
Προκοινωνικές Δεξιότητες_Π	3.3	.6	2.0	4.3	3.3	3.1	1.0	1.0	4.7	3.3	537.500	.620
Αγάπη-Αφοσίωση_Π	4.1	.5	2.3	5.0	4.0	3.9	1.0	1.7	5.0	4.0	517.500	.451
Συντροφικότητα_Π	3.9	.7	1.7	5.0	4.0	3.3	1.0	1.0	5.0	3.3	372.000	.010
Ομοιότητα_Π	2.9	.7	1.3	4.7	2.8	2.8	.9	1.0	4.7	3.0	567.000	.895
Οικειότητα_Π	2.9	1.1	1.0	5.0	3.0	3.0	1.0	1.0	5.0	3.0	559.000	.818
Θαυμασμός προς Αδελφάκι_Π	3.3	.9	1.0	5.0	3.3	3.3	1.1	1.0	5.0	3.7	534.500	.594
Θαυμασμός από αδελφάκι_Π	3.3	.8	1.0	5.0	3.3	3.0	1.2	1.0	5.0	3.3	513.500	.429
Στάτους/Εξουσία_Π	1.0	1.8	-3.0	4.7	1.0	.7	2.2	-3.7	6.0	.7	526.500	.531
Φροντίδα προς Αδελφάκι_Π	3.5	.8	1.7	4.7	3.7	3.4	.8	1.0	4.7	3.8	576.500	.988
Φροντίδα από Αδελφάκι_Π	2.6	.9	1.0	4.7	2.7	2.6	1.1	1.0	4.7	2.3	568.000	.905
Κυριαρχία του Αδελφού_Π	2.6	.9	1.0	4.3	2.7	2.5	.7	1.0	4.0	2.7	540.500	.647
Κυριαρχία από αδελφό_Π	2.5	1.1	1.0	4.7	2.3	2.6	1.2	1.0	4.7	3.0	543.500	.674
Σύγκρουση_Π	3.0	.9	1.0	4.8	2.9	2.8	1.0	1.0	4.6	2.8	529.000	.552
Ανταγωνισμός_Π	2.7	.9	1.0	4.7	2.7	2.6	1.0	1.0	4.3	2.7	545.500	.693
Ανταγωνισμός-Συναγωνισμός_Π	2.8	1.0	1.0	4.7	2.7	2.8	1.0	1.0	4.7	3.0	560.500	.832
Τσακωμός_Π	3.5	1.0	1.0	5.0	3.7	3.2	1.1	1.0	4.7	3.5	496.500	.316
Ανταγωνισμός-Αντιζηλία_Π	.3	.4	.0	1.3	.0	.6	.5	.0	1.7	.5	414.500	.034
Μητρική Μεροληψία_Π	.2	.4	.0	1.3	.0	.5	.6	.0	2.0	.3	416.000	.028
Πατρική Μεροληψία_Π	.3	.5	.0	1.7	.0	.6	.6	.0	1.7	.7	432.500	.052

Σημειώσεις. M-W U: Στατιστικός έλεγχος Mann-Whitney U. Επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας $P < .05$.

Στατιστικώς σημαντικές διαφοροποιήσεις με έντονη γραφή.

Αναφορικά με την αδελφική σχέση όπως την αντιλαμβάνονται τα παιδιά, ο μη παραμετρικός έλεγχος Mann-Whitney έδειξε (όπως και στις αντιλήψεις των γονέων) ότι τα δύο δείγματα (αδέρφια που βιώνουν διαζύγιο και αδέρφια ακέραιων οικογενειών) δεν διαφέρουν στατιστικώς σημαντικά στην κλίμακα Σύγκρουση και στις υποκλίμακες Τσακωμός, Ανταγωνισμός, Συναγωνισμός οπότε δεν επιβεβαιώνεται η Υπόθεση 1.

2.2.2 Υπόθεση 3 , Υπόθεση 4 & Υπόθεση 9: Αδερφική σχέση σε διαζύγιο και σε ακέραια οικογένεια- Ύπαρξη Γονικής Μεροληψίας, Αντιζηλίας και έλλειψη Συντροφικότητας όταν τα αδέλφια βιώνουν διαζύγιο

Πίνακας 3. Αδελφική σχέση σε διαζύγιο και σε ακέραια οικογένεια (γονείς – Γ).

	Γάμος					Διαζύγιο/Διάσταση						
	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>Min</i>	<i>Max</i>	<i>Mdn</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>Min</i>	<i>Max</i>	<i>Mdn</i>	<i>M-W U</i>	<i>P</i>
Θαλπωρή/Εγγύτητα_Γ	3.3	.3	2.6	3.9	3.4	3.3	.6	1.7	4.4	3.3	574.000	.964
Προκοινωνικές Δεξιότητες_Γ	3.3	.5	2.0	4.0	3.3	3.2	.6	1.7	4.0	3.3	503.500	.355
Αγάπη-Αφοσίωση_Γ	4.0	.4	3.0	5.0	4.0	3.9	.7	1.7	5.0	4.0	574.500	.967
Συντροφικότητα_Γ	3.6	.7	1.7	4.7	3.8	3.5	.7	2.0	4.7	3.8	560.500	.828
Ομοιότητα_Γ	2.7	.7	1.0	4.0	2.7	2.9	.8	1.0	4.7	2.8	503.500	.359
Οικειότητα_Γ	2.8	.8	1.0	4.0	3.0	3.0	1.0	1.0	4.7	3.0	515.000	.441
Θαυμασμός προς Αδελφάκι_Γ	3.4	.5	2.3	4.3	3.3	3.3	1.0	1.7	5.0	3.7	578.000	1.000
Θαυμασμός από αδελφάκι_Γ	3.6	.6	1.7	4.3	3.7	3.3	.9	1.0	5.0	3.7	494.500	.297
Στάτους/Εξουσία_Γ	.7	1.8	-3.3	6.3	.3	.5	2.8	-7.7	7.7	.3	558.500	.758
Φροντίδα προς Αδελφάκι_Γ	3.6	.6	1.0	4.7	3.7	3.3	.8	1.0	4.7	3.5	432.500	.066
Φροντίδα από Αδελφάκι_Γ	3.0	.8	1.0	4.0	3.2	3.0	1.0	1.0	5.0	3.2	575.000	.973
Κυριαχία του Αδελφού_Γ	2.8	1.0	1.0	4.7	3.0	3.0	1.0	1.0	5.0	3.0	542.000	.661
Κυριαρχία από αδελφό_Γ	2.7	.9	1.0	4.3	2.7	2.7	1.0	1.0	4.7	2.7	559.500	.823
Σύγκρουση_Γ	3.1	.6	1.9	4.0	3.1	3.0	.9	1.1	4.6	3.2	564.000	.867
Ανταγωνισμός_Γ	2.9	.8	1.3	4.0	3.2	2.9	1.0	1.0	4.7	2.8	576.000	.983
Ανταγωνισμός-Συναγωνισμός_Γ	2.9	.9	1.0	4.0	3.0	2.8	1.1	1.0	4.3	3.0	568.500	.910
Τσακωμός_Γ	3.5	.6	2.0	4.0	3.7	3.4	.9	1.3	5.0	3.5	528.000	.534
Ανταγωνισμός-Αντιζηλία_Γ	.3	.3	.0	1.0	.2	.6	.5	.0	1.7	.5	380.000	.013
Μητρική Μεροληψία_Γ	.2	.3	.0	1.0	.0	.3	.5	.0	2.0	.0	537.000	.581
Πατρική Μεροληψία_Γ	.3	.4	.0	1.0	.2	.8	.6	.0	2.0	1.0	328.500	.001

Σημειώσεις. *M-W U*: Στατιστικός έλεγχος Mann-Whitney *U*. Επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας $P < .05$. Στατιστικώς σημαντικές διαφοροποιήσεις με έντονη γραφή.

Αναφορικά με την αδελφική σχέση όπως την αντιλαμβάνονται οι γονείς, ο μη παραμετρικός έλεγχος Mann-Whitney φανέρωσε στατιστικώς σημαντικά μεγαλύτερη Αντιζηλία, Ανταγωνισμό και Μητρική Μεροληψία στα αδέλφια που βιώνουν διαζύγιο σε σχέση με τα αδέλφια ατέραιων οικογενειών, επιβεβαιώνοντας μερικώς την Υπόθεση 3 και την Υπόθεση 4.

Πίνακας 4. Αδελφική σχέση σε διαζύγιο και σε ακέραια οικογένεια (παιδιά – Π).

	Γάμος					Διαζύγιο/Διάσταση					M-W U	P
	M	SD	Min	Max	Mdn	M	SD	Min	Max	Mdn		
Θαλπωρή/Εγγύτητα_Π	3.3	.3	2.6	3.9	3.4	3.3	.6	1.7	4.4	3.3	523.000	.504
Προκοινωνικές Δεξιότητες_Π	3.3	.6	2.0	4.3	3.3	3.1	1.0	1.0	4.7	3.3	537.500	.620
Αγάπη-Αφοσίωση_Π	4.1	.5	2.3	5.0	4.0	3.9	1.0	1.7	5.0	4.0	517.500	.451
Συντροφικότητα_Π	3.9	.7	1.7	5.0	4.0	3.3	1.0	1.0	5.0	3.3	372.000	.010
Ομοιότητα_Π	2.9	.7	1.3	4.7	2.8	2.8	.9	1.0	4.7	3.0	567.000	.895
Οικειότητα_Π	2.9	1.1	1.0	5.0	3.0	3.0	1.0	1.0	5.0	3.0	559.000	.818
Θαυμασμός προς Αδελφάκι_Π	3.3	.9	1.0	5.0	3.3	3.3	1.1	1.0	5.0	3.7	534.500	.594
Θαυμασμός από αδελφάκι_Π	3.3	.8	1.0	5.0	3.3	3.0	1.2	1.0	5.0	3.3	513.500	.429
Στάτους/Εξουσία_Π	1.0	1.8	-3.0	4.7	1.0	.7	2.2	-3.7	6.0	.7	526.500	.531
Φροντίδα προς Αδελφάκι_Π	3.5	.8	1.7	4.7	3.7	3.4	.8	1.0	4.7	3.8	576.500	.988
Φροντίδα από Αδελφάκι_Π	2.6	.9	1.0	4.7	2.7	2.6	1.1	1.0	4.7	2.3	568.000	.905
Κυριαχία του Αδελφού_Π	2.6	.9	1.0	4.3	2.7	2.5	.7	1.0	4.0	2.7	540.500	.647
Κυριαρχία από αδελφό_Π	2.5	1.1	1.0	4.7	2.3	2.6	1.2	1.0	4.7	3.0	543.500	.674
Σύγκρουση_Π	3.0	.9	1.0	4.8	2.9	2.8	1.0	1.0	4.6	2.8	529.000	.552
Ανταγωνισμός_Π	2.7	.9	1.0	4.7	2.7	2.6	1.0	1.0	4.3	2.7	545.500	.693
Ανταγωνισμός-Συναγωνισμός_Π	2.8	1.0	1.0	4.7	2.7	2.8	1.0	1.0	4.7	3.0	560.500	.832
Τσακωμός_Π	3.5	1.0	1.0	5.0	3.7	3.2	1.1	1.0	4.7	3.5	496.500	.316
Ανταγωνισμός-Αντιζηλία_Π	.3	.4	.0	1.3	.0	.6	.5	.0	1.7	.5	414.500	.034
Μητρική Μεροληψία_Π	.2	.4	.0	1.3	.0	.5	.6	.0	2.0	.3	416.000	.028
Πατρική Μεροληψία_Π	.3	.5	.0	1.7	.0	.6	.6	.0	1.7	.7	432.500	.052

Σημειώσεις. M-W U: Στατιστικός έλεγχος Mann-Whitney U. Επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας $P < .05$.

Στατιστικώς σημαντικές διαφοροποιήσεις με έντονη γραφή.

Αναφορικά με την αδελφική σχέση όπως την αντιλαμβάνονται τα παιδιά, ο μη παραμετρικός έλεγχος Mann-Whitney έδειξε (όπως και στις αντιλήψεις των γονέων) στατιστικώς σημαντικά μεγαλύτερη Αντιζηλία, Ανταγωνισμός και Μητρική Μεροληψία στα αδέρφια που βιώνουν διαζύγιο σε σχέση με τα αδέρφια ακέραιων οικογενειών, επιβεβαιώνοντας μερικώς την Υπόθεση 3 και την Υπόθεση 4.

Επίσης, βρέθηκε στατιστικώς σημαντικά μικρότερη Συντροφικότητα στα αδέλφια που βιώνουν διαζύγιο σε σχέση με τα αδέλφια ακέραιων οικογενειών, επιβεβαιώνοντας μερικώς την Υπόθεση 9.

2.2.3 Υπόθεση 2, Υπόθεση 5: Αδελφική σχέση σε ήπιο και μη ήπιο διαζύγιο-Υπαρξη πιο έντονης συγκρουσιακής σχέσης ανάμεσα στα αδέλφια που βιώνουν ένα έντονα συγκρουσιακό διαζύγιο και Ανταγωνιστικότητα

Πίνακας 5. Αδελφική σχέση σε ήπιο και μη ήπιο διαζύγιο (γονείς – Γ).

	Μη ήπιο					Ήπιο					M-W U	P
	M	SD	Min	Max	Mdn	M	SD	Min	Max	Mdn		
Θαλπωρή/Εγγύτητα_Γ	3.2	.6	1.7	4.4	3.2	3.6	.5	2.7	4.2	3.7	79.000	.056
Προκοινωνικές Δεξιότητες_Γ	3.0	.7	1.7	4.0	3.0	3.6	.4	2.7	4.0	3.7	60.000	.008
Αγάπη-Αφοσίωση_Γ	3.8	.8	1.7	5.0	4.0	4.1	.5	3.3	5.0	4.0	100.000	.239
Συντροφικότητα_Γ	3.5	.6	2.0	4.3	3.5	3.6	.8	2.0	4.7	4.0	112.000	.469
Ομοιότητα_Γ	2.8	.7	1.0	4.0	2.7	3.1	.9	1.3	4.7	3.3	92.500	.154
Οικειότητα_Γ	2.7	1.0	1.0	4.7	2.7	3.5	.8	2.0	4.7	3.7	69.000	.021
Θαυμασμός προς Αδελφάκι_Γ	3.1	1.1	1.7	5.0	3.3	3.6	.7	1.7	4.3	3.8	100.500	.254
Θαυμασμός από αδελφάκι_Γ	3.2	1.0	1.0	5.0	3.5	3.5	.8	1.7	4.3	4.0	101.000	.265
Στάτους/Εξουσία_Γ	.7	3.2	-7.7	7.7	.3	.1	2.0	-4.7	3.3	.0	110.500	.428
Φροντίδα προς Αδελφάκι_Γ	3.2	.9	1.0	4.7	3.3	3.3	.9	1.7	4.0	3.7	122.500	.737
Φροντίδα από Αδελφάκι_Γ	2.8	1.1	1.0	5.0	3.0	3.3	.9	1.0	4.0	3.5	96.000	.197
Κυριαχία του Αδελφού_Γ	3.0	1.1	1.0	5.0	3.0	2.8	.8	1.7	4.3	2.7	114.000	.524
Κυριαρχία από αδελφό_Γ	2.7	1.0	1.0	4.7	2.7	2.8	.8	1.7	4.0	2.8	125.500	.824
Σύγκρουση_Γ	3.3	.9	1.1	4.6	3.5	2.5	.6	1.4	3.3	2.6	56.500	.005
Ανταγωνισμός_Γ	3.2	1.0	1.0	4.7	3.5	2.3	.7	1.0	3.7	2.3	60.000	.008
Ανταγωνισμός-Συναγωνισμός_Γ	3.2	.9	1.0	4.3	3.5	2.1	.9	1.0	3.7	2.3	53.500	.003
Τσακωμός_Γ	3.5	1.0	1.3	5.0	3.8	3.1	.7	1.7	4.0	3.0	85.000	.089
Ανταγωνισμός-Αντιζηλία_Γ	.7	.5	.0	1.7	.7	.4	.5	.0	1.7	.3	84.000	.083
Μητρική Μεροληψία_Γ	.3	.5	.0	1.3	.0	.3	.6	.0	2.0	.0	113.500	.471
Πατρική Μεροληψία_Γ	1.0	.7	.0	2.0	1.0	.5	.5	.0	1.3	.3	75.000	.037

Σημειώσεις. M-W U: Στατιστικός έλεγχος Mann-Whitney U. Επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας $P < .05$. Στατιστικώς σημαντικές διαφοροποιήσεις με έντονη γραφή.

Στα ήπια διαζύγια δηλώθηκε από τις μητέρες στατιστικώς σημαντικά περισσότερη Προκοινωνική δεξιότητα_Γ και Οικειότητα_Γ και στατιστικώς σημαντικά λιγότερη Σύγκρουση, Ανταγωνισμός_Γ και Συναγωνισμός_Γ, καθώς και Πατρική Μεροληψία_Γ σε σχέση με τις μητέρες των μη ηπίων. Τα ευρήματα επιβεβαιώνουν την Υπόθεση 2 και την Υπόθεση 5.

Πίνακας 6. Αδερφική σχέση σε ήπιο και μη ήπιο διαζύγιο (παιδιά – Π).

	Μη ήπιο					Ήπιο					M-W U	P
	M	SD	Min	Max	Mdn	M	SD	Min	Max	Mdn		
Θαλπωρή/Εγγύτητα_Π	3.1	.9	1.3	4.7	3.2	3.4	.8	2.0	4.4	3.6	99.500	.249
Προκοινωνικές Δεξιότητες_Π	2.9	1.0	1.0	4.7	3.0	3.5	.9	2.0	4.3	4.0	85.500	.093
Αγάπη-Αφοσίωση_Π	3.7	1.0	1.7	5.0	4.0	4.2	.8	2.7	5.0	4.3	98.500	.226
Συντροφικότητα_Π	3.2	1.0	1.0	4.7	3.5	3.5	.9	2.0	5.0	3.3	119.500	.660
Ομοιότητα_Π	2.7	.9	1.0	4.0	2.8	3.0	1.1	1.0	4.7	3.0	104.500	.327
Οικειότητα_Π	2.8	1.1	1.0	5.0	2.8	3.3	.7	1.7	4.0	3.3	93.500	.164
Θαυμασμός προς Αδελφάκι_Π	3.2	1.1	1.0	5.0	3.7	3.6	1.1	1.7	5.0	4.0	100.500	.257
Θαυμασμός από αδελφάκι_Π	3.0	1.2	1.0	5.0	3.2	3.0	1.2	1.0	4.3	3.5	128.000	.898
Στάτους/Εξουσία_Π	1.1	2.4	-3.7	6.0	.8	.1	1.7	-2.7	3.3	.0	87.500	.110
Φροντίδα προς Αδελφάκι_Π	3.5	.7	2.0	4.7	3.8	3.3	1.1	1.0	4.3	3.8	127.500	.875
Φροντίδα από Αδελφάκι_Π	2.5	1.1	1.0	4.7	2.3	2.8	1.1	1.0	4.0	3.0	114.000	.525
Κυριαρχία του Αδελφού_Π	2.7	.6	1.0	4.0	2.8	2.2	.7	1.0	3.0	2.3	74.000	.033
Κυριαρχία από αδελφό_Π	2.6	1.3	1.0	4.0	3.0	2.6	1.2	1.0	4.7	2.7	131.500	.989
Σύγκρουση_Π	3.1	1.0	1.0	4.6	3.2	2.5	.8	1.2	3.8	2.5	81.000	.066
Ανταγωνισμός_Π	2.8	1.0	1.0	4.3	3.0	2.1	1.0	1.0	3.7	1.8	79.500	.057
Ανταγωνισμός-Συναγωνισμός_Π	3.0	1.0	1.0	4.7	3.3	2.3	.8	1.0	4.0	2.0	73.500	.032
Τσακωμός_Π	3.3	1.1	1.0	4.7	3.7	3.0	1.0	1.3	4.0	2.8	107.500	.382
Ανταγωνισμός-Αντιζηλία_Π	.7	.5	.0	1.7	.8	.3	.5	.0	1.3	.0	83.500	.072
Μητρική Μεροληψία_Π	.7	.6	.0	2.0	.7	.3	.5	.0	1.3	.0	91.000	.123
Πατρική Μεροληψία_Π	.7	.5	.0	1.7	1.0	.4	.5	.0	1.3	.0	91.500	.122

Σημειώσεις. M-W U: Στατιστικός έλεγχος Mann-Whitney U. Επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας $P < .05$.

Στατιστικώς σημαντικές διαφοροποιήσεις με έντονη γραφή.

Αναφορικά με τα παιδιά, στα ήπια διαζύγια δηλώνεται στατιστικώς σημαντικά λιγότερη Κυριαρχία του Αδελφού_Π και Ανταγωνισμός, Συναγωνισμός_Π. Τα ευρήματα επιβεβαιώνουν την Υπόθεση 2 και την Υπόθεση 5.

2.2.4 Υπόθεση 6: Τα μεγαλύτερα αδέρφια στο διαζύγιο και η προσφορά φροντίδας προς τα μικρότερα

Πίνακας 7. Αδελφική σχέση πρώτο αδερφάκι και δεύτερο αδερφάκι (γονείς – Γ).

	1 ^ο αδερφάκι					2 ^ο αδερφάκι					<i>M-W U</i>	<i>P</i>
	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>Min</i>	<i>Max</i>	<i>Mdn</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>Min</i>	<i>Max</i>	<i>Mdn</i>		
Θαλπωρή/Εγγύτητα_Γ	3.3	.5	1.7	4.1	3.4	3.3	.5	2.0	4.4	3.3	484.000	.903
Προκοινωνικές Δεξιότητες_Γ	3.3	.5	2.3	4.0	3.3	3.2	.6	1.7	4.0	3.3	488.000	.945
Αγάπη-Αφοσίωση_Γ	3.9	.8	1.7	5.0	4.0	4.0	.5	2.3	5.0	4.0	442.000	.480
Συντροφικότητα_Γ	3.4	.8	1.7	4.7	3.3	3.7	.6	2.0	4.7	4.0	373.000	.099
Ομοιότητα_Γ	2.5	.9	1.0	4.0	2.7	2.9	.6	1.7	4.7	3.0	359.000	.071
Οικειότητα_Γ	3.2	.9	1.7	4.3	3.3	2.8	.9	1.0	4.7	2.7	354.000	.062
Θαυμασμός προς Αδελφάκι_Γ	3.7	.6	2.0	5.0	3.7	3.2	.8	1.7	4.7	3.3	323.500	.021
Θαυμασμός από αδελφάκι_Γ	3.1	.8	1.0	4.3	3.3	3.6	.7	1.7	5.0	4.0	301.500	.008
Στάτους/Εξουσία_Γ	-1.2	2.2	-7.7	1.0	-.3	1.4	1.9	-1.3	7.7	.7	187.500	.000
Φροντίδα προς Αδελφάκι_Γ	2.9	.9	1.0	4.0	3.0	3.7	.5	2.0	4.7	4.0	210.500	.000
Φροντίδα από Αδελφάκι_Γ	3.4	.8	1.3	5.0	3.7	2.8	.9	1.0	4.0	3.0	290.000	.006
Κυριαρχία του Αδελφού_Γ	2.3	1.0	1.0	4.0	2.3	3.2	.9	1.7	5.0	3.0	253.500	.001
Κυριαρχία από αδελφό_Γ	2.9	1.0	1.0	4.7	3.0	2.6	.8	1.0	4.0	2.7	404.500	.238
Σύγκρουση_Γ	2.9	.8	1.1	4.3	2.9	3.1	.8	1.6	4.6	3.2	401.000	.222
Ανταγωνισμός_Γ	2.8	1.0	1.0	4.7	2.7	3.0	.9	1.3	4.3	3.3	432.500	.420
Ανταγωνισμός-Συναγωνισμός_Γ	2.7	1.0	1.0	4.3	3.0	3.0	.9	1.0	4.3	3.0	394.500	.188
Τσακωμός_Γ	3.3	.8	1.3	4.3	3.3	3.5	.8	1.7	5.0	3.7	432.500	.411
Ανταγωνισμός-Αντιζηλία_Γ	.4	.4	.0	1.7	.3	.4	.4	.0	1.7	.3	487.000	.933
Μητρική Μεροληψία_Γ	.2	.4	.0	2.0	.0	.3	.4	.0	1.3	.0	387.000	.112
Πατρική Μεροληψία_Γ	.6	.6	.0	1.7	.7	.5	.6	.0	2.0	.3	450.500	.559

Σημειώσεις. *M-W U*: Στατιστικός έλεγχος Mann-Whitney *U*. Επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας $P < .05$.

Στατιστικώς σημαντικές διαφοροποιήσεις με έντονη γραφή.

Σχετικά με την αδελφική σχέση όπως συγκρίνεται μεταξύ πρώτου και δεύτερου αδερφίου, οι γονείς δήλωσαν για το πρώτο αδερφάκι στατιστικώς σημαντικά περισσότερο Θαυμασμό προς το αδελφάκι_Γ, Στάτους/ Εξουσία_Γ, Φροντίδα από το αδελφάκι_Γ, Θαυμασμός από το αδελφάκι_Γ, ενώ στατιστικώς σημαντικά λιγότερη Φροντίδα προς το αδελφάκι_Γ και Κυριαρχία του αδελφού_Γ. Τα ευρήματα επιβεβαιώνουν την Υπόθεση 6.

Πίνακας 8. Αδελφική σχέση πρώτο αδερφάκι και δεύτερο αδερφάκι (παιδιά – Π).

	1 ^ο αδερφάκι					2 ^ο αδερφάκι					M-W U	P
	M	SD	Min	Max	Mdn	M	SD	Min	Max	Mdn		
Θαλπωρή/Εγγύτητα_Π	3.3	.8	1.3	4.7	3.4	3.4	.6	2.2	4.5	3.5	431.500	.491
Προκοινωνικές Δεξιότητες_Π	3.1	.8	1.0	4.7	3.3	3.4	.8	2.0	4.3	3.7	385.500	.185
Αγάπη-Αφοσίωση_Π	3.9	.8	1.7	5.0	4.0	4.2	.6	3.0	5.0	4.0	388.500	.193
Συντροφικότητα_Π	3.7	.9	1.0	5.0	4.0	3.4	.9	1.7	5.0	3.3	369.000	.120
Ομοιότητα_Π	2.8	.9	1.0	4.7	3.0	2.8	.8	1.0	4.0	3.0	477.500	.943
Οικειότητα_Π	2.8	1.0	1.0	5.0	3.0	3.3	1.0	1.0	4.7	3.7	327.000	.033
Θαυμασμός προς Αδελφάκι_Π	3.2	1.0	1.0	5.0	3.2	3.6	.9	1.0	5.0	3.7	376.500	.147
Θαυμασμός από αδελφάκι_Π	3.2	1.0	1.0	5.0	3.3	3.1	1.0	1.0	5.0	3.3	421.500	.406
Στάτους/Εξουσία_Π	1.7	1.7	-1.0	6.0	1.3	-.9	1.6	-3.7	2.7	-.7	135.500	.000
Φροντίδα προς Αδελφάκι_Π	3.7	.6	2.0	4.7	4.0	2.9	.9	1.0	4.0	3.0	249.500	.001
Φροντίδα από Αδελφάκι_Π	2.4	.9	1.0	4.7	2.3	3.2	.9	1.7	4.7	3.3	269.500	.003
Κυριαρχία του Αδελφού_Π	2.7	.7	1.3	4.3	2.7	2.2	.8	1.0	3.3	2.7	324.500	.030
Κυριαρχία από αδελφό_Π	2.3	1.0	1.0	4.0	2.3	2.8	1.3	1.0	4.7	3.0	364.500	.107
Σύγκρουση_Π	3.1	.9	1.0	4.8	3.1	2.6	.9	1.0	4.0	2.8	358.500	.093
Ανταγωνισμός_Π	2.7	.9	1.0	4.7	2.7	2.4	.9	1.0	3.7	2.7	394.000	.230
Ανταγωνισμός-Συναγωνισμός_Π	3.0	1.0	1.0	4.7	3.0	2.3	1.0	1.0	4.0	2.3	313.500	.020
Τσακωμός_Π	3.5	.9	1.0	5.0	3.7	3.0	1.2	1.0	4.7	3.3	393.500	.225
Ανταγωνισμός-Αντιζηλία_Π	.4	.5	.0	1.5	.2	.4	.5	.0	1.3	.2	478.500	.952
Μητρική Μεροληψία_Π	.4	.5	.0	2.0	.0	.4	.4	.0	1.0	.0	464.500	.783
Πατρική Μεροληψία_Π	.4	.5	.0	1.7	.0	.4	.5	.0	1.7	.0	458.000	.713

Σημειώσεις. M-W U: Στατιστικός έλεγχος Mann-Whitney U. Επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας $P < .05$.

Στατιστικώς σημαντικές διαφοροποιήσεις με έντονη γραφή.

Σχετικά με την αδερφική σχέση όπως συγκρίνεται μεταξύ πρώτου και δεύτερου αδερφίου, παρατηρήθηκαν μικρές διαφοροποιήσεις σε σχέση με τις δηλώσεις των γονέων. Συγκεκριμένα, τα πρώτα αδερφάκια σε σχέση με τα δεύτερα αδερφάκια δήλωσαν στατιστικώς σημαντικά περισσότερο Ανταγωνισμό, Συναγωνισμό_Π, Φροντίδα προς το αδελφάκι_Π και Κυριαρχία του αδελφού_Π Στάτους/ Εξουσία_Π, καθώς και στατιστικώς σημαντικά λιγότερη Οικειότητα_Π, Φροντίδα από το αδελφάκι_Π, Θαυμασμός από το αδελφάκι_Π. Τα ευρήματα επιβεβαιώνουν την Υπόθεση 6.

2.2.5 Υπόθεση 7, Υπόθεση 8: Οικογένεια καταγωγής ως πρωταρχικό πλέγμα Στήριξης- Επιλογή των παιδιών ως πηγή στήριξης από τις διαζευγμένες μητέρες

Πίνακας 9. Πλέγματα στήριξης σε διαζύγιο και σε ακέραια οικογένεια.

Στηρίζεις	Γάμος					Διαζύγιο/Διάσταση						
	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>Min</i>	<i>Max</i>	<i>Mdn</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>Min</i>	<i>Max</i>	<i>Mdn</i>	<i>M-W U</i>	<i>P</i>
Πλήθος	20.1	7.9	6.0	36.0	19.0	16.0	9.0	6.0	43.0	13.5	400.000	.028
K1_ ΠΛΗΘΟΣ	3.4	1.8	.0	9.0	3.0	2.9	1.9	.0	8.0	3.0	482.000	.234
K2_ ΠΛΗΘΟΣ	3.0	1.5	.0	6.0	3.0	2.4	1.7	.0	8.0	2.0	448.000	.104
K3_ ΠΛΗΘΟΣ	3.5	1.8	1.0	7.0	4.0	2.7	1.8	.0	6.0	2.0	418.500	.047
K4_ ΠΛΗΘΟΣ	3.4	1.4	1.0	7.0	3.5	2.5	1.8	.0	8.0	2.0	364.000	.007
K5_ ΠΛΗΘΟΣ	3.2	1.5	1.0	6.0	3.0	2.8	1.7	1.0	8.0	2.0	466.500	.165
K6_ ΠΛΗΘΟΣ	3.7	1.7	1.0	8.0	3.5	2.7	1.5	1.0	8.0	3.0	381.500	.013
Ικανοποίηση	32.8	2.2	29.0	36.0	33.0	31.7	4.3	17.0	36.0	32.0	445.500	.487
K1_ ΙΚΑΝΟΠΟΙΗΣΗ	5.2	.5	4.0	6.0	5.0	5.2	.9	3.0	6.0	5.0	493.500	.614
K2_ ΙΚΑΝΟΠΟΙΗΣΗ	5.3	.5	4.0	6.0	5.0	5.3	1.0	2.0	6.0	6.0	482.500	.501
K3_ ΙΚΑΝΟΠΟΙΗΣΗ	5.6	.6	4.0	6.0	6.0	5.4	.7	4.0	6.0	5.0	469.000	.223
K4_ ΙΚΑΝΟΠΟΙΗΣΗ	5.6	.5	5.0	6.0	6.0	5.4	.8	3.0	6.0	6.0	493.000	.510
K5_ ΙΚΑΝΟΠΟΙΗΣΗ	5.4	.5	5.0	6.0	5.0	5.2	.9	2.0	6.0	5.0	530.500	.515
K6_ ΙΚΑΝΟΠΟΙΗΣΗ	5.5	.6	4.0	6.0	6.0	5.3	.8	3.0	6.0	5.0	487.500	.228
Παιδιά	1.6	3.6	.0	18.0	.0	1.1	3.0	.0	12.0	.0	541.500	.549
Οικογένεια	13.1	5.9	4.0	24.0	13.0	7.9	6.2	.0	30.0	6.0	292.500	<.001

Σημειώσεις. *M-W U*: Στατιστικός έλεγχος Mann-Whitney *U*. Επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας $P < .05$.

Στατιστικώς σημαντικές διαφοροποιήσεις με έντονη γραφή.

Σχετικά με τα πλέγματα στήριξης, βρέθηκε στατιστικώς σημαντικά περισσότερη στήριξη στις μητέρες σε γάμο από ό,τι σε διαζύγιο, τόσο στο συνολικό πλήθος στηρίξεων, όσο και στη στήριξη σχετικά με αυτούς που «μπορούν να σε αποδεχτούν ολοκληρωτικά, και στις καλές και στις κακές σου στιγμές», που «μπορείς να βασιστείς ότι θα σε φροντίσουν, άσχετα από το τι μπορεί να σου συμβαίνει», καθώς και που μπορείς να βασιστείς ότι θα σε παρηγορήσουν όταν αισθάνεσαι πολύ πεσμένος».

Σχετικά με τη στήριξη από τα παιδιά δεν βρέθηκε στατιστικώς σημαντική διαφοροποίηση μεταξύ γάμου και διαζυγίου. Τα ευρήματα δεν επιβεβαιώνουν την Υπόθεση 7.

Σχετικά με τη στήριξη από την οικογένεια καταγωγής της μητέρας (μητέρα, πατέρα, σύντροφος, αδερφός/ή, παιδιά, παππούς, γιαγιά), βρέθηκε στατιστικώς σημαντικά

λιγότερη στήριξη από την άμεση οικογένεια στις διαζευγμένες/εν διαστάσει μητέρες σε σχέση με τις έγγαμες. Τα ευρήματα δεν επιβεβαιώνουν την Υπόθεση 8.

Κεφάλαιο 3.

Συζήτηση – Συμπέρασμα – Περιορισμοί/Προτάσεις

3.1 Συζήτηση

Σκοπός της παρούσας έρευνας ήταν να μελετηθούν οι επιπτώσεις του διαζυγίου στην αδελφική σχέση σε παιδιά σχολικής ηλικίας. Τα εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν ήταν το Sibling Relationship Questionnaire, SRQ, (Furman, 1985) μέσω του οποίου διερευνήθηκαν οι εξής διαστάσεις της αδελφικής σχέσης: Θαλπωρές/ Εγγύτητας στην αδελφική σχέση, Σύγκρουσης ανάμεσα στα αδέρφια, Στάτους/Εξουσίας που κατέχει το κάθε παιδί στο αδελφικό υποσύστημα και το ευρύτερο σύστημα της οικογένειας και τέλος διερευνήθηκε η ύπαρξη Αντιζηλίας- Ανταγωνισμού μεταξύ των αδελφών. Επιπλέον χρησιμοποιήθηκε το Ερωτηματολόγιο Κοινωνικής Υποστήριξης (Καφέτσιος, 1998) με το οποίο διερευνήθηκαν τα πλέγματα στήριξης της μητέρας μετά το διαζύγιο.

Η πρώτη υπόθεση αναφέρεται στην πιο έντονη συγκρουσιακή σχέση που υπάρχει ανάμεσα στα αδέρφια που βιώνουν διαζύγιο και στα αδέρφια που δεν το βιώνουν. Από τα ευρήματα δεν προέκυψε στατιστικώς σημαντικά περισσότερη σύγκρουση στην πρώτη κατηγορία αδελφών, συνεπώς η υπόθεση δεν επαληθεύεται.

Παρόλο που η κλίμακα της σύγκρουσης στην αδελφική σχέση δεν παρουσιάζει μεγάλη διαφοροποίηση ανάμεσα στις ακέραιες οικογένειες και σε εκείνες που υπάρχει διαζύγιο, έχει ενδιαφέρον να αναφερθούμε στις απαντήσεις που έδωσαν οι διαζευγμένες μητέρες και τα παιδιά τους συγκριτικά με τις μητέρες και τα παιδιά ατέραιων οικογενειών, καθώς προκύπτουν ευρήματα τα οποία προσδίδουν στην αδελφική σχέση χαρακτηριστικά που μπορεί να την οδηγήσουν στην σύγκρουση. Πιο αναλυτικά, στα αδέρφια που βιώνουν διαζύγιο υπάρχει υψηλότερο ποσοστό αντιζηλίας, ανταγωνισμού σε σχέση με αδέρφια που ανήκουν σε ακέραιες οικογένειες. Ένα δεύτερο σημαντικό εύρημα είναι πως στις οικογένειες με διαζύγιο η γονική μεροληψία υπέρ του ενός από τα αδέρφια φαίνεται να είναι πιο έντονη απ' ότι στις οικογένειες χωρίς διαζύγιο.

Επιπρόσθετα, παρόλο που οι συμμετέχοντες (μητέρες, παιδιά) αναφέρουν την ύπαρξη γονικής μεροληψίας προς τα αδέρφια, οι απαντήσεις διαφοροποιούνται ως προς τον γονέα που δείχνει την προτίμηση ή αδυναμία σε ένα από τα παιδιά. Για τις διαζευγμένες μητέρες, η μεροληψία από την μεριά του πατέρα αποτελεί αναμενόμενη απάντηση, ωστόσο, δεν αποκλείεται να είναι η αντικειμενική πραγματικότητα. Η ένταση, η σύγχυση, η αγωνία που βιώνουν οι διαζευγμένες μητέρες, η δύσκολη σχέση με τον πρώην σύζυγο σε συνάρτηση

με την δική τους ανασφάλεια για την ανταπόκριση τους στον μητρικό ρόλο, καθιστά δυσκολότερη την προσπάθεια τους να αναδιοργανώσουν την κατάσταση και να προσαρμοστούν στα νέα δεδομένα που έρχονται στην ζωή τους μετά το διαζύγιο. Συχνά επιρρίπτουν ευθύνες μόνο σε τρίτα πρόσωπα για τις δυσκολίες που βιώνουν, γεγονός το οποίο πιθανόν να τις οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι δικές τους δυσκολίες στην συναναστροφή με τα παιδιά, οφείλονται στην προτίμηση που δείχνει ο πατέρας σε ένα από αυτά.

Από την άλλη, δεν είναι τυχαίο ότι τα παιδιά, τα οποία ζουν με τη μητέρα τους, στις απαντήσεις τους αναφέρουν ότι η μητέρα δείχνει ευνοϊκότερη μεταχείριση σε ένα από τα αδέλφια. Η παραπάνω αντίληψη επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό τη διαμόρφωση της αδελφικής σχέσης, γεγονός που συνάδει με τη θέση σύμφωνα με την οποία η στάση και προτίμηση της μητέρας παίζει καθοριστικό ρόλο στη συναισθηματική ισορροπία των παιδιών (Noller, 2005).

Συνοψίζοντας, οι παραπάνω παράγοντες, οι οποίοι ενισχύουν το ενδεχόμενο συγκρουσιακής αδελφικής σχέσης στο διαζύγιο, συνάδουν με τα αποτελέσματα έρευνας της Poortman και συνεργατών (2009), η οποία μελέτησε τις επιπτώσεις του διαζυγίου και εστίασε σε τρία χαρακτηριστικά της αδελφικής σχέσης: την επικοινωνία, τη σύγκρουση και την ποιότητα. Συγκεκριμένα, η Poortman αναφέρει πως είναι πιθανότερο να υπάρξει σύγκρουση μεταξύ αδελφών όταν υπάρχει διαζύγιο.

Τα ευρήματα της έρευνας επαληθεύουν τη δεύτερη υπόθεση, σύμφωνα με την οποία τα παιδιά που βιώνουν ένα έντονα συγκρουσιακό διαζύγιο εμφανίζουν μεγαλύτερο βαθμό σύγκρουσης στην αδελφική τους σχέση.

Το συγκεκριμένο εύρημα ενισχύεται και από την διαφοροποίηση που προκύπτει ανάμεσα το ήπιο και μη- ήπιο/ συγκρουσιακό διαζύγιο κατά την ποιοτική ανάλυση της κλειστής ερώτησης, σχετικά με το πώς χαρακτηρίζουν οι διαζευγμένες μητέρες το διαζύγιο τους. Συγκεκριμένα, παρατηρήθηκε πλειοψηφία στο συγκρουσιακό διαζύγιο και οι μητέρες ανέφεραν εντάσεις, συγκρούσεις και έλλειψη επικοινωνίας πριν και μετά το διαζύγιο τους.

Η ύπαρξη μεγαλύτερου βαθμού σύγκρουσης, πιθανόν να οφείλεται στο γεγονός ότι τα αδέλφια αναπαράγουν τα συγκρουσιακά πρότυπα αλληλεπίδρασης των γονιών (Poortman et.al,2009. Yu & Camble, 2008). Όταν οι γονείς έχουν εχθρικές σχέσεις μεταξύ τους, «εκπαιδεύουν» τα παιδιά απέναντι σε εχθρικές σχέσεις. Κατά συνέπεια, περισσότερες συγκρούσεις ανάμεσα στους γονείς, χαμηλότερη ποιότητα αδελφικής σχέσης.

Τα ευρήματα από τις απαντήσεις των διαζευγμένων μητέρων δείχνουν πως στο έντονα συγκρουσιακό διαζύγιο παρουσιάζονται πιο αυξημένα ποσοστά στη σύγκρουση μεταξύ των αδελφών. Το ίδιο ισχύει όσον αφορά στον *ανταγωνισμό*, τον *συναγωνισμό* και την *πατρική μεροληψία*. Παράλληλα, χαμηλότερα είναι τα ποσοστά στις πρώιμες κοινωνικές δεξιότητες, όπως αυτές αναπτύσσονται στο πλαίσιο της αδελφικής σχέσης, και στο αίσθημα οικειότητας ανάμεσα στα αδέλφια. Με μία πρώτη ανάγνωση συμπεραίνει κανείς πως υπερτερούν χαρακτηριστικά που ενισχύουν τη συγκρουσιακή αδελφική σχέση, σε αντίθεση με τα χαρακτηριστικά που προσδίδουν στα αδέλφια μία σχέση εγγύτητας. Παρόμοια είναι τα ευρήματα από τις απαντήσεις των παιδιών. Η κυριαρχία του ενός αδελφού προς το άλλο αδελφάκι και ο συναγωνισμός των αδελφών είναι τα στοιχεία που βρέθηκαν πιο αυξημένα στο συγκρουσιακό διαζύγιο και συνηγορούν προς την αρνητική αλληλεπίδραση μεταξύ των αδελφών.

Είναι σημαντικό να γίνει αναφορά στην αυξημένη προτίμηση του πατέρα σε ένα από τα αδέλφια. Το συγκεκριμένο εύρημα υποδηλώνει αντιζηλία και ανταγωνισμό μεταξύ των αδελφών λόγω της έλλειψης ισότιμης μεταχείρισης. Συνεπώς, η ύπαρξη αυξημένου ανταγωνισμού και μειωμένης οικειότητας ανάμεσα στα αδέλφια που βιώνουν συγκρουσιακό διαζύγιο επαληθεύει αντίστροφα το συμπέρασμα προηγούμενης έρευνας (Poortman et.al, 2009), η οποία υποστηρίζει ότι η οικειότητα ανάμεσα στα αδέλφια και η βεβαιότητα ότι μοιράζονται ισότιμα τους γονείς τους, οδηγεί την αδελφική σχέση στην απόκτηση μιας τέτοιας δυναμικής η οποία θα επηρεάσει θετικά την ευημερία των παιδιών (Poortman et.al, 2009).

Η κοινωνική συμπεριφορά των αδελφών της παρούσας έρευνας στο συγκρουσιακό διαζύγιο, καθώς δεν παρουσιάζει αυξητική τάση, συνεπάγεται εκμάθηση τρόπων κοινωνικής συμπεριφοράς που δεν ενισχύουν θετικά την αδελφική σχέση. Αντίθετα της προσδίδουν χαρακτηριστικά σύγκρουσης ή και επιθετικότητας. Με άλλα λόγια, η χαμηλή ανάπτυξη κοινωνικών δεξιοτήτων, που προκύπτει ως εύρημα της έρευνάς μας, ενισχύεται από τη θέση που υποστηρίζει ότι τα παιδιά που μεγαλώνουν σε περιβάλλον χωρίς αρμονία, όπου κυριαρχεί η ένταση και η διαμάχη, μαθαίνουν να μιμούνται αυτό το μοτίβο αλληλεπίδρασης ως τρόπο συναναστροφής με τα αδέλφια τους. Συνεπώς, η απουσία θετικού μοντέλου διαπαιδαγώγησης για εκμάθηση διαπροσωπικών και κοινωνικών δεξιοτήτων, εμποδίζει τη δημιουργία και διατήρηση υγιούς αδελφικής σχέσης (Milevsky, 2004).

Το συνολικό συμπέρασμα που προκύπτει από τα ερευνητικά ευρήματα στο συγκρουσιακό διαζύγιο έτσι όπως το βιώνουν οι μητέρες, είναι πως τα αδέλφια ακολουθούν πρότυπα αρνητικών σχέσεων, όπως σύγκρουση και ανταγωνισμό.

Τα αδέλφια της παρούσας έρευνας που βιώνουν ένα έντονα συγκρουσιακό διαζύγιο αναφέρουν κυριαρχία του ενός αδελφού και υψηλότερα ποσοστά ανταγωνισμού μεταξύ τους. Τα παραπάνω ευρήματα συνάδουν με τη θέση σύμφωνα με την οποία αδέλφια, τα οποία έχουν βιώσει τη συζυγική σύγκρουση, παρουσιάζουν υψηλότερο κίνδυνο για ανάπτυξη αποδυναμωμένης αδελφικής σχέσης (Leduc, 2012). Επιπλέον, η επικράτηση του ενός αδελφού προς τον άλλον ενισχύει αρνητικά συναισθήματα στη μεταξύ τους σχέση. Ο αδελφός που νιώθει μειονεκτικά προσπαθεί να επιβληθεί, συνεπώς, ο ανταγωνισμός ανάμεσα στα δύο αδέλφια είναι αναμενόμενος. Ο παραπάνω συλλογισμός, συνάδει με παλαιότερη έρευνα, στην οποία η αρνητική αδελφική σχέση συνδέεται με τα υψηλά επίπεδα κυριαρχίας του ενός αδελφού προς τον άλλον. (Sheehan et.al, 2008).

Οι υποθέσεις 3,4 και 5 αναφέρονται στην πιο εμφανή μεροληψία των γονέων υπέρ του ενός αδελφού, στην ύπαρξη μεγαλύτερου βαθμού αντιζηλίας και ανταγωνισμού στην αδελφική σχέση όταν υπάρχει διαζύγιο. Και στις τρεις υποθέσεις εμφανίζονται τα εξής: α. περισσότερη μεροληψία των γονέων απέναντι σε ένα από τα παιδιά, β. περισσότερη αντιζηλία και ανταγωνισμός στα αδέλφια που είναι αντιμέτωπα με το διαζύγιο.

Συνεπώς, οι υποθέσεις 3,4,5, επαληθεύονται σύμφωνα με τα ευρήματα και συνάδουν με ευρήματα προηγούμενων ερευνών των Abbey (2004), Bush (2014) και Noller (2005). Σύμφωνα με τι εν λόγω έρευνες, όταν οι γονείς δεν συμπεριφέρονται ισότιμα απέναντι στα παιδιά, η αδελφική σχέση υπονομεύεται. Κυριαρχεί η αντιζηλία και ο ανταγωνισμός στη μεταξύ τους αλληλεπίδραση. Αυτό συμβαίνει διότι τα παιδιά δεν εστιάζουν στην αδελφική τους σχέση -αντίθετα συναγωνίζονται για το ποιος θα καρπωθεί περισσότερα από τους γονείς του. Όταν υπάρχει ευνοϊκότερη μεταχείριση, προσοχή και αδυναμία του γονέα σε ένα από τα αδέλφια, το παιδί που βιώνει τη διαφορετικότητα, διακατέχεται από έντονα συναισθήματα άγχους, ανασφάλειας και προσπαθεί να βρει τον ρόλο του μέσα στην οικογένεια σε σχέση με το ευνοημένο παιδί. Ο τρόπος με τον οποίο τα παιδιά αντιδρούν συναισθηματικά απέναντι στη σύγκριση αναπτύσσει τον ανταγωνισμό μεταξύ τους.

Επίσης οι Whiteman και συνεργάτες (2011) αναφέρουν πως η διαφορετική αντιμετώπιση των γονέων απέναντι στα αδέλφια και η εκδήλωση προτίμησης του γονέα προς τον έναν αδελφό δεν συνδέονται με την ανάπτυξη κοντινής αδελφικής σχέσης.

Στην υπόθεση 6 αναφέρεται πως τα μεγαλύτερα αδέλφια τείνουν να φροντίζουν περισσότερο τα μικρότερα όταν υπάρχει διαζύγιο στην οικογένεια, ενώ τα ίδια δέχονται λιγότερη φροντίδα. Η υπόθεση επαληθεύεται από τα ευρήματα, διότι βρέθηκε στατιστικώς σημαντικά περισσότερη η φροντίδα του μεγαλύτερου αδελφού προς το μικρότερο και στατιστικώς σημαντικά μικρότερη η φροντίδα του μικρότερου προς το μεγαλύτερο αδελφάκι. Τα ευρήματα αυτά συνάδουν με αυτά άλλων ερευνών των Abbey (2004), Bush (2008) και Sheehan (2008). Σύμφωνα με αυτές τις έρευνες, η ανεπάρκεια των γονέων να αναλάβουν την ευθύνη του ρόλου τους απέναντι στα παιδιά τους -λόγω των μεταβολών που υφίσταται τόσο η ομοιόσταση της οικογένειας όσο και η ταυτότητά τους- οδηγεί τα αδέλφια σε αναζήτηση άλλων πηγών στήριξης, αφού η συναισθηματική σταθερότητα που τους προσφέρει ο γονικός ρόλος απειλείται, και δεν μπορούν στην παρούσα φάση να στηριχθούν στους γονείς τους. Κατά συνέπεια, το μεγαλύτερο παιδί, στο οποίο ανατίθεται γονικός ρόλος, αναλαμβάνει ένα μεγάλο μέρος της ευθύνης για τη λειτουργία της οικογένειας. Τόσο οι διαζευγμένες μητέρες, όσο και τα παιδιά αναφέρουν τη φροντίδα που προσφέρει το μεγαλύτερο αδελφάκι στο μικρότερο.

Οι απαντήσεις των διαζευγμένων μητέρων δίνουν ενδιαφέροντα στοιχεία που χαρακτηρίζουν την αδελφική σχέση και σχετίζονται με τη σειρά γέννησης των παιδιών. Πιο αναλυτικά, από την έρευνα προκύπτει πως, σύμφωνα με τις μητέρες, τα μεγαλύτερα αδέλφια φροντίζουν τα μικρότερα χωρίς ωστόσο να δέχονται την ίδια φροντίδα από το αδελφάκι τους. Παράλληλα, οι μητέρες αναγνωρίζουν τον αμοιβαίο θαυμασμό στην αδελφική σχέση. Επιπρόσθετα, οι μητέρες αναφερόμενες στα πρωτότοκα παιδιά, τους προσδίδουν χαρακτηριστικά ισχύος και κύρους συγκριτικά με τα μικρότερα. Ένα αναπάντεχο εύρημα αποτελεί η στατιστικώς σημαντικά λιγότερη κυριαρχία του μεγαλύτερου αδελφού στο αδελφικό υποσύστημα, έτσι όπως παρουσιάζεται από τις απαντήσεις των μητέρων. Οι πιθανές διαστάσεις του παραπάνω ευρήματος ερμηνεύονται παρακάτω.

Παρόλο που οι διαζευγμένες μητέρες αναγνωρίζουν στο μεγαλύτερο παιδί τους την κυριαρχία του στο υποσύστημα των αδελφών, ταυτόχρονα θεωρούν πως τα μικρότερα αδέλφια έχουν πιο δυναμικό ρόλο όσον αφορά στην αδελφική σχέση. Το συγκεκριμένο εύρημα είναι αντιφατικό και χρήζει περαιτέρω διερεύνησης. Ωστόσο, μπορεί να συνδεθεί με προηγούμενα ευρήματα σχετικά με την προτίμηση των γονέων σε ένα από τα αδέλφια. Μέσω αυτής της προτίμησης επηρεάζεται η συνολική συμπεριφορά και η εικόνα που έχουν οι γονείς για το κάθε παιδί ξεχωριστά, γεγονός που σαφώς επηρεάζει την αδελφική

σχέση. Επιπρόσθετα, η αντίφαση που προκύπτει ανάμεσα στην κυριαρχία και τον δυναμικό ρόλο του μεγαλύτερου αδελφού, ενδεχομένως να οφείλεται αποκλειστικά στην παροχή φροντίδας προς το μικρότερο αδελφάκι. Το γεγονός αυτό, προσδίδει κύρος και ευθύνη στον μεγαλύτερο αδελφό (Στάτους/ Εξουσία). Συγχρόνως όμως, με αυτό τον τρόπο αποδυναμώνεται ο αδελφικός του ρόλος, λειτουργεί διαφορετικά μέσα στο αδελφικό υποσύστημα, οπότε το μικρότερο αδελφάκι ίσως φαίνεται στα μάτια των γονιών πως κυριαρχεί περισσότερο στην αδελφική σχέση· λειτουργεί μόνο ως αδελφάκι που ζητά και διεκδικεί από τα μέλη της οικογένειας. Το αποτέλεσμα είναι να ενισχύεται η ανταγωνιστικότητα του μεγαλύτερου αδελφού ως προς το μικρότερο αδελφάκι. Κατά έναν τρόπο επαληθεύονται οι έρευνες που υποστηρίζουν πως, όταν οι γονείς διατηρούν θετικές σχέσεις με τα παιδιά τους, κατά τη διάρκεια του διαζυγίου και τα αδέλφια παρουσιάζουν θετική σχέση. Αντίθετα, όταν υπάρχει αρνητική σχέση μεταξύ παιδιού και γονέα στη διάρκεια του διαζυγίου, αρνητική θα είναι και η σχέση των αδελφών (Frank, 2008).

Στην περίπτωση των παιδιών, τα ευρήματα περιλαμβάνουν σχεδόν τα ίδια χαρακτηριστικά για την αδελφική σχέση σε σχέση με τις απαντήσεις των μητέρων. Συγκεκριμένα, επίσης παρατηρείται υψηλότερο ποσοστό φροντίδας του μεγαλύτερου παιδιού προς το μικρότερο. Το πρωτότοκο αδελφάκι θεωρείται από τα παιδιά ως αυτό που έχει τη θέση ισχύος και τον δυναμικό ρόλο μέσα στο αδελφικό υποσύστημα. Συνεπώς του αναγνωρίζεται η κυριαρχία στη μεταξύ τους σχέση. Εδώ έγκειται η διαφοροποίηση των παιδιών από τις απαντήσεις των μητέρων. Κάτι ακόμη που προκύπτει ως εύρημα μόνο από τις απαντήσεις των παιδιών, είναι το αίσθημα συναγωνισμού του μεγαλύτερου παιδιού προς το μικρότερο και η έλλειψη οικειότητας απέναντι στο αδελφάκι του.

Το κοινό εύρημα που προκύπτει από τις απαντήσεις των διαζευγμένων μητέρων και των παιδιών είναι ότι και στις δύο περιπτώσεις το μεγαλύτερο σε σειρά γέννησης παιδί φροντίζει το μικρότερο αδελφάκι. Το παραπάνω εύρημα συνάδει με τη θεωρία, σύμφωνα με την οποία η σειρά γέννησης αποτελεί επιβαρυντικό παράγοντα ως προς τις επιπτώσεις του διαζυγίου ανάμεσα στα αδέλφια και έχει να κάνει κυρίως με την ανάληψη ευθυνών και ρόλων που επιφορτίζονται τα αδέλφια μπροστά στη νέα κατάσταση. Με έναν τρόπο, αναλαμβάνουν δράση φροντιστών του οικογενειακού συστήματος (Bush, 2014). Από την άλλη, η φροντίδα, η βοήθεια που δέχονται τα μικρότερα αδέλφια από τα μεγαλύτερα, οδηγεί τα πρώτα στο να αισθάνονται τα μεγαλύτερα αδέλφια τους ως πηγή στήριξης και για αυτό τους αναγνωρίζουν μεγαλύτερη ισχύ και υψηλότερα επίπεδα κυριαρχίας στη σχέση τους.

Κατά την περίοδο του διαζυγίου, οι γονείς είναι απορροφημένοι από τις δικές τους ανάγκες. Συχνά αυτό σημαίνει πως δεν είναι πάντα διαθέσιμοι για τα παιδιά τους. Κατά συνέπεια, τα αδέλφια αντιλαμβάνονται τις σχέσεις με τους γονείς ως ευμετάβλητες και οδυνηρές. Πολύ συχνά τα ίδια τα μεγαλύτερα αδέλφια παίζουν ενεργό ρόλο στην κρίση που βιώνει η οικογένεια, φροντίζοντας ή αναλαμβάνοντας ψευδο-γονικούς ρόλους. Σύμφωνα, λοιπόν, με τα παραπάνω, οι μητέρες μπροστά στην ενοχή που τους δημιουργεί το διαζύγιο και τη διάχυτη αγωνία τους, πιθανόν να εξιδανικεύουν καταστάσεις. Ένα τέτοιο παράδειγμα μπορεί να αποτελεί το εύρημα της ύπαρξης αμοιβαίου θαυμασμού ανάμεσα στα αδέλφια. Το συγκεκριμένο εύρημα έχει ενδιαφέρον να αξιολογηθεί περισσότερο, διότι, ενώ από τη μεριά των μητέρων διαφαίνεται η ανάγκη να παρουσιαστεί μια θετική πλευρά της αδελφικής σχέσης (ο θαυμασμός είναι υποκλίμακα της Θαλπωρής/Εγγύτητας στην αδελφική σχέση), στις απαντήσεις των παιδιών δεν αναφέρεται η ύπαρξη θαυμασμού από το ένα αδελφάκι στο άλλο. Αντίθετα, η υποκλίμακα της Οικειότητας που αποτελεί παράγοντα κοντινής αδελφικής σχέσης παρουσιάζεται στατιστικά σημαντικά λιγότερη στα μεγαλύτερα αδέλφια απέναντι στα μικρότερα ενώ η υποκλίμακα του Συναγωνισμού που ανήκει στην κλίμακα της σύγκρουσης έδειξε να είναι στατιστικά σημαντικά περισσότερη.

Συνοψίζοντας τα ευρήματα, η σχέση μεταξύ των αδελφών χαρακτηρίζεται περισσότερο ως ασύμμετρη παρά ως συμμετρική. Αυτό συμβαίνει όταν τα αδέλφια δεν είναι άμεσα συνδεδεμένα μεταξύ τους και καλούνται να αναλάβουν ρόλους και ευθύνες που δεν αναλογούν στη θέση και την ηλικία τους. Η τάση που κυριαρχεί είναι τα μεγαλύτερα αδέλφια να φροντίζουν τα μικρότερα, γεγονός που δεν ενισχύει τη θετική αλληλεπίδραση στην αδελφική σχέση. Αντίθετα, τα μεγαλύτερα αδέλφια παρουσιάζουν μια περισσότερο συγκρουσιακή διάθεση απέναντι στα αδέλφια τους (όπως άλλωστε παρατηρείται και από τα υψηλά ποσοστά συναγωνισμού), αποστασιοποιούνται περισσότερο (έλλειψη οικειότητας). Τελικά αυτή η στάση εκλαμβάνεται από τα μικρότερα αδέλφια ως επιβολή και κυριαρχία του μεγαλύτερου αδελφού/ης. Επαληθεύεται συνεπώς το συμπέρασμα από την έρευνα της Abbey (2004), σύμφωνα με το οποίο όταν οι γονείς αδυνατούν να ασκήσουν το γονικό τους ρόλο τότε τα παιδιά (συνήθως το μεγαλύτερο) αναλαμβάνει τον γονικό ρόλο για το μικρότερο αναπληρώνοντας τη γονική αδυναμία. Το γεγονός αυτό, έχει ως αποτέλεσμα την δημιουργία σύγκρουσης στην αδελφική σχέση η οποία χάνει τη δυνατότητα να λειτουργήσει ως μια σχέση συνομηλίκων.

Η έβδομη υπόθεση αφορά στην επιλογή των παιδιών ως πηγή στήριξης από τη διαζευγμένη μητέρα. Τα ευρήματα δεν φανερώνουν σημαντική διαφοροποίηση στην επιλογή των παιδιών ως πηγή στήριξης μεταξύ διαζευγμένων και έγγαμων μητέρων. Τα ευρήματα αυτά δεν συνάδουν με αυτά άλλων ερευνών σύμφωνα με τα οποία οι μητέρες που βιώνουν συγκρουσιακές συζυγικές σχέσεις και χάνουν την αγάπη του συντρόφου με το πέρασμα του χρόνου, προσκολλούνται στα παιδιά τους και έχουν την τάση να τα θεωρούν ως τη μόνη πηγή αγάπης αλληλεπιδρώντας μόνο μαζί τους (Yu & Gamble, 2008; Abey., 2004).

Η όγδοη υπόθεση αφορά στις διαζευγμένες μητέρες και την επιλογή της οικογένειας καταγωγής τους ως πρωταρχικό πλέγμα στήριξης. Τα ευρήματα δεν έδωσαν στατιστικώς σημαντικά περισσότερη την επιλογή της πατρικής οικογένειας ως πηγή στήριξης για τις διαζευγμένες μητέρες, συγκριτικά με τις έγγαμες. Η υπόθεση 8 όπως προκύπτει από τα ευρήματα δεν επαληθεύεται. Μια πιθανή ερμηνευτική προσέγγιση σχετίζεται με το εύρημα παλαιότερης έρευνας της Albeck (2002). Κατά την εν λόγω έρευνα, η οικογένεια καταγωγής δημιουργεί συναισθηματική πίεση στο διαζευγμένο άτομο, γεγονός που καθιστά την κατάσταση δυσκολότερη. Κατά συνέπεια, το άτομο που βιώνει το διαζύγιο προτιμά τη βοήθεια των φίλων. Επιπλέον, το παραπάνω εύρημα συνάδει με τη θέση κατά την οποία, μέσα σε όλη την ένταση και ανασφάλεια που προκαλείται από την ανατροπή που φέρνει το διαζύγιο, άλυτα οικογενειακά θέματα του παρελθόντος μπορεί να αναδυθούν στην επιφάνεια. Αυτό δυσχεραίνει ακόμη περισσότερο την επαφή, ώστε, τελικά, το διαζευγμένο άτομο να οδηγείται στην αποστασιοποίηση από την οικογένεια καταγωγής του (Carter & McGoldrick, 1985).

Συνεπώς, αν και η οικογένεια θεωρείται σημαντική και πρωταρχική πηγή υποστήριξης, στην παρούσα έρευνα φαίνεται πως μέλη από την πατρική οικογένεια των διαζευγμένων γυναικών δεν αποτελούν την πρώτη επιλογή για πλαίσιο στήριξής τους. Αντίθετα, αυτό που παρατηρείται είναι πως οι διαζευγμένες μητέρες αναζητούν περισσότερο στήριξη από το φιλικό τους περιβάλλον. Όταν οι διαζευγμένες μητέρες δέχονται πιέσεις και επικριτικά σχόλια από την οικογένεια καταγωγής, συχνά αποστασιοποιούνται από αυτήν, επιλέγοντας είτε την απομόνωση, είτε τη βοήθεια άλλων πρόσωπων που θα αποτελούν τα πλέγματα στήριξής τους.

Σύμφωνα με την ένατη υπόθεση η αδελφική σχέση στο διαζύγιο δεν χαρακτηρίζεται από συντροφικότητα. Τα ευρήματα έδειξαν στατιστικώς σημαντικά μικρότερη συντροφικότητα στα αδέλφια που βιώνουν διαζύγιο συγκριτικά με τα αδέλφια που ζουν σε ακέραιες οικογένειες. Συνεπώς, η υπόθεση επαληθεύεται. Τα ευρήματα της παρούσας

έρευνας δεν συνάδουν με εκείνα που αναφέρονται στις έρευνες των Bush (2014) και Abbey (2004), από τις οποίες προέκυψε ανάπτυξη της εγγύτητας και υποστήριξης ανάμεσα στα αδέρφια λόγω κοινού βιώματος από την εμπειρία τους στο διαζύγιο. Οι δυσκολίες που είχαν να αντιμετωπίσουν τα παιδιά εξαιτίας των μεταβολών που επέφερε ένα διαζύγιο, δεν είχαν ως αποτέλεσμα τη σύσφιγξη των σχέσεων μεταξύ των αδελφών, ώστε να μοιραστούν συναισθήματα και να κρατήσουν τη σχέση τους δυνατή.

Είναι άξια αναφοράς η διαπίστωση πως οι υποκλίμακες που συσχετίζονται με κοντινή και στενή αδελφική σχέση -και προέκυψαν, στην παρούσα έρευνα, τόσο από τις απαντήσεις των παιδιών, όσο και των μητέρων τους- δείχνουν χαμηλότερα ποσοστά συγκριτικά με τις υποκλίμακες που αναφέρονται και από τους δύο στην αρνητική αδελφική σχέση. Πιο αναλυτικά, οι υποκλίμακες της συντροφικότητας και της οικειότητας ήταν στις απαντήσεις των παιδιών, με την έννοια, ωστόσο, της απουσίας τους από την αδελφική σχέση. Επίσης η συνεργασία των αδελφών, ο τρόπος που μοιράζονται από κοινού τον χρόνο τους και, γενικά, η ανάπτυξη δεξιοτήτων που καλλιεργούνται μέσα από την αδελφική σχέση -όπως φάνηκε μέσα από τις απαντήσεις των μητέρων- δεν αποτέλεσαν στοιχεία για την ανάπτυξη σχέσεων εγγύτητας. Αντίθετα δόθηκε έμφαση στην έλλειψή τους, γεγονός που -για ακόμη μια φορά- επαλήθευσε την τάση της αδελφικής σχέσης, σε αυτή την έρευνα, για δημιουργία συγκρούσεων.

Κατά συνέπεια, το κλίμα που επικρατεί, όπως προκύπτει στην παρούσα έρευνα, δεν επιτρέπει την ενίσχυση της συντροφικότητας στην αδελφική σχέση, προϋπόθεση για τη δημιουργία μίας καλής αδελφικής σχέσης.

3.2 Συμπεράσματα

Βασιζόμενοι στα ευρήματα που προέκυψαν από την παρούσα έρευνα, οι επιπτώσεις ενός διαζυγίου στην ποιότητα της αδελφικής σχέσης όταν τα παιδιά βρίσκονται στην σχολική ηλικία, φαίνεται ότι καταλήγουν στην ανάπτυξη συγκρουσιακής σχέσης σε σύγκριση με τα αδέρφια ακέραιων οικογενειών. Ειδικότερα, η σύγκριση, που πραγματοποιήθηκε ανάμεσα στο ήπιο και μη- ήπιο/ συγκρουσιακό διαζύγιο, έδειξε πως ένα συγκρουσιακό διαζύγιο δίνει στα αδέρφια χαρακτηριστικά συγκρουσιακής σχέσης.

Πιο αναλυτικά, σύμφωνα πάντα με τα ευρήματα της παρούσας έρευνας, όταν υπάρχει ένα έντονα συγκρουσιακό διαζύγιο, η ποιότητα της αδελφικής σχέσης χαρακτηρίζεται από αντιζηλία, ανταγωνισμό, κυριαρχία του ενός αδελφού, έλλειψη οικειότητας, έλλειψη συντροφικότητας και από μειωμένη ανάπτυξη κοινωνικών δεξιοτήτων που ενισχύουν την

αδελφική αμοιβαιότητα. Επιπλέον, στη σχέση μεταξύ γονέα και παιδιού δεν κυριαρχεί η ίση μεταχείριση προς τα δύο αδέλφια. Ωστόσο, η προτίμηση, η αδυναμία και η προσοχή των γονέων παρατηρείται σε ένα από αυτά. Οι παράγοντες που επηρεάζουν τη διαμόρφωση της αδελφικής σχέσης συσχετίζονται περισσότερο με την συγκρουσιακή και καθόλου με τη στενή, κοντινή αδελφική σχέση. Συνεπώς, ο ρόλος του συγκρουσιακού διαζυγίου, όπως προκύπτει από τα αποτελέσματα της έρευνας, συνεπάγεται συγκρουσιακή συζυγική σχέση, η οποία, με τη σειρά της, συνεπάγεται ενίσχυση συγκρουσιακής αδελφικής σχέσης. Τα πλέγματα στήριξης όσων βιώνουν διαζύγιο -τα οποία θεωρούνται εξ ορισμού σημαντικά, καθώς συνεισφέρουν στην αναδιοργάνωση και προσαρμογή των διαζευγμένων ατόμων στα νέα δεδομένα- στην παρούσα έρευνα φαίνεται να μην είναι ισχυρά. Κατά συνέπεια, οι σχέσεις με τους πρώην συζύγους, την οικογένεια καταγωγής, τους φίλους επηρεάζονται αρνητικά. Αυτή η κατάσταση έχει αρνητικό αντίκτυπο στη σχέση των μητέρων με τα παιδιά τους και στο στην ανταπόκρισή τους στον μητρικό ρόλο, παράγοντες που αναμφισβήτητα επηρεάζουν και καθορίζουν -αρνητικά στην προκειμένη περίπτωση- την αδελφική σχέση.

3.3 Περιορισμοί της Έρευνας/ Προτάσεις

Η έρευνα διακρίνεται από σειρά περιορισμών. Πρώτον, τα δεδομένα συνελέγησαν από μικρό αριθμό συμμετεχόντων/ουσών. Επομένως τα συμπεράσματα δεν θεωρούνται γενικεύσιμα για το σύνολο του ελληνικού πληθυσμού. Δεύτερον, το θέμα του διαζυγίου αποτέλεσε ανασταλτικό παράγοντα για τις διαζευγμένες μητέρες. Παρόλο που υπήρξε η διαβεβαίωση του απόρρητου καθώς και ότι η έρευνα εστιάζει στην αδελφική σχέση -χωρίς το ερωτηματολόγιο να θίγει ζητήματα διαζυγίου-, οι μητέρες αρνούσαν ή απέφευγαν τη συμμετοχή τους. Τρίτον, η έρευνα αυτή βασίστηκε σε δεδομένα αυτό-αναφοράς, δηλαδή στον τρόπο με τον οποίο οι διαζευγμένες μητέρες και το ένα από τα αδέλφια αντιλαμβάνονται τις υπό μελέτη διαστάσεις.

Μελλοντικές έρευνες θα μπορούσαν να εξετάσουν ταυτόχρονα τις αντιλήψεις και των δύο γονέων και πρώην συζύγων. Ενδεχομένως η μεθοδολογική αυτή προσθήκη να μας έδινε τη δυνατότητα να συναγάγουμε πολύτιμα συμπεράσματα, ως προς τους παράγοντες που προσδιορίζουν τη γονική μεροληψία των γονέων υπέρ του ενός αδελφού. Σε αυτό το πλαίσιο, οι όποιες διαφυλικές διαφορές θα ήταν επίσης πιο εύκολο να αναδειχτούν.

Επιπλέον, όσον αφορά στα πλέγματα στήριξης, τα αποτελέσματα -όπως προκύπτουν στην παρούσα έρευνα- έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον διότι δεν ήταν αναμενόμενα. Οπότε τα

νέα στοιχεία που βρέθηκαν χρήζουν περαιτέρω διερεύνησης. Αξίζει να αναφερθεί πως το μεγαλύτερο ποσοστό των διαζευγμένων μητέρων, όπως προκύπτει από τα δημογραφικά χαρακτηριστικά, έχει πλήρη επαγγελματική απασχόληση και το μορφωτικό τους επίπεδο είναι καλό. Συνεπώς, το κοινωνικοοικονομικό υπόβαθρο των διαζευγμένων γυναικών αυτής της έρευνας πιθανόν να παίζει κάποιο ρόλο και να επηρεάζει τον τρόπο σκέψης και στάσης των συγκεκριμένων γυναικών απέναντι στη νέα κατάσταση που βιώνουν.

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

1. Abbey, C., & Dallos, R. (2004). The Experience of the Impact of Divorce on Sibling Relationships: A Qualiyive Study. *Clinical Child Psychology and Psychiatry*, 9(2), 241-259. doi: 10.1177/1359104504041921.
2. Adamis, D., Tsampanli, A., Talanti, K., (υπό έκδοση). Psychometric analysis of the Greek version of the Sibling Relationship.
3. Adams, M., Coltrane, S. (2006). Framing Divorce Reform: Media, Morality, and the Politics of Family. *Family Process*, 46(1), 17-34.
4. Ahrons, C. (2006). Family Ties After Divorce: Long-Term Implications for Children. *Family Process*, 46 (1), 53-65.
5. Albeck, S., & Kaydar, D. (2002). Divorced Mathers: Their Network of Friends Pre- and Post- Divorce. *Journal of Divorce & Remarriage*, 36 (3/4), 111- 138.
6. Alsina, G. (2010). *Consequences of parental divorce and family structure on children's outcomes in European societies: individual, cohort and country explanations* (Doctoral dissertation, Universitat Pompeu Fabra, Barcelona). Retrieved from [http:// www.tesisenxarxa.net](http://www.tesisenxarxa.net).
7. Amato, P. R. (2000). The Consequences of Divorce for Adults and Children. *Journal of Marriage and the Family*, 62, 1269–1287.
8. Amato, P. R. (2005). The Impact of Family Formation Change on the Cognitive, Social, and Emotional Well- Being of the Next Generation. *Marriage and Child Wellbeing*, 15(2), 75-96.
9. Amato, P. R., Cheadle, J. (2005). The Long Reach of Divorce: Divorce and Child Well-Being across Three Generations. *Jurnal of Marriage and Family*, 67(1), 191-206. doi: 10.1111/j.0022-2445.2005.00014.x.
10. Argyrakouli, E. (2010). Quality of relationships between preschool children and their divorced mothers. *Interscientific Health Care*, 2(3), 141-147.
11. Baum, N. (2003). Divorce Process Variables and the Co-Parental Relationship and Parental Role Fulfillment of Divorced Parents. *Family Process*, 42(1), 117-131.
12. Buhrmester, D., Furman, W. (1990). Perceptions of Sibling Relationships during Middle Childhood and Adolescence. *Child Development*, 61, 1387-1398.
13. Bush, J. (2014). *Children's experiences of sibling relationships after parental separation: A case study approach* (Doctoral dissertation, University of Victoria). Retrieved from <http://hdl.handle.net/1828/5173>.
14. Bush, J. E., & Ehrenberg, M., F. (2003). Young Persons' Perspectives on the Influence of Family Transitions on Sibling Relationships. *Journal of Divorce & Remarriage*, 39 (3/4), 1- 35. doi: 10.1300/J087v39n03_ 01.
15. Carter, Betty (Ed); McGoldrick, Monica (Ed). (1988). *The changing family life cycle: A framework for family therapy (2nd ed.)*. New York, NY, US: Gardner Press.
16. Clarke- Stewart, K. A., Vandell, D. L., McCartney, K., Owen, M.T., Booth-LaForce, C. (2000). Effects of parental separation and divorce on very young children. *Journal of Family Psychology* , 14(2), 304-326. doi: 10.1037//0893-3200.14.2.304.
17. Derkman, M. M., S., Engels, R. C. M. E., Kuntsche, E., van der Vorst, H., Scholte, R. H. J. (2011). *Journal of Youth Adolescence*, 40, 490-501. doi: 10.1007/s10964-010-9576-8.

18. Donley, M.G., & Likins, L. (2010). The Multigenerational Impact of Sibling Relationships. *The American Journal of Family Therapy*, 38(5), 383-396. doi: 10.1080/01926187.2010.513905.
19. Frank, H. (2008). The Influence of Divorce on the Realationship Between Adult Parent- Child and Adult Sibling Relationships. *Jurnal of Divorce & Remarriage*, 48(3-4), 21-32. doi: 10.1300/J087v48n03_02.
20. Furman, W., Buhrmester, D. (1985). Children's Perceptions of the Qualities of Sibling Relationships. *Child Development*, 56(2), 448-461.
21. Georgas, D. (1999). Psychological consequences of family structure and function. A cross-cultural approach. *Psicologia Italiana*, 17, 38-42.
22. Hagemeyer, S. (1986). Making Sense of Divorce Grief. *Pastoral Psychology*, 34(4), 237-250.
23. Huurre, T., Junkkari, H.& Aro, H.(2006) Long-term Psychosocial effects of parental divorceA follow-up study from adolescence to adulthood. *European Archives of Psychiatry and Clinical Neuroscience*, Vol 256(4), 256-263.doi:10.1007/s00406-006-0641-y.
24. Kalmijn, M. (2009). Country Differences in the Effectsof Divorce on Well-Being: The Role of Norms, Support, and Selectivity. *European Sociological Review*, 1-16. doi:10.1093/esr/jcp035.
25. Kalmijn, M., & Broese van Groenou, M. I. (2005). Differential Effects of Divorce on Social Integration. *Journal of Social and Personal Relationships*, 22(4), 455-476.
26. Kaslow, F. W. (1980). Stages of Divorce: A Psychological Perspective. *Villanova Law Review*, 25(4),art 6, 718-751. Retrieved from: <http://digitalcommons.law.villanova.edu/vlr/vol25/iss4/6>.
27. Kelly, J. B., Emery, R. E. (2003). Children's adjustment following divorce: Risk and resilience perspectives. *Family Relations*, 52(4), 352-362.
28. Kim, J., McHale, S.M., Osgood, D. W., & Crouter, A.C. (2006). Longitudinal Course and Family Correlates of Sibling Relationships From Childhood Through Adolescence. *Child Development*, 77(6), 1746-1761.
29. Kowal, A., Kramer., L., Krull., J. L.& Crick, N. R. (2002). Children's perceptions of the fairness of parental preferential treatment and their socioemotional well-being. *Journal of Family Psychology*, 16(3), 297-306.
30. Kramer, L. (2010).The Essential Ingredients of Successful Sibling Relationships: An Emerging Framework for Advancing Theory and Practice. *Child Development Perspectives* 4(2), 80–86. DOI: 10.1111/j.1750-8606.2010.00122.x.
31. Kunz, J. (2001). Parental divorce and children's interpersonal relationships: A meta-analysis. *Journal of Divorce & Remarriage*, 34(3-4), 19-47.
32. Lappin, J. (1988). Family Therapy: A Structural Approach. Στο Dorfman, R. (Ed.). *Paradigms of Clinical Social Work* (220-252). New York: Brunner/ Mazel.
33. Leduc, R. (2012). The Effects of Parental Separation and Divorce on Closeness in the Adult Sibling Relationship. *Communication Studies Undergraduate Publications, Presentations and Projects, paper 15*, 1-24. Retrieved from [http://pilotsscholars.up.edu/cst_studpubs/ 15](http://pilotsscholars.up.edu/cst_studpubs/15).

34. Milevsky, A., Smoot, K., Leh, M., & Ruppe, A. (2005). Familial and Contextual Variables and the Nature of Sibling Relationships in Emerging Adulthood. *Marriage & Family Review*, 37(4), 123-141. doi: 10.1300/J002v37n04_07.
35. Minuchin, S. (1974). *Families & Family Therapy*. USA: Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.
36. Noller, P. (2005). Sibling relationships in adolescence: Learning and growing together. *Personal Relationships*, 12, 1-22.
37. Poortman, A., & Voorpostel, M. (2009). Parental Divorce and Sibling Relationships, A Research Note. *Journal of Family Issues*, 30(1), 74-91.
38. Power, M. R. (1996). Stages of Separation. *ePublications@bond*, 143-162. Retrieved from: http://epublications.bond.edu.au/hss_pubs/113.
39. Riggio, H. (2004). Parental marital conflict and divorce, parent-child relationships, social support, and relationship anxiety in young adulthood. *Personal Relationships*, 11, 99-114.
40. Rodgers, K. B., Rose, H., A. (2002). Risk and Resiliency Factors Among Adolescents Who Experience Marital Transitions. *Journal of Marriage and Family*, 64, 1024-1037.
41. Sheehan, G., darlington, Y., Noller, P., & Feeney, J. (2004). Children's Perceptions of Their Sibling Relationships During Parental Separation and Divorce. *Journal of Divorce & Remarriage*, 41(1-2), 69-94. doi: 10.1300/J087v41n01_05.
42. Sholevar, G., P., Schwoeri, L., D., (2003). *Textbook of family and Couples therapy. Clinical Applications*. London: American Psychiatric Publishing. Inc.
43. Smart, C. (2006). Children's narratives of post-divorced family life: from individual experience to ethical disposition. *The Editorial Board of The Sociological Review*, 155-170.
44. Vetere, A. (2001). Structural Family Therapy. *Child Psychology & Psychiatry Review* 6(3), 133-139.
45. Whiteman, S. D., McHale, S. M., & Soli, A. (2011). Theoretical Perspectives on Sibling Relationships. *Journal of Family Theory & Review*, 3, 124- 139. doi: 10.1111/j.1756-2589.2011.00087.x.
46. Yu, J. J., & Gamble, W. C. (2008). Pathways of Influence: Marital Relationships and Their Association with Parenting Styles and Sibling Relationship Quality. *Journal of Child and Family Studies*, 17(6), 757-778. doi: 10.1007/s10826-008-9188-z.

Ελληνική Βιβλιογραφία

1. Bowen, M. (1998). *Τρίγωνα στην Οικογένεια. Ανώνυμος: Για την διαφοροποίηση του εαυτού (γ' έκδοση)*. Αθήνα. Ελληνικά Γράμματα.
2. Γιώτσα (2004). Δομή και λειτουργία της ελληνικής οικογένειας: Ομοιότητες και διαφορές με τη μορφή της οικογένειας σε άλλες χώρες. *Επιστημονική Επετηρίδα Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, 3, 25-41.
3. Ζερβάνος, Κ., (2009). *Τα οικογενειακά Συστήματα, Εισαγωγή στη Θεωρία Συστημάτων Οικογένειας (Bowen Theory)*. Αθήνα: Αίολος.
4. Goldenberg I., Goldenberg H. (2005). *Οικογενειακή Θεραπεία. Μια επισκόπηση*. Αθήνα: Ελλην.
5. Λουμάκου Μ., Μπρουσκέλη, Β. (2010). *Παιδί και Γεγονότα Ζωής. Αρρώστια, Νοσηλεία, Διαζύγιο, Θάνατος*. Αθήνα: CUTENBERG.
6. Minuchin, S., Fishman, H. C. (2007). *Τεχνικές Οικογενειακής Θεραπείας*. Αθήνα: ΕΡΕΥΝΗΤΕΣ-ΚΕΘΕΑ.
7. Ναυρίδης, Κ. (2005). *Ψυχολογία των Ομάδων. Κλινική Ψυχοδυναμική Προσέγγιση*. Αθήνα: Παπαζήση.
8. Παπαδιώτη- Αθανασίου, Β. (2014). *Οικογένεια και Όρια. Συστημική Προσέγγιση*. Αθήνα: Τόπος.
9. Σταλίκας Α., Τριλίβα Σ. & Ρούσση Π.(2012). *Τα Ψυχομετρικά εργαλεία στην Ελλάδα. Μια συλλογή και παρουσίαση των Ερωτηματολογίων, Δοκιμασιών και Καταλόγων Καταγραφής χαρακτηριστικών στον Ελληνικό χώρο*. Αθήνα: Πεδίο.
10. Τσαμπαρλή-Κιτσαρά, Α. (1999). Η Αξιολόγηση της δυσλειτουργικής οικογένειας. *Επιθ. Κοιν. Ερευνών*, 98-99, 77-97.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α

Τα κύρια υποσυστήματα τα οποία ορίζουν τη δομή στο σύστημα της οικογένειας

Τα στάδια του κύκλου ζωής της οικογένειας

Τα στάδια του Διαζυγίου

Οι απώλειες που συνοδεύουν ένα διαζύγιο

Τα στάδια πένθους στο διαζύγιο

Τα κύρια υποσυστήματα τα οποία ορίζουν τη δομή στο σύστημα της οικογένειας

1. Στο συζυγικό υποσύστημα καθένας από τους δύο συντρόφους έχει μια σειρά αξιών και προσδοκιών, συνειδητών και ασυνειδητών. Είναι σημαντικό να διαφοροποιούν τις προσδοκίες τους, δηλαδή να μπορούν να διαχειρίζονται την ματαιώση της συνύπαρξης τους ώστε να συμφιλιωθούν μέσα στο χρόνο και να καταστήσουν δυνατή μια κοινή ζωή. Τα καθιερωμένα πρότυπα ορίζουν τον τρόπο που θα βιώσει ο κάθε σύζυγος τον εαυτό του μέσα στο συζυγικό πλαίσιο. Πάντα θα υπάρχουν σημεία τριβής (Παπαδιώτη, 2014). Το συζυγικό υποσύστημα είναι ζωτικό για την ανάπτυξη του παιδιού, αποτελεί το πρότυπό του για τις στενές σχέσεις και την κύρια πηγή αίσθησης ασφάλειας. Το παιδί, μέσα από το συζυγικό υποσύστημα, γνωρίζει τρόπους έκφρασης της στοργής, της αντιμετώπισης της σύγκρουσης μεταξύ ίσων. Όλα όσα βλέπει θα αποτελέσουν μέρος των αξιών και των προσδοκιών του, καθώς θα έρχεται σε επαφή με τον έξω κόσμο. Το συζυγικό υποσύστημα διδάσκει στα παιδιά τη μεγάλη οικειότητα και τη δέσμευση ανάμεσα σε έναν άνδρα και μια γυναίκα προσφέροντας ένα πρότυπο συζυγικής αλληλεπίδρασης (Goldenberg & Goldenberg, 2005). Ένα βιώσιμο συζυγικό υποσύστημα μέσα στο οποίο οι σύζυγοι έχουν δημιουργήσει μια ικανοποιητική σχέση, δίνει και στους δύο την εμπειρία της οικειότητας και της υποστήριξης (Goldenberg & Goldenberg, 2005). Αν, ωστόσο, οι κανόνες του υποσυστήματος είναι άκαμπτοι, οι σύζυγοι μπορεί να προσκολληθούν σε ανεπαρκείς κανόνες επιβίωσης και θα μπορούν να λειτουργούν μόνο όταν ο άλλος είναι μακριά. Σε μια τέτοια κατάσταση το συζυγικό υποσύστημα θα γίνεται ολοένα και περισσότερο ανεπαρκές και θα χάνει τη ζωτικότητα του όλο και περισσότερο, ώσπου στο τέλος δεν θα είναι πλέον διαθέσιμο ως πηγή ανάπτυξης για τα μέλη του. Αν οι συνθήκες αυτές διατηρηθούν, οι σύζυγοι μπορεί να θεωρήσουν αναγκαία τη διάλυση του συστήματος.

2. Με τη γέννηση του πρώτου παιδιού, μια νέα δομή δημιουργείται στην οικογένεια. Όταν οι σύζυγοι γίνονται γονείς, "μετακινούνται" μια γενιά προς τα πάνω και τώρα πρέπει να φροντίσουν μια νέα γενιά (Goldenberg & Goldenberg, 2005). Σημαντικός στόχος είναι η ενσωμάτωση της νέας σχέσης με το παιδί με την προηγούμενη σχέση που είχαν μεταξύ τους. Είναι πιθανό να προκύψει μια αναθεωρημένη αίσθηση της ατομικής ταυτότητας από τη στιγμή που οι σύζυγοι γίνονται γονείς, και χρειάζεται να επαναπροσδιοριστούν οι σχέσεις με την εργασία και την οικογένεια (Goldenberg & Goldenberg, 2005). Ο ρόλος των γονέων εμπεριέχει τις γνωστές λειτουργίες της ανατροφής και της κοινωνικοποίησης του παιδιού. Μέσα στο γονικό υποσύστημα, το παιδί βιώνει τον οικογενειακό τρόπο

αντιμετώπισης των συγκρούσεων και των διαπραγματεύσεων. Μέσα από την αλληλεπίδραση με τους γονείς, τα παιδιά μαθαίνουν να αντιμετωπίζουν τους ανθρώπους με μεγαλύτερη εξουσία, ενώ ενισχύουν τη δική τους ικανότητα για λήψη αποφάσεων και αυτοκαθοδήγηση (Goldenberg & Goldenberg, 2005). Καθώς το παιδί μεγαλώνει και οι ανάγκες του μεταβάλλονται, το γονικό υποσύστημα πρέπει να διαφοροποιηθεί ώστε να μπορεί να δημιουργεί προϋποθέσεις αυτονομίας του παιδιού. Το γονικό υποσύστημα μπορεί να ποικίλει στη σύνθεσή του. Μπορεί να περιλαμβάνει μια γιαγιά ή μια θεία, μπορεί να αποκλείει σε μεγάλο βαθμό έναν από τους δύο γονείς. Μπορεί να περιλαμβάνει ένα παιδί σε γονικό ρόλο, το οποίο έχει εξουσιοδοτηθεί να καθοδηγεί και να πειθαρχεί τα αδέλφια του στον χώρο (Minuchin & Fishman, 1981).

3. Τα αδέλφια αποτελούν την πρώτη ομάδα συνομηλίκων του παιδιού. Στο πλαίσιο αυτό τα παιδιά αλληλοϋποστηρίζονται, διασκεδάζουν, επιτίθενται το ένα στο άλλο, γίνονται αποδιοπομπαίοι τράγοι και γενικά μαθαίνουν το ένα από το άλλο. Αναπτύσσουν τα δικά τους πρότυπα που σχετίζονται με τη διαπραγμάτευση, τη συνεργασία και τον συναγωνισμό. Μαθαίνουν πώς να κάνουν φίλους, καταλαμβάνουν διαφορετικές θέσεις μέσα στο συνεχές πάρε-δώσε. Με αυτόν τον τρόπο συμμετέχουν σε μια διαδικασία που προάγει την αίσθηση ότι ανήκουν σε μια ομάδα αλλά και την αίσθηση των ατομικών επιλογών και των εναλλακτικών μέσα σε ένα σύνολο. Τα πρότυπα αυτά θα γίνουν σημαντικά, καθώς τα παιδιά θα προχωρούν σε άλλες ομάδες εκτός οικογένειας στο σύστημα του σχολείου πρώτα και αργότερα στον επαγγελματικό χώρο (Minuchin & Fishman, 2007).

Τα στάδια του κύκλου ζωής της οικογένειας

Τα στάδια, όπως περιγράφονται παρακάτω, ξεκινούν με τη γνωριμία και τον γάμο δύο ατόμων και καταλήγουν με τον θάνατο του ενός συζύγου. Το πέρασμα από την έγγαμη ζωή, όπως και στην γονικότητα, θεωρείται από τους σημαντικότερους ρόλους στον κύκλο ζωής του ατόμου (Παπαδιώτη, 2014).

Το πρώτο στάδιο της ζωής της οικογένειας ξεκινά από τη στιγμή που δύο ενήλικες αποφασίζουν να γίνουν ζευγάρι και οδηγούνται στον γάμο. Τα άτομα καλούνται να δημιουργήσουν ένα νέο σύστημα και να δεσμευτούν σε αυτό. Αυτό σημαίνει αμοιβαίος συμβιβασμός σε καθημερινές συνήθειες, το ζευγάρι αναπτύσσει μια σειρά από συγκεκριμένα πρότυπα διεκπεραίωσης καταστάσεων που συνάδει με τις συνήθειες της κοινής τους πορείας. Οι αποφάσεις πλέον λαμβάνονται δίνοντας προτεραιότητα στο

όφελος της οικογένειας, ενώ επαναπροσδιορίζονται τα καθήκοντα του καθενός, η εργασία και η ευχαρίστηση με γνώμονα την εύρυθμη λειτουργία της οικογένειας. Ένα ακόμη χαρακτηριστικό αυτού του σταδίου είναι η απομάκρυνση του κάθε μέλους από την οικογένεια καταγωγής του και η ένταξή του σε μια άλλη, ευρύτερη, με νέα μέλη. Οι σχέσεις εδώ τίθενται υπό διαπραγμάτευση τόσο με τα παλιά όσο και με τα νέα πρόσωπα. Είναι σημαντικό σε αυτή τη φάση, η πατρική οικογένεια να δεχθεί και να υποστηρίξει αυτή την αλλαγή στη σχέση με το παιδί της που δημιουργεί τη δική του πλέον οικογένεια.

Η οικογένεια προχωρά στο επόμενο στάδιο μετά τη γέννηση του πρώτου παιδιού. Ο ερχομός ενός νέου μέλους στο ήδη υπάρχον σύστημα αποτελεί μια ριζική αλλαγή στη λειτουργία της οικογένειας και προϋποθέτει δημιουργία νέου χώρου για την εγκατάσταση του παιδιού. Το ζευγάρι καλείται να αλλάξει πρότυπα συμπεριφοράς και λειτουργίες προκειμένου να αφοσιωθεί στις φυσικές και συναισθηματικές ανάγκες του παιδιού του. Ο προσωπικός χρόνος του καθενός περιορίζεται, καθώς οι προτεραιότητες αλλάζουν. Επίσης, σε αυτό το στάδιο παρατηρείται επαναδιαπραγμάτευση των σχέσεων και με την εκτεταμένη οικογένεια (παππούς, γιαγιά, θείοι) για την αναπροσαρμογή των ρόλων που υιοθετεί το κάθε μέλος στην ανατροφή των παιδιών. Νέα όρια προκύπτουν μεταξύ των υποσυστημάτων που μπορεί να είναι αρκετά χαλαρά για την ευρύτερη οικογένεια αλλά και πολύ στενά ανάμεσα στα μέλη της πυρηνικής οικογένειας.

Στο τρίτο στάδιο, η οικογένεια έχει παιδιά στην εφηβεία. Σε αυτή τη φάση η οικογένεια χρειάζεται να αυξήσει την ευκαμψία των ορίων της, προκειμένου να συμπεριλάβει και να «χωρέσει» την ανεξαρτησία των έφηβων παιδιών και την αδυναμία των μεγαλύτερων μελών (παππούδες). Κρίνεται απαραίτητη η αλλαγή στη σχέση μεταξύ γονέα και παιδιού, ούτως ώστε να επιτραπεί στον έφηβο η μετακίνηση εντός και εκτός οικογενειακού συστήματος. Τα μέλη χρειάζεται να ακολουθούν μια συνεχή προσαρμογή στις νέες αλλαγές αυτής της φάσης. Χρειάζεται επίσης η ενίσχυση της ανεξαρτησίας των παιδιών από τους γονείς τους και το αντίστροφο. Δύο ακόμη θέματα που προκύπτουν σε αυτό το στάδιο και χρήζουν προσοχής και σωστής αντιμετώπισης, είναι η ηλικιακή περίοδος που διανύει το ζευγάρι αλλά και ο γάμος τους (μέση ηλικία) και η φροντίδα για τις παλαιότερες γενιές της οικογένειας.

Στο τέταρτο στάδιο, τα παιδιά ενηλικιώνονται και φεύγουν από το σπίτι. Σε αυτή την περίπτωση, πρέπει να επικρατήσει η αποδοχή μεγάλου αριθμού εξόδων και εισόδων στο οικογενειακό σύστημα. Η σχέση ανάμεσα στο παιδί που μεγάλωσε και τους γονείς του, επαναπροσδιορίζεται και πρέπει να εξελιχθεί σε μια σχέση μεταξύ ενηλίκων. Καθώς τα

παιδιά αφήνουν το πατρικό σπίτι, αναδύεται στην επιφάνεια η συζυγική дуάδα. Το ζευγάρι, μόνο πια, καλείται να επαναδιαπραγματευθεί και αυτό τη μεταξύ του σχέση κάτω από διαφορετικές κοινωνικές συνθήκες. Σε αυτή τη φάση μπορεί να πει κανείς πως τα μέλη απογυμνώνονται μπροστά στα δεδομένα και καλούνται να αποδεχτούν και να ενθαρρύνουν το μέγαλωμα όλων των μελών της οικογένειας. Σε αυτό στάδιο επίσης, γίνεται πιο αισθητή η ανάγκη διαχείρισης απωλειών (ασθένειες, θάνατοι πατρικών γονέων- παππούδων).

Στο τελευταίο στάδιο, το ζευγάρι βιώνει τη μετάβαση σε μια άλλη γενιά, μεγαλύτερη, και καλείται να αποδεχθεί νέους ρόλους. Οι λειτουργίες και τα ενδιαφέροντα του ζευγαριού παρουσιάζουν φθορά. Το σύστημα πλέον προσφέρει άνοιγμα στη σοφία και την εμπειρία των ηλικιωμένων. Τα άτομα, σε αυτή τη φάση, έχουν την τάση να αναπολούν και να κάνουν ανασκόπηση της ζωής τους, ενώ πια διαπραγματεύονται απώλειες συντρόφων, αδελφών ή άλλων συνομιλήκων.

Τα στάδια του Διαζυγίου

Οι παρουσιάζουν τα πέντε στάδια του, καθένα από τα οποία περιλαμβάνει συγκεκριμένους ρόλους και καθήκοντα, που καλούνται να διευθετήσουν τα εμπλεκόμενα μέλη. Τα στάδια αυτά είναι τα εξής:

α. «Ατομική συνειδητοποίηση». Τουλάχιστον ένας από τους συζύγους σκέφτεται το διαζύγιο. Ξεκινά η διαδικασία της συναισθηματικής αποδέσμευσής του από τον έγγαμο βίο. Αυτή η περίοδος χαρακτηρίζεται από έντονο στρες, καυγάδες, κατηγορίες, υποτιμητικά σχόλια ανάμεσα στο ζευγάρι, ανησυχία και αμφιθυμία. Για το άτομο που έχει πάρει την απόφαση του χωρισμού είναι μια δύσκολη περίοδος γεμάτη τύψεις και ενοχές.

β. «Οικογενειακή Συνειδητοποίηση». Αποτελεί ένα στάδιο που προηγείται του χωρισμού. Εδώ το «μυστικό» βγαίνει στην επιφάνεια. Είναι μια περίοδος που χάνεται η ισορροπία του συστήματος. Όσο πιο ξαφνική και αναπάντεχη είναι η απόφαση που λαμβάνει ο ανυποψίαστος σύντροφος, τόσο πιο δύσκολο είναι για αυτόν να διαχειριστεί τα πρωταρχικά συναισθήματα που έπονται μιας τέτοιας ανακοίνωσης, αφού βιώνει συναισθήματα χαμηλής αυτοεκτίμησης, αδυναμίας και ταπείνωσης.

γ. «Χωρισμός Συστήματος». Επέρχεται ο χωρισμός του ζευγαριού. Είναι μια δύσκολη φάση για την οικογένεια -όσο πιο αντιδραστικά βιώνει το γεγονός τόσο μεγαλύτερη γίνεται η κρίση. Το ζευγάρι, παρά τον θυμό και τις προσβολές, ακόμη έχει επαφή. Όσο πιο συχνή είναι αυτή η επαφή, τόσο μεγαλύτερη είναι και η συναισθηματική καταπόνηση.

Επικρατεί μια αίσθηση αδυναμίας και ελέγχου σε καθημερινά ζητήματα, συγκεχυμένη ανάγκη εξάρτησης, συναισθήματα απώλειας, μοναξιάς και θυμού. Αρκετοί εύχονται να είχαν προσπαθήσει περισσότερο, για να κρατήσουν το γάμο τους ζωντανό. Σε αυτή τη φάση, πολύς κόσμος εμπλέκεται στα δρώμενα: παιδιά, μέλη της εκτεταμένης οικογένειας, φίλοι, σύντροφοι, συνάδελφοι, δικηγόροι κ.ά. Η παροχή στήριξης, τόσο από το οικογενειακό όσο και από το φιλικό περιβάλλον, καθίσταται αναγκαία.

δ. «Αναδιοργάνωση του Συστήματος». Περιλαμβάνει τη δύσκολη διαδικασία της διασαφήνισης νέων ορίων. Όλα τα μέλη της οικογένειας βιώνουν την αλλαγή που επιφέρει το διαζύγιο στη μέχρι τώρα λειτουργία της οικογένειας. Ο καθένας ξεχωριστά δυσκολεύεται να διαχειριστεί εύκολα τα νέα δεδομένα αυτού του σταδίου. Η έλλειψη του ενός γονέα από το σπίτι, οι νέες αλλαγές στη δομή της οικογένειας και η δύσκολη συναισθηματική κατάσταση του ζευγαριού που αντανακλάται στην αποτελεσματικότητα του γονικού τους ρόλου, συμβάλλουν στις επιπτώσεις που έχει το διαζύγιο στα παιδιά. Ρόλοι, όρια, σχέσεις μεταξύ των μελών και η ιεραρχία στην οικογένεια μεταβάλλονται και επηρεάζουν όλες τις σχέσεις εντός και εκτός του οικογενειακού συστήματος: σύζυγοι, γονέας-παιδί, αδέρφια, παππούς/γιαγιά, σύντροφος-οικογένεια καταγωγής, σύντροφος-γονείς πρώην συζύγου, φίλοι, συνάδελφοι, συμμαθητές παιδιών. Κατά συνέπεια, οι αλλαγές αυτές προκαλούν συναισθήματα έντονου άγχους. Συχνά προστίθενται καυγάδες στις αλληλεπιδράσεις μεταξύ των μελών, οι οποίοι παρεμποδίζουν την ομαλή προσπάθεια προσαρμογής στη νέα κατάσταση. Ο χωρισμός αποτελεί την έναρξη μιας ολοκληρωτικής αλλαγής στον κύκλο ζωής της οικογένειας. Σε κάθε περίπτωση, το οικονομικό ζήτημα αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι αυτής της αλλαγής και είναι, επίσης, μια μεγάλη και σημαντική ανησυχία για κάθε άτομο που βιώνει το διαζύγιο.

Το τελευταίο στάδιο, «Επαναπροδιορισμός του Συστήματος», ξεκινά, όταν η οικογένεια έχει περάσει επιτυχώς από τα προηγούμενα στάδια και έχει πλέον αποκτήσει έναν νέο προσδιορισμό. Νέοι ρόλοι και όρια ανάμεσα στα υποσυστήματα έχουν δημιουργηθεί και η οικογένεια έχει αποκτήσει μια νέα δομή.

Οι απώλειες που συνοδεύουν ένα διαζύγιο

Το διαζύγιο φέρνει απώλειες σε ψυχοκοινωνικούς τομείς, οι οποίοι δημιουργούν το νόημα και το περιεχόμενο του γάμου. Κάθε άτομο, μετά από ένα διαζύγιο, καλείται να διαχειριστεί απώλειες, ώστε να μπορέσει να συνεχίσει ομαλά τη ζωή του μετά από αυτό

και να χαράξει μια νέα πορεία. Παρακάτω αναφέρονται ενδεικτικά κάποιες απώλειες, όπως περιγράφονται από τον Hagemeyer (1986).

Η απώλεια του ονείρου (The Loss of the Dream). Ο γάμος πολλές φορές εξιδανικεύει τον έναν σύντροφο στα μάτια του άλλου, ενώ δημιουργούνται μεγάλες προσδοκίες για αυτά που πρόκειται να φέρει ένας πετυχημένος γάμος. Όταν κάποιος παντρεύεται περιμένει να λάβει ευτυχία, ασφάλεια και προσωπική εξέλιξη. Αυτές οι προσδοκίες δεν εκπληρώνονται απόλυτα, με συνέπεια την απογοήτευση. Η απογοήτευση από τη διάλυση του ονείρου, από την απώλεια του ιδανικού συντρόφου ή της σχέσης, που κάποιος ήλπιζε να κρατήσει για πάντα.

Η απώλεια της οικειότητας (The Loss of Intimacy). Η απώλεια της ειλικρίνειας και της εμπιστοσύνης συμβαίνει, όταν ο ένας ή και οι δύο σύντροφοι αρχίζουν να δεσμεύονται σε πράξεις, όπου ο έτερος σύντροφος δεν αποτελεί προτεραιότητα. Με άλλα λόγια, δημιουργείται μια συναισθηματική απόσταση κατά την οποία οι σύντροφοι βρίσκουν άλλα ενδιαφέροντα και εστιάζουν σε καταστάσεις που τους απομακρύνουν. Αυτό συμβαίνει εξαιτίας της δυσαρέσκειας που νιώθουν μέσω της ανεκπλήρωτης σχέσης τους. Το αίσθημα της οικειότητας ανάμεσα στους συντρόφους συρρικνώνεται.

Η απώλεια της Φυσικής Εγγύτητας ανάμεσα στο ζευγάρι (The Loss of Physical Accessibility). Σταδιακά, το ζευγάρι περνά όλο και λιγότερο χρόνο μαζί σε καθημερινές δραστηριότητες. Υπάρχουν δύο διαφορετικές ζωές, μέσα από τις δουλειές τους, τα παιδιά τους, την κοινωνική τους ζωή. Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, υποβόσκει το συναίσθημα του θυμού που μπορεί να εκδηλώνεται μέσα από αρνητική κριτική και αντιπαράθεση των δύο πλευρών.

Η απώλεια του γονικού ρόλου (The Loss of Parenting Role). Για τους περισσότερους γονείς, η αίσθηση ότι χάνουν μεγάλο μέρος του γονικού τους ρόλου κατά το διαζύγιο, αποτελεί βαθιά απώλεια. Πιο έντονα βιώνεται από τον γονέα που χρειάζεται να φύγει από το σπίτι, αφού ύστερα από κάθε επίσκεψη αισθάνεται πως ο ρόλος του περιορίζεται και αποτυπώνεται στις συνειδήσεις όλων ως γονέας «μερικής απασχόλησης». Τα καθημερινά πράγματα που χτίζουν τη σχέση γονέα- παιδιού τώρα περιορίζονται ή πραγματοποιούνται μέσα από τις καθορισμένες συναντήσεις.

Η απώλεια από τη νομική ισχύ του διαζυγίου (The Loss of Legal Standing). Το διαζύγιο ύστερα από απόφαση του δικαστηρίου, μπορεί να θεωρηθεί ως μια τελετουργική διαδικασία, η οποία αναγνωρίζει και επισφραγίζει επίσημα και βάσει νόμου τη διάλυση του γάμου.

Η απώλεια χρημάτων και ιδιοκτησίας (The Loss of Money and Property). Για την πλειονότητα των διαζευγμένων, το διαζύγιο επιφέρει μείωση του εισοδήματος. Τόσο το άτομο που παραμένει στην κατοικία βιώνει πτώση στα οικονομικά του, όσο και το άτομο που φεύγει, το οποίο στις περισσότερες περιπτώσεις αναγκάζεται να αλλάξει το επίπεδο ζωής του.

Η απώλεια κοινωνικής ζωής (The Loss of Community). Τα άτομα που βιώνουν το διαζύγιο, πολλές φορές επιλέγουν να αλλάξουν ή και να αποκοπούν από τον κοινωνικό τους κύκλο, κυρίως διότι νιώθουν άβολα μπροστά σε άλλους λόγω της κατάστασης που βιώνουν. Θα μπορούσε κάποιος να πει πως παίρνουν διαζύγιο και από τον κοινωνικό περίγυρο και μοιάζει σαν τίποτα να μην είναι σταθερό σε αυτή τη φάση της ζωής τους. Επιπλέον, είναι μια περίοδος που τα επίπεδα άγχους των ατόμων είναι ιδιαίτερος υψηλά ώστε να αδυνατούν να διαχειριστούν με ψυχραιμία τις διαπροσωπικές τους σχέσεις. Για τον λόγο αυτό, πολλές φορές εκλαμβάνουν τον τρόπο προσέγγισης συγγενών ή φίλων είτε αρνητικά είτε πιστεύουν πως τους ασκείται κριτική. Από την άλλη μεριά, ωστόσο, όσο περισσότερες επαφές και σχέσεις διατηρούν με κοντινούς τους ανθρώπους, τόσο πιο εύκολο για τους ίδιους να έχουν την αίσθηση ότι κάτι παραμένει σταθερό.

Η απώλεια του δεσμού (The Loss of Attachment). Η τελευταία απώλεια ίσως να είναι και η πιο δύσκολη στη διαχείριση. Το πιο δύσκολο κομμάτι όταν βγαίνει κανείς από έναν γάμο είναι το χτίσιμο μια νέας ταυτότητας, όπου ο πρώην σύζυγος δεν αποτελεί πλέον σημείο αναφοράς και συσχέτισης με την καθημερινότητα του άλλου, όταν πλέον αυτό που ένωνε τους πρώην συζύγους και τους έκανε ζευγάρι, έχει σπάσει.

Τα στάδια πένθους στο διαζύγιο

Η διαδικασία χωρισμού ενός ατόμου από τον/την σύντροφο της ζωής του ακολουθεί - κατά κάποιον τρόπο- παρόμοια στάδια πένθους με ανθρώπους που βίωσαν τον θάνατο ενός κοντινού τους προσώπου. Βάσει αυτού, μπορεί να γίνει μια παράλληλη σύγκριση των σταδίων του πένθους, όπως τα έχει αναπτύξει η Kübler-Ross (Power, 1996), με εκείνα της βίωσης του θανάτου και του διαζυγίου.

Αρχικά, τα άτομα, προκειμένου να προστατεύσουν τους εαυτούς τους από συναισθήματα που σχετίζονται με τον θάνατο, αντιδρούν με *άρνηση* προς ό,τι συμβαίνει. Παρόμοια, κατά τη διάρκεια ενός χωρισμού, το ένα μέλος από το ζευγάρι μπορεί να μη δίνει προσοχή σε ότι αναφέρεται σχετικά με το διαζύγιο, διότι αρνείται αυτό το ενδεχόμενο. Ακολουθεί, όπως αναφέρει η Kübler-Ross στη διαδικασία αποδοχής του

θανάτου, το *συναίσθημα του θυμού* εναντίον ενός ή πολλών και η κατηγορία τρίτων για ότι συμβαίνει. Παράλληλα, στο διαζύγιο, ορισμένοι σύντροφοι γίνονται υβριστικοί προς τους πρώην συντρόφους ή επικριτικοί μιλώντας για αυτούς σε τρίτα πρόσωπα.

Επόμενη φάση είναι αυτή της *διαπραγματεύσεως*. Δίνονται υποσχέσεις για αλλαγές και ξεκινά μια αναδιοργάνωση της ήδη υπάρχουσας κατάστασης. Στα διαζευγμένα ζευγάρια υπάρχει η τάση της μεταμέλειας του ενός συντρόφου προς τον άλλον και η προσδοκία ότι θα αλλάξει συνήθειες και συμπεριφορά. Αυτό είναι κοινό ανάμεσα στα ζευγάρια όπου ο ένας σύντροφος δεν αποδέχεται ότι ο γάμος έχει λήξει και, ως εκ τούτου, δεν τον ικανοποιεί πλέον συναισθηματικά. Συνακόλουθα, σύμφωνα με την Kübler-Ross, βιώνεται βαθιά *θλίψη και πένθος*, αφενός για όσα το άτομο έχει ήδη χάσει και αφετέρου για όσα δεν θα ζήσει στο μέλλον. Αναμφίβολα, υπάρχουν απώλειες για τα διαζευγμένα ζευγάρια, όπως αναφέρθηκαν παραπάνω. Η απώλεια της ιδανικής σχέσης που ονειρεύτηκαν μετά τον γάμο, μια σχέση που τώρα πρέπει να επαναπροσδιοριστεί. Επίσης, καθώς ο καθένας χωριστά κοιτάει πια μπροστά, ενδεχομένως να φοβάται για την ύπαρξη ενός μέλλοντος χωρίς οικειότητα. Πενθούν τις ευχάριστες στιγμές που μοιράστηκαν ως γονείς και την απώλεια του οικείου μέρους που -μέχρι πρότινος- ήταν το κοινό τους σπιτικό. Τέλος, η Kübler-Ross έχει μιλήσει για το στάδιο της *αποδοχής*. Τα άτομα, μετά τον θάνατο ενός αγαπημένου προσώπου, καταφέρνουν να ονομάσουν το γεγονός και να αποχαιρετήσουν τον θανόντα. Στην περίπτωση του διαζυγίου όμως, οι πρώην σύντροφοι φτάνουν σε αυτό το στάδιο όταν έχουν συμβιβαστεί με το παρελθόν, έχουν τη διάθεση να προχωρήσουν, δημιουργώντας ένα νέο ξεκίνημα σε ένα ελπιδοφόρο μέλλον.

Είναι σημαντικό να αναφερθεί η δυσκολία να προβλέψει κανείς τις αντιδράσεις του κάθε μέλους της οικογένειας ξεχωριστά, μπροστά στο διαζύγιο που αδιαμφισβήτητα αποτελεί ένα τραυματικό γεγονός για τη ζωή όλων. Ωστόσο, τα σημαντικότερα συναισθήματα που αναδύονται ανάμεσα στο ζευγάρι, καθώς περνούν τα πέντε στάδια της απώλειας, είναι σύγχυση, δυσπιστία, φόβος, αποτυχία, θυμός, τύψεις, ενοχές.

Ο «θάνατος» του διαζυγίου αποτελεί μια πιο δύσκολη κατάσταση απ' ό,τι ο φυσικός θάνατος ενός ατόμου. Αυτό εξηγείται με το ότι ο/η διαζευγμένος σύντροφος δεν συνειδητοποιεί την έννοια και την αίσθηση της οριστικότητας, όπως συμβαίνει στην περίπτωση του φυσικού θανάτου. Επιπλέον, η επικοινωνία ανάμεσα στους πρώην συντρόφους πολλές φορές ενεργοποιεί την αίσθηση της απώλειας που βιώνουν. Το πένθος που έρχεται μετά τη λήξη του γάμου, χρειάζεται να γίνει βίωμα, ούτως ώστε το άτομο να επαναδιαπραγματευθεί τις σχέσεις και να προχωρήσει παρακάτω στη ζωή του.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β

Η έγγραφη ανακοίνωση και η διαβεβαίωση ανώνυμης και εθελοντικής συμμετοχής

Οι οδηγίες συμπλήρωσης των ερωτηματολογίων

Τα ερωτηματολόγια της έρευνας

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΕΙΔΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ

Αγαπητές κυρίες,

Ονομάζομαι Χατζογιάννη Δήμητρα και είμαι τελειόφοιτη μεταπτυχιακή φοιτήτρια στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών «Συμβουλευτική στην ειδική Αγωγή, Εκπαίδευση και Υγεία».

Τα ερωτηματολόγια που έχετε στα χέρια σας αποτελούν μέρος μια ευρύτερης διπλωματικής, μεταπτυχιακής εργασίας – έρευνας που στόχο έχουν τη διερεύνηση της σχέσης των αδελφών μεταξύ τους. Ανάλογες έρευνες δεν υπάρχουν πολλές και το πεδίο της παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον για τις κοινωνικές επιστήμες.

Η συμβολή σας στην έρευνα είναι πολύτιμη και σημαντική. Είναι σημαντικό να τονισθεί ότι η συμπλήρωση των ερωτηματολογίων είναι **ανώνυμη** και τα στοιχεία θα χρησιμοποιηθούν αυστηρά και μόνο για τη στατιστική επεξεργασία των αποτελεσμάτων της έρευνας. Επιπλέον, **δεν υπάρχουν σωστές και λάθος απαντήσεις**. Σημασία έχει να καταγραφεί πως πραγματικά σκέφτεστε και νιώθετε.

Σας ευχαριστώ προκαταβολικά για τη συνεργασία σας,

Χατζογιάννη Δήμητρα

ΜΠΣ Συμβουλευτικής, Πανεπιστημίου Θεσσαλίας
e-mail: chatzoyiannid@gmail.com

Υ.Γ.: Για οποιαδήποτε επιπρόσθετη πληροφορία, διευκρίνιση ή ερώτηση παρακαλούμε επικοινωνήσετε με την υπεύθυνη της έρευνας

(γονέας)

--	--	--	--

ID _____

Sibling Relationship Questionnaire - Revised (Parent) 3/90

Το ερωτηματολόγιο συμπληρώθηκε από (κυκλώστε ανάλογα):   την μητέρα   -   τον πατέρα

Με την φράση 'αδελφάκι' αναφέρεστε στον/ην (όνομα και σειρά γέννησης) _____

Η κενή γραμμή αναφέρεται στον/ην (όνομα και σειρά γέννησης) _____

1. Κάποια αδερφάκια κάνουν πολλά ωραία πράγματα το ένα για το άλλο, ενώ άλλα λίγα. Ο/Η ----- και το αδελφάκι του/της πόσο ωραία πράγματα κάνουν το ένα για το άλλο;	<p>Σχεδόν καθόλου</p> <p>Όχι πάρα πολλά</p> <p>Λίγα</p> <p>Πάρα πολλά</p> <p>ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΛΑ</p>
2. Ποιός έχει συνήθως ευνοϊκότερη μεταχείριση από τη μητέρα, ο/η _____ ή το αδερφάκι του/της;	<p>Αυτό το παιδί δέχεται σχεδόν πάντα ευνοϊκότερη μεταχείριση.</p> <p>Αυτό το παιδί δέχεται συχνά ευνοϊκότερη μεταχείριση.</p> <p>Τα παιδιά δέχονται την ίδια μεταχείριση.</p> <p>Ο/η _____ δέχεται συχνά ευνοϊκότερη μεταχείριση.</p> <p>Ο/η _____ δέχεται σχεδόν πάντα ευνοϊκότερη μεταχείριση.</p>
3. Πόσο δείχνει ο/η _____ στο αδερφάκι του/της πράγματα που δεν ξέρει;	<p>Σχεδόν καθόλου</p> <p>Όχι πάρα πολύ</p> <p>Λίγο</p> <p>Πάρα πολύ</p> <p>ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ</p>
4. Πόσο δείχνει το αδερφάκι στον / στην _____ πώς να κάνει πράγματα που δεν ξέρει;	<p>Σχεδόν καθόλου</p> <p>Όχι πάρα πολύ</p> <p>Λίγο</p> <p>Πάρα πολύ</p> <p>ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ</p>
5. Πόσο πολύ λέει ο/η _____ στο αδερφάκι του/της τι να κάνει;	<p>Σχεδόν καθόλου</p> <p>Όχι πάρα πολύ</p> <p>Λίγο</p> <p>Πάρα πολύ</p> <p>ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ</p>

6. Πόσο λέει το αδελφάκι στον/ στην _____ τι να κάνει;	Σχεδόν καθόλου Όχι πάρα πολύ Λίγο Πάρα πολύ ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ
7. Ποιος συνήθως έχει ευνοϊκότερη μεταχείριση από τον πατέρα, ο/η _____ ή το αδερφάκι του/της;	Το αδερφάκι σχεδόν πάντα δέχεται περισσότερη περιποίηση. Το αδερφάκι συχνά δέχεται περισσότερη περιποίηση. Τα παιδιά δέχονται την ίδια περιποίηση. Ο /η _____ συχνά δέχεται καλύτερη περιποίηση. Ο /η _____ σχεδόν πάντα δέχεται καλύτερη περιποίηση.
8. Μερικά αδερφάκια νοιάζονται πολύ το ένα για το άλλο, ενώ άλλα όχι και τόσο. Πόσο νοιάζονται ο/η _____ και το αδερφάκι του/της το ένα για το άλλο;	Σχεδόν καθόλου Όχι πάρα πολύ Λίγο Πάρα πολύ ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ
9. Πόσο συχνά ο/η _____ και το αδερφάκι του/της πηγαίνουν κάπου και κάνουν πράγματα μαζί;	Σχεδόν καθόλου Όχι πάρα πολύ Λίγο Πάρα πολύ ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ
10. Πόσο συχνά ο/η _____ και το αδερφάκι του/της τσακώνονται και προσβάλλουν το ένα το άλλο;	Σχεδόν καθόλου Όχι πάρα πολύ Λίγο Πάρα πολύ ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ
11. Πόσο στον ο/η _____ και στο αδερφάκι του/τη τους αρέσουν να κάνουν τα ίδια πράγματα;	Σχεδόν καθόλου Όχι πάρα πολύ Λίγο Πάρα πολύ ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ
12. Πόσο ο/η _____ και το αδελφάκι του/της λένε μεταξύ τους τα πάντα;	Σχεδόν καθόλου Όχι πάρα πολύ Λίγο Πάρα πολύ ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ

13. Μερικά αδερφάκια ανταγωνίζονται πολύ να νικήσουν (ξεπεράσουν) το ένα το άλλο και άλλα λιγότερο. Πόσο πολύ ο/η _____ και το αδερφάκι του/της προσπαθούν να ξεπεράσουν το ένα το άλλο σε κάτι;	Σχεδόν καθόλου Όχι πάρα πολύ Λίγο Πάρα πολύ ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ
14. Πόσο ο/η _____ θαυμάζει και σέβεται το αδερφάκι του/της;	Σχεδόν καθόλου Όχι πάρα πολύ Λίγο Πάρα πολύ ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ
15. Πόσο το αδερφάκι θαυμάζει και εκτιμά τον/την _____;	Σχεδόν καθόλου Όχι πάρα πολύ Λίγο Πάρα πολύ ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ
16. Πόσο ο/η _____ και το αδερφάκι του/της διαφωνούν και τσακώνονται μεταξύ τους;	Σχεδόν καθόλου Όχι πάρα πολύ Λίγο Πάρα πολύ ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ
17. Κάποια αδερφάκια συνεργάζονται πολύ και άλλα όχι. Πόσο πολύ ο/η _____ και το αδερφάκι του/της συνεργάζονται μεταξύ τους;	Σχεδόν καθόλου Όχι πάρα πολύ Λίγο Πάρα πολύ ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ
18. Ποιος έχει περισσότερη την προσοχή της μητέρας, ο/η _____ ή και το αδερφάκι του/της;	Το αδερφάκι σχεδόν πάντα έχει την περισσότερη προσοχή. Το αδερφάκι συχνά έχει την περισσότερη προσοχή. Τα παιδιά δέχονται την ίδια προσοχή. Ο/η _____ συχνά έχει την περισσότερη προσοχή. Ο/η _____ σχεδόν πάντα έχει την περισσότερη προσοχή.
19. Πόσο ο/η _____ βοηθά το αδερφάκι του/της με πράγματα που εκείνο δεν μπορεί να κάνει μόνο του;	Σχεδόν καθόλου Όχι πάρα πολύ Λίγο Πάρα πολύ ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ

20. Πόσο το αδερφάκι βοηθά τον/την _____ με πράγματα που εκείνος/ εκείνη δεν μπορεί να κάνει μόνος/η του/της.	Σχεδόν καθόλου Όχι πάρα πολύ Λίγο Πάρα πολύ ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ
21. Πόσο αναγκάζει ο/η _____ το αδερφάκι του/της να κάνει πράγματα;	Σχεδόν καθόλου Όχι πάρα πολύ Λίγο Πάρα πολύ ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ
22. Πόσο το αδερφάκι αναγκάζει τον/την _____ να κάνει πράγματα;	Σχεδόν καθόλου Όχι πάρα πολύ Λίγο Πάρα πολύ ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ
23. Ποιος έχει περισσότερη την προσοχή του πατέρα, ο/η _____ ή το αδερφάκι του/της;	Το αδερφάκι σχεδόν πάντα λαμβάνει περισσότερη προσοχή. Το αδερφάκι συχνά λαμβάνει περισσότερη προσοχή. Τα παιδιά λαμβάνουν την ίδια προσοχή. Ο/η _____ συχνά λαμβάνει περισσότερη προσοχή. Ο/η _____ σχεδόν πάντα λαμβάνει περισσότερη προσοχή.
24. Πόσο ο/η _____ και το αδερφάκι του/της αγαπούν το ένα το άλλο;	Σχεδόν καθόλου Όχι πάρα πολύ Λίγο Πάρα πολύ ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ
25. Κάποια αδερφάκια παίζουν και διασκεδάζουν μαζί πολύ, ενώ άλλα λίγο. Πόσο πολύ ο/η _____ και το αδερφάκι του/της παίζουν και διασκεδάζουν μαζί;	Σχεδόν καθόλου Όχι πάρα πολύ Λίγο Πάρα πολύ ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ
26. Πόσο βγάζουν κακίες μεταξύ τους ο/η _____ και το αδερφάκι του/της ;	Σχεδόν καθόλου Όχι πάρα πολύ Λίγο Πάρα πολύ ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ

27. Πόσα κοινά ενδιαφέροντα έχουν ο/η _____ με το αδερφάκι του/της ;	<p>Σχεδόν καθόλου</p> <p>Όχι πάρα πολλά</p> <p>Λίγα</p> <p>Πάρα πολλά</p> <p>ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΛΑ</p>
28. Πόσο ο/η _____ και το αδερφάκι του/της μοιράζονται μυστικά και προσωπικά συναισθήματα;	<p>Σχεδόν καθόλου</p> <p>Όχι πάρα πολύ</p> <p>Λίγο</p> <p>Πάρα πολύ</p> <p>ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ</p>
29. Πόσο ο/η _____ και το αδερφάκι του/της ανταγωνίζονται μεταξύ τους;	<p>Σχεδόν καθόλου</p> <p>Όχι πάρα πολύ</p> <p>Λίγο</p> <p>Πάρα πολύ</p> <p>ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ</p>
30. Πόσο ο/η _____ αισθάνεται περήφανος/η για το αδερφάκι του/της;	<p>Σχεδόν καθόλου</p> <p>Όχι πάρα πολύ</p> <p>Λίγο</p> <p>Πάρα πολύ</p> <p>ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ</p>
31. Πόσο το αδερφάκι του/της θαυμάζει και αισθάνεται περήφανο για τον/την _____;	<p>Σχεδόν καθόλου</p> <p>Όχι πάρα πολύ</p> <p>Λίγο</p> <p>Πάρα πολύ</p> <p>ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ</p>
32. Πόσο ο/η _____ και το αδερφάκι του/της νευριάζουν και διαφωνούν μεταξύ τους;	<p>Σχεδόν καθόλου</p> <p>Όχι πάρα πολύ</p> <p>Λίγο</p> <p>Πάρα πολύ</p> <p>ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ</p>
33. Πόσο ο/η _____ και το αδερφάκι του/της μοιράζονται πράγματα μεταξύ τους;	<p>Σχεδόν καθόλου</p> <p>Όχι πάρα πολύ</p> <p>Λίγο</p> <p>Πάρα πολύ</p> <p>ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ</p>

34. Ποιος είναι η αδυναμία της μαμάς, ο/η _____ ή το αδερφάκι του/της;	<p>Το αδερφάκι είναι σχεδόν πάντα η αδυναμία.</p> <p>Το αδερφάκι είναι συχνά η αδυναμία.</p> <p>Κανένα από τα παιδιά δεν είναι η αδυναμία.</p> <p>Ο/η _____ είναι συχνά η αδυναμία.</p> <p>Ο/η _____ είναι σχεδόν πάντα η αδυναμία.</p>
35. Πόσο ο/η _____ μαθαίνει στο αδερφάκι του/της πράγματα που αυτό δεν το ξέρει;	<p>Σχεδόν καθόλου</p> <p>Όχι πάρα πολύ</p> <p>Λίγο</p> <p>Πάρα πολύ</p> <p>ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ</p>
36. Πόσο το αδερφάκι του/της μαθαίνει πράγματα στον/στην _____ που δεν γνωρίζει;	<p>Σχεδόν καθόλου</p> <p>Όχι πάρα πολύ</p> <p>Λίγο</p> <p>Πάρα πολύ</p> <p>ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ</p>
37. Πόσο ο/η _____ επιβάλλει στο αδερφάκι του/της να κάνει πράγματα;	<p>Σχεδόν καθόλου</p> <p>Όχι πάρα πολύ</p> <p>Λίγο</p> <p>Πάρα πολύ</p> <p>ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ</p>
38. Πόσο το αδερφάκι του/της επιβάλλει στον/στην _____ να κάνει πράγματα;	<p>Σχεδόν καθόλου</p> <p>Όχι πάρα πολύ</p> <p>Λίγο</p> <p>Πάρα πολύ</p> <p>ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ</p>
39. Ποιος είναι η αδυναμία του μπαμπά, ο/η _____ ή το αδερφάκι του/της ;	<p>Το αδερφάκι είναι σχεδόν πάντα η αδυναμία.</p> <p>Το αδερφάκι είναι συχνά η αδυναμία.</p> <p>Κανένα από τα παιδιά δεν είναι η αδυναμία.</p> <p>Ο/η _____ είναι συχνά η αδυναμία.</p> <p>Ο/η _____ είναι σχεδόν πάντα η αδυναμία.</p>
40. Πόσο έντονα είναι τα συναισθήματα (αγάπη) ανάμεσα στον/ην _____ και το αδερφάκι του/της ;	<p>Σχεδόν καθόλου</p> <p>Όχι πάρα πολύ</p> <p>Λίγο</p> <p>Πάρα πολύ</p> <p>ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ</p>

41. Μερικά παιδιά περνούν πολύ χρόνο με τα αδερφάκια τους, ενώ άλλα όχι. Πόσο ελεύθερο χρόνο περνούν ο/η _____ με το αδερφάκι του/της ;	Σχεδόν καθόλου Όχι πάρα πολύ Λίγο Πάρα πολύ ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ
42. Πόσο ο/η _____ και το αδερφάκι του/της ενοχλούν και πειράζουν με άσχημο τρόπο το ένα το άλλο;	Σχεδόν καθόλου Όχι πάρα πολύ Λίγο Πάρα πολύ ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ
43. Πόσο ο/η _____ μοιάζει στον χαρακτήρα με το αδερφάκι του/της ;	Σχεδόν καθόλου Όχι πάρα πολύ Λίγο Πάρα πολύ ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ
44. Πόσο ο/η _____ και το αδερφάκι του/της λένε μεταξύ τους πράγματα που δε θέλουν να ξέρουν οι άλλοι;	Σχεδόν καθόλου Όχι πάρα πολύ Λίγο Πάρα πολύ ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ
45. Πόσο πολύ ο/η _____ και το αδερφάκι του/της προσπαθούν να παραβγούν ποιο θα κάνει κάτι καλύτερα από το άλλο;	Σχεδόν καθόλου Όχι πάρα πολύ Λίγο Πάρα πολύ ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ
46. Πόσο συχνά ο/η _____ νοιώθει θαυμασμό για το αδερφάκι του/της;	Σχεδόν καθόλου Όχι πάρα πολύ Λίγο Πάρα πολύ ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ
47. Πόσο συχνά το αδερφάκι του/της νοιώθει θαυμασμό για τον/την _____;	Σχεδόν καθόλου Όχι πάρα πολύ Λίγο Πάρα πολύ ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ

48. Πόσο ο/η _____ και το αδερφάκι του/της διαφωνούν μεταξύ τους;	Σχεδόν καθόλου Όχι πάρα πολύ Λίγο Πάρα πολύ ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ
---	---

(παιδί)

--	--	--	--

ID # _____

Sibling Relationship Questionnaire - Revised (Child) 3/90

Το όνομά μου είναι _____

Η λέξη «αδερφάκι» αναφέρεται στον/στην _____

1. Μερικά αδερφάκια τα πηγαίνουν πολύ καλά όταν είναι μαζί, ενώ άλλα όχι και τόσο. Πόσο συχνά, εσύ κάνεις καλά πράγματα για το αδερφάκι σου και εκείνο για σένα;	<p>Σχεδόν καθόλου</p> <p>Όχι πάρα πολύ</p> <p>Λίγο</p> <p>Πάρα πολύ</p> <p>ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ</p>
2. Ποιος έχει καλύτερη μεταχείριση από την μητέρα σου, εσύ ή το αδερφάκι σου;	<p>Το αδερφάκι μου σχεδόν πάντα το μεταχειρίζεται καλύτερα.</p> <p>Το αδερφάκι μου συχνά το μεταχειρίζεται καλύτερα.</p> <p>Μας μεταχειρίζεται σχεδόν το ίδιο.</p> <p>Με μεταχειρίζεται συχνά καλύτερα από το αδερφάκι μου.</p> <p>Σχεδόν πάντα με μεταχειρίζεται καλύτερα.</p>
3. Πόσο συχνά δείχνεις στο αδερφάκι σου πώς να κάνει κάτι, όταν δεν ξέρει πως;	<p>Σχεδόν καθόλου</p> <p>Όχι πάρα πολύ</p> <p>Λίγο</p> <p>Πάρα πολύ</p> <p>ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ</p>
4. Πόσο συχνά το αδερφάκι σου, σου δείχνει πως να κάνεις κάτι, όταν δεν ξέρεις πως;	<p>Σχεδόν καθόλου</p> <p>Όχι πάρα πολύ</p> <p>Λίγο</p> <p>Πάρα πολύ</p> <p>ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ</p>
5. Πόσο συχνά λες στο αδερφάκι σου τι να κάνει;	<p>Σχεδόν καθόλου</p> <p>Όχι πάρα πολύ</p> <p>Λίγο</p> <p>Πάρα πολύ</p> <p>ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ</p>
6. Πόσο συχνά σου λέει το αδερφάκι σου τι να κάνεις;	<p>Σχεδόν καθόλου</p> <p>Όχι πάρα πολύ</p> <p>Λίγο</p> <p>Πάρα πολύ</p> <p>ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ</p>

7. Ποιος συνήθως από τα αδερφάκια έχει ευνοϊκότερη μεταχείριση από τον πατέρα σου; Εσύ ή το αδερφάκι σου;	Το αδερφάκι μου σχεδόν πάντα το μεταχειρίζεται καλύτερα. Το αδερφάκι μου συχνά το μεταχειρίζεται καλύτερα. Μας μεταχειρίζεται σχεδόν το ίδιο. Με μεταχειρίζεται συχνά καλύτερα από το αδερφάκι μου. Σχεδόν πάντα με μεταχειρίζεται καλύτερα.
8. Μερικά αδερφάκια νοιάζονται πολύ το ένα για το άλλο, ενώ άλλα όχι και τόσο. Εσείς πόσο ενδιαφέρεστε το ένα για το άλλο;	Σχεδόν καθόλου Όχι πάρα πολύ Λίγο Πάρα πολύ ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ
9. Πόσο συχνά εσύ και το αδερφάκι σου πηγαίνετε κάπου μαζί ή κάνετε κάτι μαζί;	Σχεδόν καθόλου Όχι πάρα πολύ Λίγο Πάρα πολύ ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ
10. Πόσο συχνά εσύ μιλάς ή προσβάλλεις το αδερφάκι σου και αυτό εσένα;	Σχεδόν καθόλου Όχι πάρα πολύ Λίγο Πάρα πολύ ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ
11. Πόσο συχνά σε εσένα και το αδερφάκι σου σας αρέσουν τα ίδια πράγματα;	Σχεδόν καθόλου Όχι πάρα πολύ Λίγο Πάρα πολύ ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ
12. Πόσο συχνά εσύ και το αδερφάκι σου τα λέτε όλα μεταξύ σας;	Σχεδόν καθόλου Όχι πάρα πολύ Λίγο Πάρα πολύ ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ
13. Κάποια αδερφάκια πολύ συχνά ανταγωνίζονται ή χτυπιούνται μεταξύ τους, ενώ άλλα αδερφάκια το κάνουν λιγότερο. Εσύ και το αδερφάκι σου πόσο συχνά το κάνετε αυτό;	Σχεδόν καθόλου Όχι πάρα πολύ Λίγο Πάρα πολύ ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ

14. Πόσο συχνά νοιώθεις θαυμασμό και σεβασμό για το αδερφάκι σου;	<p>Σχεδόν καθόλου</p> <p>Όχι πάρα πολύ</p> <p>Λίγο</p> <p>Πάρα πολύ</p> <p>ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ</p>
15. Πόσο συχνά το αδερφάκι σου εκφράζει τον θαυμασμό του/της και τον σεβασμό του για εσένα;	<p>Σχεδόν καθόλου</p> <p>Όχι πάρα πολύ</p> <p>Λίγο</p> <p>Πάρα πολύ</p> <p>ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ</p>
16. Πόσο συχνά εσύ και το αδερφάκι σου διαφωνείτε και τσακώνεστε;	<p>Σχεδόν καθόλου</p> <p>Όχι πάρα πολύ</p> <p>Λίγο</p> <p>Πάρα πολύ</p> <p>ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ</p>
17. Μερικά αδερφάκια συνεργάζονται πολύ καλά, ενώ άλλα λιγότερο. Εσείς πόσο καλά συνεργάζεστε μεταξύ σας;	<p>Σχεδόν καθόλου</p> <p>Όχι πάρα πολύ</p> <p>Λίγο</p> <p>Πάρα πολύ</p> <p>ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ</p>
18. Σε ποιόν δίνει περισσότερη προσοχή η μητέρα σου, σε εσένα ή το αδερφάκι σου;	<p>Το αδερφάκι μου σχεδόν πάντα δέχεται περισσότερη προσοχή.</p> <p>Το αδερφάκι μου δέχεται συχνά την προσοχή.</p> <p>Δεχόμαστε σχεδόν την ίδια προσοχή.</p> <p>Εγώ δέχομαι συχνά περισσότερη προσοχή.</p> <p>Εγώ σχεδόν πάντα δέχομαι περισσότερη την προσοχή.</p>
19. Πόσο συχνά βοηθάς το αδερφάκι σου σε πράγματα που δεν μπορεί να καταφέρει μόνος/η του/της;	<p>Σχεδόν καθόλου</p> <p>Όχι πάρα πολύ</p> <p>Λίγο</p> <p>Πάρα πολύ</p> <p>ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ</p>
20. Πόσο συχνά σε βοηθά το αδερφάκι σου σε πράγματα που δεν μπορείς να καταφέρεις μόνος/η σου;	<p>Σχεδόν καθόλου</p> <p>Όχι πάρα πολύ</p> <p>Λίγο</p> <p>Πάρα πολύ</p> <p>ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ</p>

21. Πόσο συχνά αναγκάζεις το αδερφάκι σου να κάνει κάτι;	<p>Σχεδόν καθόλου</p> <p>Όχι πάρα πολύ</p> <p>Λίγο</p> <p>Πάρα πολύ</p> <p>ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ</p>
22. Πόσο συχνά το αδελφάκι σου σε αναγκάζει να κάνεις κάτι;	<p>Σχεδόν καθόλου</p> <p>Όχι πάρα πολύ</p> <p>Λίγο</p> <p>Πάρα πολύ</p> <p>ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ</p>
23. Σε ποιόν δίνει περισσότερη προσοχή ο πατέρας σου, σε εσένα ή το αδερφάκι σου;	<p>Το αδερφάκι μου σχεδόν πάντα δέχεται περισσότερη προσοχή.</p> <p>Το αδερφάκι μου συχνά δέχεται περισσότερη προσοχή.</p> <p>Και οι δυο δεχόμαστε την ίδια προσοχή.</p> <p>Εγώ συχνά δέχομαι περισσότερη προσοχή.</p> <p>Εγώ σχεδόν πάντα δέχομαι περισσότερη προσοχή.</p>
24. Πόσο πολύ αγαπιέστε με το αδερφάκι σου;	<p>Σχεδόν καθόλου</p> <p>Όχι πάρα πολύ</p> <p>Λίγο</p> <p>Πάρα πολύ</p> <p>ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ</p>
25. Κάποια αδερφάκια παίζουν και διασκεδάζουν πολύ μαζί, ενώ άλλα λιγότερο. Εσύ πόσο συχνά παίζεις και διασκεδάζεις με το αδερφάκι σου;	<p>Σχεδόν καθόλου</p> <p>Όχι πάρα πολύ</p> <p>Λίγο</p> <p>Πάρα πολύ</p> <p>ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ</p>
26. Πόσο εσύ και ο/η _____ βγάζετε κακίες μεταξύ σας;	<p>Σχεδόν καθόλου</p> <p>Όχι πάρα πολύ</p> <p>Λίγο</p> <p>Πάρα πολύ</p> <p>ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ</p>
27. Πόσα κοινά ενδιαφέροντα έχετε μεταξύ σας;	<p>Σχεδόν καθόλου</p> <p>Όχι πάρα πολλά</p> <p>Λίγα</p> <p>Πάρα πολλά</p> <p>ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΛΑ</p>

28. Πόσο συχνά μοιράζεστε τα μυστικά σας και τα ιδιαίτερα συναισθήματά σας με το αδερφάκι σου;	Σχεδόν καθόλου Όχι πάρα πολύ Λίγο Πάρα πολύ ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ
29. Υπάρχει ανταγωνισμός μεταξύ σας;	Σχεδόν καθόλου Όχι πάρα πολύ Λίγο Πάρα πολύ ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ
30. Πόσο συχνά αισθάνεσαι υπερήφανος για το αδερφάκι σου;	Σχεδόν καθόλου Όχι πάρα πολύ Λίγο Πάρα πολύ ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ
31. Πόσο συχνά το αδερφάκι σου αισθάνεται υπερήφανος/η για εσένα;	Σχεδόν καθόλου Όχι πάρα πολύ Λίγο Πάρα πολύ ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ
32. Πόσο συχνά εσύ και το αδερφάκι σου νευριάζετε πολύ και διαφωνείτε μεταξύ σας;	Σχεδόν καθόλου Όχι πάρα πολύ Λίγο Πάρα πολύ ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ
33. Πόσα πολλά (πράγματα/ συναισθήματα) μοιράζεστε μεταξύ σας;	Σχεδόν καθόλου Όχι πάρα πολλά Λίγα Πάρα πολλά ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΛΑ
34. Ποιόν υποστηρίζει συνήθως περισσότερο η μητέρα σου; Εσένα ή το αδερφάκι σου;	Το αδερφάκι μου σχεδόν πάντα είναι το αγαπημένο της μαμάς μου. Το αδερφάκι μου είναι συχνά το αγαπημένο. Κανένας από εμάς δεν είναι το αγαπημένο. Εγώ είμαι συχνά ο/η αγαπημένος/η. Εγώ είμαι σχεδόν πάντα ο/η αγαπημένος/η.

35. Πόσο συχνά δείχνεις στο αδερφάκι σου πράγματα, που αυτό δεν ξέρει;	Σχεδόν καθόλου Όχι πάρα πολύ Λίγο Πάρα πολύ ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ
36. Πόσο συχνά σου δείχνει το αδερφάκι σου πράγματα, που εσύ δεν ξέρεις;	Σχεδόν καθόλου Όχι πάρα πολύ Λίγο Πάρα πολύ ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ
37. Πόσο συχνά διατάξεις το αδερφάκι σου;	Σχεδόν καθόλου Όχι πάρα πολύ Λίγο Πάρα πολύ ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ
38. Πόσο συχνά σε διατάζει το αδερφάκι σου;	Σχεδόν καθόλου Όχι πάρα πολύ Λίγο Πάρα πολύ ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ
39. Ποιόν/ά υποστηρίζει, συνήθως, περισσότερο ο πατέρας σου; Εσένα ή το αδερφάκι σου;	Το αδερφάκι είναι σχεδόν πάντα το αγαπημένο. Το αδερφάκι είναι συχνά το αγαπημένο. Κανένας από τους δύο. Εγώ είμαι συχνά ο/η αγαπημένος/η. Εγώ είμαι σχεδόν πάντα ο/η αγαπημένος/η.
40. Πόσο δυνατό είναι το συναίσθημα της αγάπης ανάμεσα σε εσένα και το αδερφάκι σου;	Σχεδόν καθόλου Όχι πάρα πολύ Λίγο Πάρα πολύ ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ
41. Μερικά παιδιά περνούν αρκετό χρόνο με τα αδερφάκια τους, ενώ άλλα όχι τόσο πολύ. Πόσο από τον ελεύθερό σας χρόνο περνάτε μαζί με το αδερφάκι σου;	Σχεδόν καθόλου Όχι πάρα πολύ Λίγο Πάρα πολύ ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ

42. Πόσο συχνά ενοχλείς ή πειράζεις με άσχημο τρόπο το αδερφάκι σου και εκείνο εσένα;	Σχεδόν καθόλου Όχι πάρα πολύ Λίγο Πάρα πολύ ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ
43. Πόσο πολύ μοιάζετε στον χαρακτήρα με το αδερφάκι σου;	Σχεδόν καθόλου Όχι πάρα πολύ Λίγο Πάρα πολύ ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ
44. Πόσο συχνά εσύ και το αδερφάκι σου λέτε πράγματα μεταξύ σας που δεν θα θέλατε να τα ξέρουν οι άλλοι;	Σχεδόν καθόλου Όχι πάρα πολύ Λίγο Πάρα πολύ ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ
45. Πόσο πολύ προσπαθείτε εσύ και το αδερφάκι σου να παραβγείτε ποιός θα κάνει κάτι καλύτερα από το άλλο;	Σχεδόν καθόλου Όχι πάρα πολύ Λίγο Πάρα πολύ ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ
46. Πόσο συχνά θαυμάζεις το αδερφάκι σου;	Σχεδόν καθόλου Όχι πάρα πολύ Λίγο Πάρα πολύ ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ
47. Πόσο συχνά σε θαυμάζει το αδερφάκι σου;	Σχεδόν καθόλου Όχι πάρα πολύ Λίγο Πάρα πολύ ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ
48. Πόσο συχνά διαφωνείτε, εσύ και το αδερφάκι σου;	Σχεδόν καθόλου Όχι πάρα πολύ Λίγο Πάρα πολύ ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΠΟΛΥ

Μικρή κλίμακα κοινωνικής στήριξης

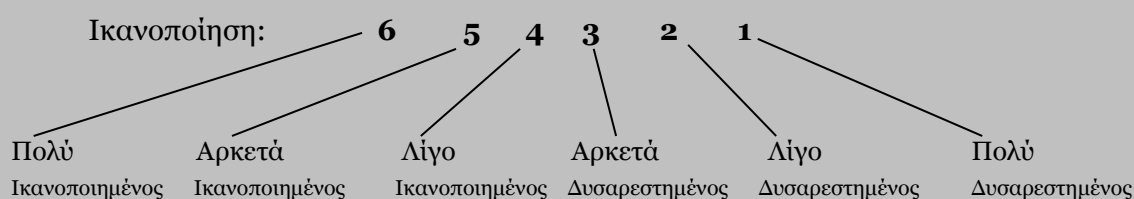
(Μεταφορά στα Ελληνικά: Κώστας Καφέτσιος, 1998).

Στις διαπροσωπικές μου σχέσεις...

Το επόμενο μέρος της έρευνας αποτελείται από **6** ερωτήσεις που αναφέρονται στα άτομα αυτά του περιβάλλοντός σου που σε βοηθούν και σε υποστηρίζουν στις δύσκολες στιγμές.

Στο πρώτο μέρος κάθε απάντησης να αναφέρεις με τα αρχικά τους, **όλα εκείνα τα άτομα** που γνωρίζεις ότι μπορούν να σε βοηθήσουν και να σε υποστηρίξουν με τον τρόπο που περιγράφεται σε κάθε ερώτηση. Δίπλα στα αρχικά του κάθε ατόμου, σε παρένθεση σημείωσε τι είδους σχέση έχεις μαζί τους (φίλος, γονέας, σύντροφος, κλπ.- βλέπε παράδειγμα). Δίπλα σε κάθε αριθμό να γράψεις τα αρχικά μόνο ενός ατόμου. Μέγιστος αριθμός ατόμων που μπορείς να απαριθμήσεις είναι εννέα (9).

Στο **δεύτερο** μέρος κάθε απάντησης σημείωσε (κύκλωσε) το πόσο ικανοποιημένος/η είσαι από τον πόσο σε βοηθούν όλα τα άτομα αυτά, **γενικά**.

Αν δεν υπάρχει κάποιο άτομο για κάποια από τις παρακάτω καταστάσεις, βάλε κύκλο στο 'κανένας'. Το παρακάτω παράδειγμα θα σε βοηθήσει. Όλες οι απαντήσεις είναι εμπιστευτικές και δεν έχει κανένας πρόσβαση σε αυτά εκτός από τον κύριο ερευνητή.

Παράδειγμα

Ποιοι είναι εκείνοι που μπορείς να τους εμπιστευτείς πληροφορίες οι οποίες μπορεί να σε έφερναν σε δύσκολη θέση αν μαθεύονταν;

κανένας 1_KΣ_ (φίλος) 2_PA_ (αδερφή) 3_AM_ (μητέρα) 4_NE_ (θείος)
5_- 6_- 7_- 8_- 9_-

Ικανοποίηση: 6 5 4 3 2 1

Ερωτήσεις

- 1. Ποιοι είναι εκείνοι που μπορείς να εμπιστευτείς πραγματικά ότι θα αποσπάσουν την προσοχή σου από τα προβλήματα που σε ανησυχούν και σε στρεσάρουν;**

κανένας 1_____ 2_____ 3_____ 4_____ 5_____ 6_____ 7_____ 8_____ 9_____

Ικανοποίηση: 6 5 4 3 2 1

- 2. Ποιοι είναι εκείνοι που μπορείς να βασιστείς ότι θα σε κάνουν να αισθανθείς πιο χαλαρός όταν βρίσκεσαι κάτω από πίεση;**

κανένας 1_____ 2_____ 3_____ 4_____ 5_____ 6_____ 7_____ 8_____ 9_____

Ικανοποίηση: 6 5 4 3 2 1

- 3. Ποιοι μπορούν να σε αποδεχτούν ολοκληρωτικά, και στις καλές και στις κακές σου στιγμές;**

κανένας 1_____ 2_____ 3_____ 4_____ 5_____ 6_____ 7_____ 8_____ 9_____

Ικανοποίηση: 6 5 4 3 2 1

- 4. Ποιοι είναι εκείνοι που μπορείς να βασιστείς ότι θα σε φροντίσουν, άσχετα από το τι μπορεί να σου συμβαίνει;**

κανένας 1_____ 2_____ 3_____ 4_____ 5_____ 6_____ 7_____ 8_____ 9_____

Ικανοποίηση: 6 5 4 3 2 1

- 5. Ποιοι είναι εκείνοι που μπορείς να βασιστείς ότι θα σε κάνουν να νοιώσεις καλύτερα όταν αισθάνεσαι πολύ άσχημα;**

κανένας 1_____ 2_____ 3_____ 4_____ 5_____ 6_____ 7_____ 8_____ 9_____

Ικανοποίηση: 6 5 4 3 2 1

- 6. Ποιοι είναι εκείνοι που μπορείς να βασιστείς ότι θα σε παρηγορήσουν όταν αισθάνεσαι πολύ πεσμένος;**

κανένας 1_____ 2_____ 3_____ 4_____ 5_____ 6_____ 7_____ 8_____ 9_____

Ικανοποίηση: 6 5 4 3 2 1

Απαντήστε στην παρακάτω ερώτηση μόνο αν είστε Διαζευγμένος/η ή Σε Διάσταση:

Πως θα χαρακτηρίζατε το διαζύγιο σας, Ήπιο ή Συγκρουσιακό; (αναφέρατε παραδείγματα).

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....